

Институт за изследване на общества и знанието при БАН -
секция
"Общности и идентичности"
Българска социологическа асоциация - ИК "Социология на
селото и
аграрна социология"
Съюз на учените в България - секция "Социологически науки"
Център за демографски изследвания и обучение
Институт „ОМДА“

ГРАДЪТ И СЕЛОТО:

НЕОБХОДИМОТО РАВНОВЕСИЕ В МОДЕРНИЯ СВЯТ

Сборник

Съставители д-р Галина Колева

д-р Дона Пикард

Издателство "Омда"

ISBN 978-954-9719-80-2

Книгата представя текстове въз основа главно на изнесени доклади на конференция, организирана по инициатива на секция „Общности и идентичности“ при Институт за изследване на обществата и знанието - БАН през месец декември 2014 г. Читателят ще срещне критичния поглед на изследователи, специалисти и експерти в областта на социалните науки, фокусиран върху актуални проблеми на нашето общество през призмата на нарушения баланс на обменните процеси между града като административен и политически център и селото като локална общност, оставаща встрани от процеса на вземане на обществено-значими политически решения.

СЪДЪРЖАНИЕ

Максим Мизов – *За градското в селото и селското в града*

Пенка Найденова и Геновева Михова – *Демографско равновесие между града и селото в съвременния свят*

Таня Неделчева – *Социалната безнадежност в селото и града*

Красимира Трендафилова – *За градовете и селата ... с любов?!*

(възстановяването на равновесието между града и селото – необходимост или илюзия)

Venelin Jivkov, Philip Philipoff, Mario Munoz – *Ecological Balance between the Town and the Country in the Modern World*

Емилия Ченгелова – *Сенчестите икономически практики: специфичен прочит в градската и селската икономическа среда*

Карамфил Манолов – *Нелоялна конкуренция и неформални практики в предприемачеството*

Петър-Емил Митев и Светла Колева – *Парадоксите на българското село*

Камелия Петкова – *Обликът на българското село в контекста на съвременния модерен свят*

Светлана Стаменова – *Дебатът за завладяването на земя: тенденции на аргументация*

Йоана Павлова – *Гражданка или селянка? Две дихотомии на едно съществуване*

Тодорка Кинева – *Специфики при съвместяване на семейни и професионални отношения при жените от града*

Лъчезар Няголов – *Преход от образование към първа работа в България:
Регионални различия*

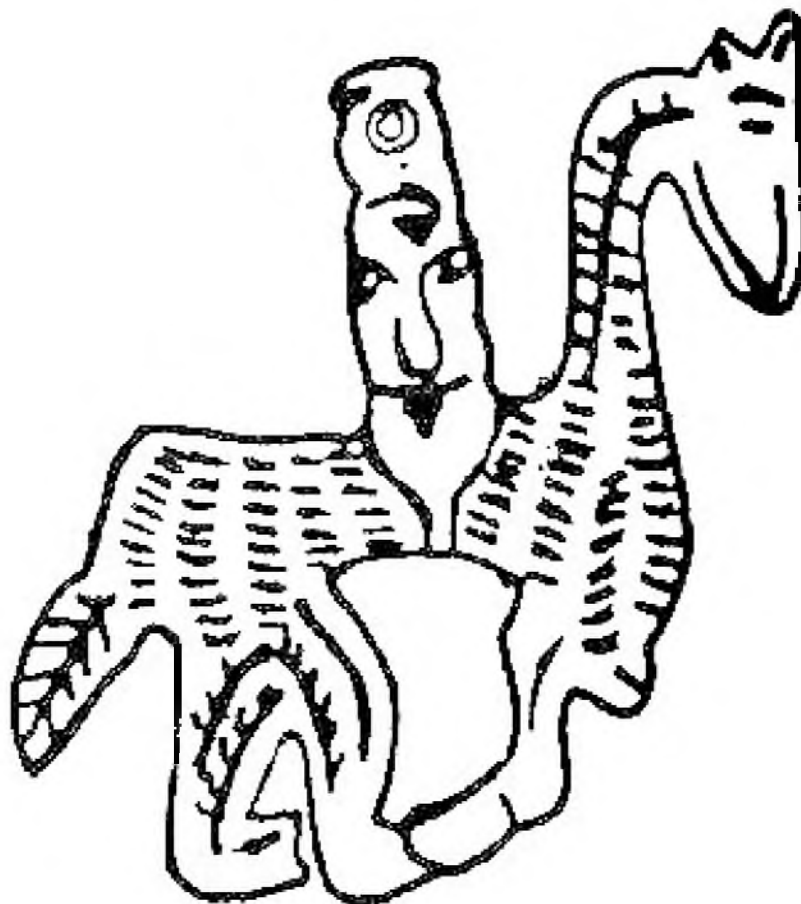
Катерина Бонева – *От образование към работа. Трудови траектории на млади хора с висше образование*

Албена Накова – *Свободното време на младите хора в града и селото –
диференциация на модели на поведение и ценностни ориентации*

Велина Балканска – Сравнителен анализ на градска и селска култура върху качеството на живот на болни от диабет тип 2 (по резултати от емпирични изследвания)

Искра Дандолова – *Tierra utopia*

JELIC Sreten, MARCETA Milica – *Village - town migration trends of population in transition process in Serbia*

Доц. д.с.н. Максим Мизов

Център за исторически и политологически изследвания

ЗА ГРАДСКОТО В СЕЛОТО И СЕЛСКОТО В ГРАДА

Темата на днешната ни научна конференция е колкото актуална и интригуваща, толкова и предизвикателна, а и провокативна. Тя е предизвикателна, тъй като в условията на злополучния преход към демокрация и пазарна икономика градът и селото ни се изправят пред огромни предизвикателства, но са принудени и да преминат през ужасни прежеждия в своята историчност и всекидневност. Но тази тема е и невероятно провокативна, защото в семантичния корпус на нейното заглавие е дискретно „вградена сянката“ на една императивност – за *„необходимото равновесие в модерния свят“*. Тази императивност е безмълвно свидетелство за или превърнатата форма на един копнеж по равновесие, което липсва в реалиите, и е прокудено от стихии на най-новата история. Драматичният ни преход може да се сдобива с всякакви етикети, само не и с този, че е символ и въплъщение на *необходимо равновесие между разума и безумието*. Сътвореното през него не е знак, нито е практическо олицетворение на триумфите на Разума. Разгулът на ирационалността и проказата на политическия волунтаризъм явно съсипват всичко. Те дебалансираат фатално жизнените светове на хората и в градовете, и в селата. Съдбата на жителите на селата и градовете е *общо взето една – върви към все по-лошо*, макар че съществуват и немалко сериозни различия както в естеството, характера или спецификата, така и в мащабите, темповете, формите и начините на нейните публични и частни проявления в жизнените светове на жителите на столицата, градовете и селата. Преобръщането на историческите пластове и радикалните промени в социума дестабилизираат, разконцентрират всичко, което векове, десетилетия е било създавано, трупано. Всичко в историческия/ежедневния живот *дерайлира*, а политизираните и

идеологизираните визии обещаваат оптимистично, сигурно *равновесие само в идния глобален свят*.

Това не значи, че съществува монизъм в и монопол на тези оптимистични визии. На световно, европейско и национално равнище битуват, си съперничат амбивалентни, непримирими визии за постижимост или за утопичност на бленувано равновесие, което да е „манна небесна“ за отношенията между града и селото, а и за техния просперитет.

Новите политически/идеологически сотериологии вещаят и нови пътища, както може да се предположи, винаги през пустинята на историята и всекидневието, през мъките и страданията, заблудите или илюзиите, присъщи на всички митарстващи субекти. Както е казано в свещената книга: има време да се руши, а и време да се гради. Сега и тук е настъпило времето за всеобщото разрушение, за липсата на равновесия в живота, както и за рога на изобилието от всевъзможни изненади, свързани с естествения или изкуствено предизвикания хаос в различни социални системи и човешката екзистенция. Спасението в бъдещето, изкуплението за миналото се описват като възможни само чрез заплащане със жертви на настоящата държавност, с разпади на обществото и с тотално преформатиране – в смислово и ценностно-нормативно отношение – на жизнения свят на българските граждани, независимо от и въпреки градския/селския им настоящ адрес. На жертвения камък на Историята се полагат съдбите и на градовете, и на селата. Нищо не остава незасегнато. Никой няма възможности да живее в обетован остров на живота. Историческата стихия залива, помита всички битуващи различия между града и селото. Есхатологията на града и селото се оказва в ръцете на нова телеология, императивност. Тази съвършено различна от всичко исторически познато и социално преживяно телеология, както и нейната „безалтернативна“ императивност следва да долетят на крилете на Историята, а и с волята на Политиката, Държавата и

Гражданското общество, които досега са ги изоставили или не са сторили нужното за техните практически реализации.

Това бленувано „необходимо равновесие в модерния свят“ създава и поредица от основателни питання, които дотук/досега не бяха формулирани, нито аргументирано дебатирани. Иде реч за наложително дешифриране на спотаения смисъл във всяка една брънка от веригата на термините, които изграждат заглавието на нашия научен форум.

Първо, за кой град или за кое село става дума? Дали за малкото на брой преуспяващи или що-годе нормално функциониращи градове/села, или за онези (много на брой и различни по големина, а и по специфика на биографията си) градове, или села, които изпадат в конвулсии, даже в агонии в своята битност и битийност в смутното ни време? Защото в тези два различни „типажа“ диалектиката на градското в селото и на селското в града се осъществява освен по своите универсални траектории и по уникални орбити.

В този контекст изплува въпросът: дали в свят, който върви неудържимо към тотално господство на няколко мегаполиси и към невиджано преселение на огромни човешки маси от селата към градовете, а и от градовете към мегаполисите, е възможно да има *устойчиво равновесие* между града и селото? Нали изгрелите на небосвода на историята през 60-70-те години на XX век футуристични визии, че ще има вавилонско пришествие на човешки маси, напускащи одиозните пейзажи на поразени от зловещите сили на Модерността градове, които търсят екологически уют, но и душевна рекреация в преобразените селца, оборудвани със свръхвисоки технологични системи, не са вече в дневния ред на историческото и управленческото визионерство, а доста тихо залезнаха.

Нещо повече: дали смъртната присъда на селото вече не е отдавна готова, макар публично, исторически още да не е прочетена пред слиянето, стреснатото човечество?

Ако механизацията и автоматизацията в селското стопанство бяха част и от драмите на „източването“ на мигриращи човешки маси към градовете, дали постмодерната епоха, която ще създаде и наложи радикално по-мощни и по-властни системи на управление и контрол, вече (ще) има нужда от *пряко присъствие на хора* в аграрния сектор, а оттам и на съществуването на селата като особени хронотопи на жизнени светове? Та нали всичко ще може – при това и в обозримо бъдеще, – да се задава и контролира чрез компютърни мрежи и дигитални технологии! Това *обрича селата на неизбежна гибел!* Историческите локализации и уникалните самобитности на *селскостта* ще бъдат радикално преоценени, топографски изменени, социокултурно (навярно сигурно) заличени. Селото ще остане в недалечното бъдеще вероятно само романтичен „архаичен“ спомен. Новите технологии ще размият исторически утаените различия между градски и селски труд, понеже двата модуса на труд ще разчитат вече на сходни технологични средства. Високотехнологичното оборудване на бъдещия селскостопанския труд ще направи напълно излишно прякото действие или постоянното присъствие на селски човешки маси. Последните ще имат само един спасителен шанс – миграция и аниhilация в градовете! Компютъризацията на това, което се случва в и чрез селото, ще превърне последното в призрак, или в атавистичен спомен от предишни исторически епохи и типове общества. Тази дигитализация се интересува от власт в, печалби от бившите селски хронотопи, а не се вълнува от и ангажира с уникалността на социокултурните идентичности в тях. Тя ще пресъздава селски пейзажи и сюжети като части от бъдещи виртуални реконструкции за реално/въображаемо минало от прежни времена и нрави, но съвсем не и като актуално пулсираща, реално практически функционираща жизнено-светова битийност, защото от последната вече просто няма да има и осезаеми икономически потребности. Тя ще обрече на неизбежна гибел всичко онова, което е свързано с историята на селото. Това не е кошмарен футуристичен сценарий, а е сурова

реалност, която вече се случва. Все по-малко хора с все по-вече техника покриват, използват все по-големи територии. Важна и ценна е земята, територията, а не хората, социокултурните им богатства в нея! Кошмарният призрак от някои теории и политически доктрини, че има *излишна човешка маса*, която трябва да се смали или изчезне, засяга най-напред и най-силно селяните. Това е горчивата истина за неистовия в ламтежите си за власт и печалби *Капитализъм*, който няма сантиментални чувства към, обвързаност с града, още по-малко към селото! За него е относително безразлична стационарната локализация на града/селото, където може да се настани и да печели, понеже е по природа мобилен и *номадстващ варварин*. Той не храни носталгични чувства към и не се впечатлява от социокултурните вселени на някогашните градчета/селца. Те са безинтересни от чисто меркантилна гледна точка. За него човекът (без значение дали е селянин или гражданин) е интересен, значим, само ако може да бъде „вкаран в оборот“ за осъществяване на плановете за огромни печалби. Дори бъдещите властелини на земни площи да имат временна нужда от работна сила, не е задължително да се съобразяват с наличността/претенциите на местното население. Още днес виждаме контурите на меркантилен импорт на дъмпингова инородна трудова сила, която изтласква, фатално обезсмисля наличието и ценността на местното селско население. Това не е фантастичен сценарий! Виждаме го и в днешната наша история, където мигранти от други села/градове вземат хляба и работата на местното население, или където се очакват и пълчища от нископлатени чужденци-работници да сторят това. Нима наши инженери, педагози и финансисти не превиват гръб, не прибират реколтите във всевъзможни ферми по цяла Европа, пък даже и надалече отвъд нейните предели?! Нима приказките за внос на китайци или вьетнамци, компенсирани недостига на евтина работна ръка в индустрията и аграрния сектор, са плод само на болно въображение?!

Дали имаме кураж да споменем неприятната истина, лошата вест за *селото* е едно! Съвсем друго са историческите процеси и тенденции на неизбежното му изчезване. Това се отнася не само за селата, но също и за малките – оказали се, или предстоящи да изпаднат в исторически, икономически гърчове или социокултурни шокове – градове. Тези тенденции изглеждат поне днес безалтернативни, въпреки кошмарността им. И те вкарват диалектиката между града и селото не в коловозите на желаните равновесия, а в турболенциите на сякаш трудно предотвратими обречения, а и анихилации на селото. Историческото проклятие над селото не е измислица, а жестоко циркулираща реалност. Неговите силуети все повече се превръщат от умозрителни видения в действителност. С други думи казано, *селото няма исторически шанс* за устойчиво перспективно развитие, за взаимноизгодно, равноправно съвместно съществуване с проспериращия град, колкото и на скърбящия за него Разум да не се иска сбъдването на такъв кошмар! То не може да разчита на „необходимото равновесие“, понеже относителните тегла на историчността и всекидневността на града и селото се променят, раздалечават неудържимо! Дистанциите и отчуждението между Града и Селото ще се увеличават експоненциално. Селото очевидно ще бъде исторически, меркантилно заменено от нови – екзотични топоси, в които рекреативно ще живеят хора на висшите/средните страти в социума, но не и автентични, или пък класически по социален статус, културен патос и етос *селяни*. И сега има достатъчно примери, удостоверяващи че богаташи или заможни персони предпочитат да живеят извън мегаполисите, но тази им извънградска локализация въобще не ги прави селяни нито по манталитет, нито по жизнени маниери на екзистенция. Битът на обитателите на тези топоси по нищо няма да се отличава от градския им бит с единствената разлика, че край къщите им ще има естествена природна действителност, нито пък манталитетите им в тях ще изискват по други смислово-ценностни пълнежи. Традиционното село ще се суспендира и субституира от

постмодерните вилни топоси, в които не класическата селска орисия/деонтология – да си близо до земята и природата, да съхраняваш и препредаваш заветите и традициите на предците на идните поколения, – а екологосъобразният хедонизъм и евдемонизъм, обсебени и регулирани от постмодерната релативност, еkleктичност и еуфория, ще са мотивиращият фон за *живот там*. Отломки от някогашното селячество ще се явяват като представители на обслужващия персонал, а пък и за него не е задължително да бъде рекрутиран само от местни селяни. С новите комуникации и транспортни средства пространството вече няма да е проблем, както реално течащото време отдавна е изгубило предишната си историческа ценност. В дигитализирания свят времето/пространството ще добият нови жизнени конотации. Освен това виртуалните паралелни светове, симулакрите или холограмните панорами ще обзаведат екстериора/интериора на хората със сменящи се градски, селски пейзажи. В градския си кабинет/офис човек ще има стени с визуализации на селска природа или на дивни горски местности, в които (ритмично) ще пробягват сърни, елени и меченца, както обитателите на извънградски топоси ще разполагат с градски интериор в дома си. Търговията с консервиран чист планински въздух вече е започнала, а и набира скорост. Така урбанизацията ще се сдобие със свое „допълнително издание“, този път обаче локализирано не в чисто градското, а в някогашно селско (но не и жизнено) пространство, като различията между градския и селския начин на живот ще останат в музея на историята или в този на паметта на поколенията, които пряко/косвено са ги познавали. Така селската екзистенция ще пребивава само като – исторически и метафоричен – дискурс. Градът ще разшири своите територии и своята власт в извънградските, в т.ч. и в бившите селски територии, където ще проникне с типичните за него манталитети и маниери.

Тези визии означават, че в историческа перспектива селското ще се погълне от и претопи в градското, а градското ще се пренесе,

разположи уютно в „селските“ топоси, които няма да имат почти нищо общо с исторически познатата им битност и битийност. При тази конфигурация равновесието между града и селото става само мит или химера.

Второ, *необходимостта*, за която иде реч, също е замъглена в своя смисъл и със завоалирано значение. Пита се: каква е тя по своята същност и специфика? Дали това е необходимост, която е символ и въплъщение на определени обективни исторически и социални закономерности, на универсални и неизбежни обществени процеси и тенденции, които покриват със своята власт и мощ жизнените пространства на града и селото? Или тази необходимост може да се провижда и разбира като потребна за, изискуема от и за визионерските стремежи и опити на конкретни – различими или анонимни, а и незрими – властови елити; на субективни фактори, които я считат за важна и постижима? Тоест, дали тя не е плод и отражение на управленски волунтаризъм и илюзорност, на химери и исторически инженерства, които – още от сега, – са обречени на своя провал?

Нали постмодерната рационалност гледа с ирония, сарказъм, ехидност или сардонизъм към обективните исторически закономерности, но е прехласната от, залага „ва банк“ на инструменталното конструиране, реконструиране и деконструиране на жизнения свят?!

Нали драмите или трагедиите на съвременния български град и на родното село също са плод на разнородни исторически експерименти и социални инженерства в различни времена, вдъхновявани, осъществявани от противостоящи политически рационалности!

Трето, в заглавието на форума централна позиция заема терминът „равновесие“. Но за какво равновесие става дума? Дали изобщо е възможно, а и нужно да има такова? В един безкрайно динамичен и противоречив свят на глобален, постмодернистки конструиран и регулиран, казино-капитализъм, където изначално се предполага или знае, че всичко е относително, че няма нищо сигурно

освен тоталната несигурност, че нищо не е устойчиво, а всичко е плашещо изменчиво, дали е възможно такова равновесие между града и селото – в световен, европейски, или още повече пък и в национален контекст?

Постмодерността и неолиберализмът са влюбени до уши в две супер-ценности – властта и интереса, от които изхождат и до които се свеждат всичко в човешкия живот. Нито властта, нито интересът притежават вечна добронамереност и убеденост в ползата на равновесие в която да е сфера, към която те насочват своите апетити, пък и инвазии. Затова и те гледат целесъобразно, утилитарно и инструментално към града или селото, които за тях притежават някаква временна стойност, само ако им обезпечават печалби.

Ако злият дух/демон на днешната/бъдещата история е напълно освободеният от всички задръжки и враждебно настроен към хуманните регулации Пазар, може ли той да пожелае (и обезпечи) подобно „необходимо равновесие“, след като иманентно ражда противоречия на интереси, социални неравенства, властови неравновесия, умишлено предизвикани кризи, конфликти, исторически катаклизми, пък дори и смърт на едни от други лица/общности, стоящи от различните страни на барикадите на конкуренциите. В тази безпощадна борба на живот и смърт кой ще предпочете Пазарът – града или селото, вече е повече от очевидно. Нито едното, нито другото, а трето – мегаполисите! Те са, които определят присъдите, пък и графика на екзекуциите на градовете и на селата! Те ще определят и съдбата на държави и общества, цивилизации и култури, на региони. Никой няма да може да им попречи, докато Пазарът стои над всичко и определя всичко. Още повече, че той ще има и за свои бастиони определени мегаполиси в развития свят, откъдето ще се задават дневния ред и историческите посоки на развитие на целия свят.

Накрая, за кой *модерен свят* иде реч? Дали за мозаечния, противоречив глобален свят, който (ведно с универсализацията,

тотализацията или унификацията) все още държи в своите обятия отгласите, а и ежещите се силуети на партикуларизма, етнизма и трибализма, но и конкубината на постмодерното с модерното, пък дори и с архаичното. При тези естествено възникнали или изкуствено предизвикани бриколажи на разнородни феномени, кое ще бъде фатално за България, а оттам и за съдбата на града и селото? Дали ехото, сянката на Модерността или магичната, сякаш недостижимата Постмодерност, която като тоталност, персонална екзистенция е привилегия за развитите страни? Защото Модерността и Постмодерността сервират коренно различни „менюта“ от исторически визии, управленчески сценарии за ролята и значението и на града, и на селото. Те формират, налагат и доста отличаващи се (едни от други) дисциплинарни логики и техники за историчност или за всекидневност в градските и селските жизнени светове, които по своему стимулират/блокират преноса на градското в селото, селското в града.

В злополучния четвъртвековен преход се върнахме към началото на Модерността, макар че се сдобихме и с някои дребни, и с лъскави артикули на постмодерността. С политизирания и свърхидеологизирания погром над всичко от предишното общество, ние тотално се деиндустриализирахме и демодернизирахме, а в селото изскубнахме до корен всичко, което бе свързано с индустриализацията, родено от духа на Модерността. Малките изпаднали градчета заприличаха на селата, а пък селата започнаха да изчезват. Тенденцията за смърт на стотици села е ужасна и, поне засега, неудържимо буйстваща. Тя не е самородно откритие или доморасло творение – забелязва се явно в целия свят. Затова не е съвсем ясно какво точно влагаме, трябва да разбираме под „модерния свят“. Ако смятаме, че патос, а и етос на съвременния модерен свят е *съпротивата* в името на демокрацията и хуманизма, в т.ч. и спрямо човешката съдба на града или селото е едно. Ако разбираме под модерния свят конюнктурното статукво на неолибералния глобален

„нов световен порядък“, пред който да склоним глава и превием воля, е нещо по-друго. Понеже двата дискурса или сценария предлагат радикално различни логика и техники. Първият залага на човечността и демократизма – без оглед на градската/селската битност. Вторият се ангажира с безчовечна и недемократична употреба на града и селото.

Щом говорим за градското в селото и за селското в града, трябва да се справим и с други трудни задачи. Една от тях е как да разбираме, описваме и обясняваме подобни особени трансфери. Защото днес имаме свръхизобилие на селящина, селяндурщина или селяния в манталитета и маниерите на градски обитатели, живеещи дори по върховете на обществената пирамида. Най-висши фигури от политическия елит са символ, реално олицетворение или въплъщение на подобни тенденции, а и на одиозни закономерности. Неформалното градско жителство прави човека *гражданин* по манталитет и маниер, а нещо друго, което няма пряка връзка с месторождението, ала само с начина на живот. Човек може да е съвременен гражданин, даже космополит и в глухата провинция; може да притежава селяндурски манталитет или начин на живот дори и да е жител на Париж. Ако говорим за градското в селото, не бива да забравяме и за *градския вампиризм*, който прегризва вените и на най-стойностното, и най-трайното в жизнения свят на българските селяни и села, пък и изсмуква все още останалите капки свежа млада кръв. Както вампирът съблазнява и обладава, така и градът създава прелъстяващи визии, или симулакри за лесен и приятен живот, които подвеждат наивни, невинни човешки души. Затова и градският вампиризм е коварен в своите прийоми и арсенали, а и репертоари. Той се отнася не само до зловредността на процесите на миграцията, но и до обратното по посока развърщаване, и негативно по влиянието си покваряване на селските нрави и жизнени светове с градски визии, арсенали и репертоари за „модерен начин на живот“. Примитивизациите на градската суб/култура се пренасят в, а и опасно заразяват селото. Примерно, *чалгизацията* (като субкултурна напасть)

залива не само селските, а и градските манталитети и жизнени маниери, при което размива традиционните им различия. Вулгаризацията и цинизмът на градския здрав житейски разум ще надвигват в съперничествата със селските мерафетлъци и тарикатлъци, което не значи, че те няма да носят в своя (смилов и ценностно-нормативен) генотип елементи на селяндурския манталитет, но вече достатъчно рафинирани и преминали изпитанията, селекциите на градска среда. Обратно – историческото отслабване, а и загубване на имунитета на селото води до драматични и дори трагични последици. Селото все по-малко, все по-рядко ще бъде способно да пренася свои позитивни сакралности и традиции в градския хронотопос. Изпаднало в тежка историческа анорексия, зашеметено от ефектите на всекидневна, а и фатална по последиците си публична/частна смислово-ценностна булимия, то не може да устои на предизвикателствата, рисковете и трагедиите, които идват откъм градовете. В съперничествата и баталиите с градовете селата очевадно, или незримо са губещите. По тази причина е малко вероятно позитивите от селскостта да се пренесат в градкостта, но е почти сигурно, че негативите от първата ще се нанесат и заживеят във втората. Защото исторически е доказано от хилядолетия, че варваризмът никога не бива окончателно победен, дори ако е поставен в цивилизовано пространство. Той променя последното по свой облик и подобие, но и често го преформатира в дълги вълни на историята. Това драматично, очевидно се забелязва с трансфера и крушението на селските добродетели и простодушните човешки нрави, които напълно погиват в градските реалности, или пък с триумфа на селските пороци, които продължават да виреят и в градска среда.

Мистериозната диалектика на градското в селото и селското в града се свързва и с особено *стълкновение между паметта и забравата*. Градското в селото похищава и разлага историческата памет и социокултурните – вековни или десетилетни – традиции, нрави, обичаи, отношения и връзки по различни начини. То прави

видим/незабележим реверанс към, а и насърчава нашествия и царства на забравата над отколешни идентичностни скрижали. То отслабва и убива имунитета на селския манталитет и маниер, като особени социокултурни кодове, регулиращи жизнените светове на жителите на селата.

По вина на градските влияния, селото променя коренно своя бит и облик, етнодемографския и поколенския си състави, духовната атмосфера и културното „циментиране“ на социалните връзки, динамиката и резонанса на историческата и всекидневната си драматургия и температурата на събитийността, която ражда, или не може да понася.

Същевременно преносът на селското в града е свързан с избиване на комплекси и преодоляване на травми на паметта. То рядко може да бъде победено за кратко време. Обикновено и закономерно сенките от предишната биография, менталност и битийност продължават да се надвесват над жизнената съдба и душевността на социалния субект. Затова неговите „аклиматизации“, адаптации към градското са продължителни и мъчителни, често свързани с гротескови изпълнения, трагикомични премеждия за селянина. Забравата на селското в градските условия е и трудно понятна. Не се знае кой е истинският ѝ мотивационен фундамент: дали тя е проява на глупост, която не разбира истинските стойности, вградени в селската душевност и битийност; дали тя е неизбежна капитулация пред насилието, непоносимата гравитация на градското; дали е неосъзнато бягство от предишната селска идентичност, предателство на вековно/десетилетно доказали се социални връзки, ценности, норми и жизнени трафарети; дали е осъзнато заличаване на бреме, пречещо на творческото ориентиране и приспособяване на човека към новия хронотопос и начин на живот; дали е особено десоциализиране и преконфигуриране на облика, а и стила на живот на субекта, като катарзиси за неговия манталитет и жизнени маниери; дали не е временна заблуда и фалшива картина за победа над

нежеланата и потискаща памет за предишното жизнено равнище и състояние; или дали не е символ и оръжие за радикална смяна на критериите или еталоните за живот, за тотално пренастройване в жизнения свят на селянина, който вече не иска да го свързват със старата му битност и битийност. Това са различни модалности, за които няма лесен, бърз отговор.

Несъизмеримостта между шансовете на градското в селото спрямо тези на селското в града не бива да се възприема и осмисля като фатална предопределеност, която тотално лишава разума, волята, сърцето и душата на човека от всяка надежда и желание да се съпротивлява на очертаващите се стихии и тенденции на историческия хоризонт. Това, че разбираме незавидната бъдна историческа съдба на селото и на малкия град, не значи, че трябва да стоим със скръстени ръце, сломенни воли, съкрушени от ужас умове.

Днешната защита на каузата на застрашените градове и села е необходима и понеже тя е начин и форма на отстояване на демократични и хуманни идеи и завоевания. И селото, и градът са исторически възникнали, а и просъществували обители на *Човека* като род, вид и индивид. Затова тяхното занемаряване, обедняване, negliжиране, дезавуиране и изоставяне се оказва и своеобразно предателство към *Човека*, към *Човещината*, която е огрявала и стопляла жизнените му светове, пък и деяния във всеки от тях. Факт е, че мегаполисите не гарантират Човешкото, но и не мултиплицират Човещината; напротив, даже ги деформират, препятстват, ограничават и даже безпощадно ги убиват.

Дори тази страшна и тъжна констатация е вече достатъчна, за да се замислим и поемем ангажимент да правим каквото е нужно, та да може селото и градът да живеят в известно – допустимо от условностите на историята и капризите на времето, – разбирателство и взаимопомощ, да имат своите възможности за добронамереност и за взаимодействие.

Да съхраним автентично и позитивно селското и в пределите на града, както и да пренесем градското (не с окупаторски, диктаторски ламтежи) във владенията на селото, е равносилно да опазим и пренесем през бродовете на времето и историята човешкото и човещината. Тази цел е духовно стойностна и практически осъществима, само ако съхраним и дори обогатим *човешкото отношение* към двата хронотопса на Човека – града и селото, ако не ги противопоставяме инструментално и меркантилно един на друг. За истинската *демокрация* Гражданинът е човек, който *най-малко е предпоставен* от своето рождено място или от своето местожителство, така както и за *хуманизма* той е субект, който трябва да отстоява и създава човеколюбиви ценности, норми, а и деяния. В пълноценно действащата *Република* всички трябва да са равноправни граждани, независимо от това къде живеят – в столицата, в големите/малките градове, или в селата. Само в подобен контекст имаме право да говорим за *равновесие между града и селото*.

**Проф. д-кн Пенка Найденова (Институт за изследване
на населението и човека, БАН)
Доц. д-р Геновева Михова (Център за демографски
изследвания и обучение)**

***Демографско равновесие между града и селото в
съвременния свят***

Въведение

Разместването на човешката популация по различни краища на земята е постоянен процес, придружаващ нейното възпроизводство. Той винаги е определян от ресурсите и начина на придобиването им в отношението на хората към природата и между самите тях. Съвременният свят само потвърждава тази жизнена закономерност, вървейки нагоре по стълбицата на технологичното знание и все така тъпчейки по пътеката на стълкновения и завоевания, удовлетворявайки сред околната среда лични и общностни интереси. Разделението на труда и властите в човешкото общество оставя една от най-трудните си следи в съвременното село и град. Това предполага разграничаване на територии и селища с различен поминък, бит, устройство на жилища, инфраструктура, култура и още признаци, формиращи общо профилите на града и селото. Тези признаци се подвеждат в категориите население и това е естествено, а при всяко държавно управление – задължително, поне поради

простата равносметка, че разходът на определен ресурс във всички случаи се определя по някакъв норматив според броя на населението. Придобиването на ресурси съответно зависи от определен индивидуален труд и брой на работната сила.

Същественото тук е, че обектът и субектът на производството и разпределението са хората, а те се възпроизвеждат по силата на биологичните закони във взаимодействие с присъщите им обществени и икономически условия. Това прави трудно изследването на демографската система във взаимодействието ѝ с другите системи при отчитане на трудополагането в човешкото възпроизводство. Тук обаче може да се търси разграничението между града и селото като признак, оформил се постепенно и трайно като знак на развитието. Селото и селският поминък, растениевъдството и животновъдството осигуряват основно биологичното възпроизводство чрез производството на храни и суровини. Градът става пряк потребител и център на преработката на подобни суровини, надстроявайки още много производствени и разменни дейности, духовното възпроизводство и управлението.

На пръв поглед в съвременния свят това разделение остава традиционно, докато всъщност все повече се размива, макар да има следи и в най-урбанизираните райони. Това измества и параметрите на демографското равновесие като цяло и в частност между града и селото.

Процесът има прояви и у нас, въпреки че не са силно подчертани. Впечатлява несъответствието между урбанизираните и селските райони спрямо поведението и гъстотата на населението, неговия бит, отношение към труда и околната среда. Наложително е този процес да се изясни, за да се въздейства в полза на едно оптимално демографско развитие с равновесни параметри за града и селото или за да се заличат. Всъщност всяка оптимизация отговаря на определена цел и параметрите ѝ следва да се знаят.

Това, което според нас не се знае е дали човечеството ще има успех в намесата си в процеса чрез съзнателното си управление или е

целесъобразно да се разчита засега, а и в бъдеще, на присъщото вътрешно регулиране на системите. Още повече като се има предвид, че в много случаи става въпрос за недостатъчно познание за връзките и многофакторните ефекти.

Демографското равновесие между града и селото е част от въпросите в тази област. Целта на настоящия доклад е да се обсъди в светлината на съвременното развитие у нас. Безспорно то е повлияно от глобалните процеси на демографското и икономическото развитие, но и отразява исторически затвърдените тенденции и съвременните събития. Теория на равновесието на демографската система не съществува. Няма и единство в мненията за характера, траекторията и нарастването на населението по страни, райони и в световен мащаб от гледище на съответствието между ресурси и потребление или икономическата теория за равновесието. Изказаните тук мнения са само начален опит да се разграничат демографските параметри на равновесието между града и селото у нас в контекста на сегашното развитие. Това е задача с мултидисциплинарен характер, която предстои да се възприеме и изпълнява в полза на благополучното направляване на демографските параметри облагодетелстващи хармонично и устойчиво развитие.

Демографско равновесие и спецификацията му град-село

Понятие за демографско равновесие не е известно, освен в аспекта на определено поведение на демографската система сама за себе си. Моделът на стабилно население за определен период например означава наличие на близка по значения раждаемост и по-ниска смъртност, поддържащи равномерен слаб естествен прираст. Балансирано изглежда и стационарното население, което няма прираст при изравнени значения на раждаемостта и смъртността, докато бъдат нарушени с преход към подем или спад на възпроизводственото равнище.

Смисълът на демографското равновесие е друг, когато се изразява като съотношение към друга или други системи.

Равновесието между града и селото е пропорционалност в численото разпределение на населението в съответствие с численото разпределение на активното население по производствени дейности в класическото им разделение на градски и селски. То съвпада обикновено с териториално-административното разграничение на жителите, но последното не е равновесно. То е израз на равновесие или не, произтичащ от съсредоточаването на работната сила според източника на препитание и размера на дохода на население с определено демографско поведение при дадени условия на търсене и предлагане на тази работна сила. За демографското равновесие може да се съди по географски и антропологически признаци, по естествени и миграционни движения, депопулация, обезлюденост или свръхнаселеност, но равновесеността на демографската система в сложната ѝ биологична и социално-икономическа същност остава неизяснена като минало и бъдеще на човечеството. Това важи още повече за един от частните ѝ случаи като балансираност на числеността на градското и селското население с неговото демографско поведение от гледище на обезлюдяването на селските райони. Сложните жизнено условия със социално-икономически и природо-биологичен характер затрудняват дефинирането на критериите за оптималност. Такива у нас няма, както и стратегическа ориентация, и едно от обясненията е, че остава неизяснено разбирането за равновесие.

По същество от гледище на човека равновесеността е състояние, благоприятстващо желани резултати и съответно насоки на развитието. За постигането ѝ определяща роля имат прогресиращите социално-икономически фактори, дебалансиращи дотогавашни състояния, които за дадени условия може да са имали равновесност. Например между населението на града и селото – като численост и естествен прираст. При намесата на човека се изпуска най-често

вътрешната обективност, автоматизираното наместване на съотношенията. Типичен пример е след началото и при по-нататъшното разгръщане на индустриализацията у нас опитът огромният размер на урбанизацията да бъде спрян чрез административно-политическо декретиране. Притокът на селско население към най-големите градски центрове се спира насилствено с ограничаване правото на жителство в тях според твърде крайни и масово прилагани критерии. Те не спряха нарастването на градското население за 3-4 десетилетия до четири милионно и до придобиването на нов баланс между селското и градското население, водещ до промяна на репродуктивното поведение и до демографска неравновесност в резултат на икономическите сили на прехода. Пораждат се условия за нови съотношения между градското и селското население, за постигане на равновесност адекватна на друга икономическа структура. Сегашното състояние в развитието на населението е неравновесно като съотношение град-село и като възрастова структура, изцяло в зависимост от естественото и механичното движение.

Численото понижение и различие в плътността на населението продължава и до днес по селища и по райони и зависи от икономическите условия. От 6-те райони на планиране предпочитани за заселване остават 3, а вътре в тях – главно общините с по-развита стопанска дейност (Янкова, 2014).

Тези известни на всички явления са външната страна на по-новите социално стопански и стопанско-политически процеси и на онаследени от предходните времена структури и тенденции. На фона на цялостното двукратно преобръщане на икономическата база на страната в течение на последните седем десетилетия равновесното икономическо развитие на България не се споменава дори като хипотеза. Понятието изравняване на икономическите равнища на града и селото е забравено. Въпросът е не как, а доколко е нарушено демографското равновесие между селото и града, как трябва да се

гледа на това и дали проблемът има управленско-политическо значение, заслужаващо адекватна политика.

Новото съдържание в демографското равновесие между селото и града

Следва, че за демографско равновесие между селото и града може да се говори само в контекста на тяхното неравновесие. Равновесното състояние е краен и краткотраен продукт на неравновесното развитие. То е израз на формиране на нови структури и степени на промени, водещо до ново деструктуриране и неравновесност – източник на ново изменение и равнище на равновесност. В това е същността на равновесност в демографските структури на селото и града, проследени във връзката им със социално-икономическите условия на страната като въздействащ фактор, променящ и сам променящ се при други параметри от социален и природо-биологичен характер.

Следва при това да се има предвид, че не всяка демографска равновесност удовлетворява желанията или интересите на хората като общности и индивиди. Тя е съотношение между променливи, което обективно се налага в действителността. Икономическите и социалните фактори в едни условия могат да имат положителни, в други – задържащи или увреждащи развитието въздействия, да засилват или отслабват неравновесността между града и селото, освен спрямо другите и на самите демографски процеси. Чрез тях се влияе на съвкупното взаимодействие между икономическата и демографската система (а и други), и оттам – на характера на развитието.

Исторически белези на равновесното състояние

Равновесното състояние, за характера на което се спомена, закономерно се предопределя от неравновесието и тази форма на развитие не е чужда на националната ни действителност. Нещо повече

– страната ни е пример за резки различия в развитието на града и селото, които от икономически и социални прерастват в образователни, интелектуални и културни. Демографските процеси си влияят от тези различия и едновременно ги подсилват. Разпознаването на признаците на неравновесието между града и селото в демографското развитие е пътят за оценка на вероятността за възстановяване на равновесието. Този път може да остане неизвървян по познавателни, управленско-политически или обществени и индивидуални причини. Историческите примери са многолики и многобройни. Не прави изключение и страната ни, днес образец на една от най-дълбоките демографски кризи, променящи в противоположни демографски профили на селото и града.

Равновесното състояние между града и селото по демографски признаци има израз не в случаите на еднакъв естествен прираст, а на превес в прираста на селското население, за да се превръща в градско. Това дефиниране се отнася към един вече отминал период с огромната вълна на прилив на селско население към града във времето между 1950-65 г. Относителното равновесие е до 1970 г., от когато се осъществява по-слаб прилив на население към градските центрове, при все още задържащ се възпроизводствен потенциал в селата и по-висока раждаемост. Плодовитостта там е по-висока и раждаемостта в градовете надвишава тази в селата. При вече отрицателен прираст сред селското население (-6,1 към 1985 г.) това равновесие е нарушено. Следователно равновесеността е в съществуването на стабилност във възпроизводството на всяка една от двете съвкупности. Тя предполага слаб, но постоянен механичен прираст при положителен естествен прираст в селата. В случая на оттичане на повече лица от ражданията и заместващите имигранти сред селското население, се затвърдява вътрешното дебалансиране, произтичащо и от репродуктивното, и от миграционното поведение. Неравновесието, премерено с интензивността на прием на работната сила в градовете, при наличието на разрастващата се безработица и в

градовете, и в селата намира израз в два миграционни потока: от по-малки градски селища към по-големи градски центрове и от града към селските райони. Това не спира възпроизводствено дестабилизиране на селското население. Към него се причислява не толкова младо, и икономически и демографски репродуктивно население, колкото хора в пенсионна възраст. Изкривява се още повече възрастовата структура, а коефициентите на демографско заместване са още по – песимистични, защото емигрирането на по-млади възрастови групи продължава вече в посока вътре към урбанизираните райони и вън от страната.

При това въпреки наличието на имигрантски поток към страната (135-140 хил. за 10-12 години до 2012 г.) и то до 80% от лица с български произход, няма предпочитания между тях за масово настаняване в селски райони и селища (едва до 20%). Това означава, че достигнатото дестабилизиране на демографското възпроизводство в селата остава факт с по-нататъшни последствия (Ташев, 2014). Би следвало да се има предвид, че репродуктивният икономически и демографски капацитет фактически изразява във времето поведение на отделни личности, сменящи мястото и ролята си по протежение на живота си. Най-елементарно за един период надхвърлящ 100 години това означава смяната на 4 или 5 поколения със средно отстояние по възраст 20-25 години (табл. 1).

Таблица 1

Брой и прираст на населението в България, 1880-2013 г.

Период	Брой години в периода	Население в края на периода	Верижен индекс по периоди, %		
Брой, хил.	Прираст, хил.	Прираст на 1 000 души			
1889-1887	7	3154			
1888-1905	17	4036			
1906-1926	20	5479	1443	26,3	135,8
1927-1946	19	7029	1550	22,1	128,3
1947-1965	18	8228	1199	14,5	117,1

1966-1985	19	8949	721	8,1	108,8
1986-2005	19	7718	-231	-3,0	0,86
2006-2013	7	7246	-472	-6,5	0,94

В този аспект равновесието се определя от фертилното и миграционното поведение на поколенията, а последното зависи главно от икономическите условия – работни места, доход, вид и условия на работа. В съвременното много по-голямо значение придобиват образователните, здравеопазващите, инфраструктурните условия. Лишено от тях селото е вътрешно дебалансиращо селищно средище за демографско възпроизводство, нарушаващо и градското демографско равновесие като пресъхващ източник на работна сила. За всеки две десетилетия и последователно заместващи поколения е характерна все по-ниска раждаемост и естествен прираст с отрицателни стойности. Все повече се дебалансира селското население. Неговите възпроизводствени сили се изчерпват от урбанизацията чрез доста продължителен и неотменим дебалансиращ процес. За сравнение може да се добави, че дебалансиращият ефект от външната емиграция е подобен, но е много по-ускорен и национално ощетим.

Съвременно състояние

Ако припомним изследването и заключението, че у нас продължава вътрешната миграция от по-неразвитите към икономически по-добре развити и с по-добри и повече работни места градски центрове (Янкова, 2014), то не може да не се приеме фактът, че селското население продължава да се деструктира демографски и икономически. От една страна то е вече под 2 млн. От друга страна работната му сила едва достига половин милион. Отрицателният демографски прираст значително надхвърля средното равнище на страната, емиграционният прираст към селата няма репродуктивен капацитет.

Що се отнася до общия за страната обхват на вътрешните мигранти, той се стеснява и през последните четири години е намалял

почти двойно – от 151 694 през 2010 г. на 86 378 лица през 2013 г. Остава валидна тенденцията преселващите се да са предимно в репродуктивна възраст – една трета от тях са между 20 и 39 години, а една четвърт – под 20 години (НСИ. Население..., 2014). Това важи най-вече за направлението село – град, което изсмуква и без това ограничените фертилни контингенти на селата и създава непреодолими бариери пред обновлението на поколенията в тях. Относно споменатото привличане на имигранти с български исторически корен, трябва да се има предвид, че в прехода бяха пропуснати реални възможности то да се поощри. Основната причина за това се състои от недалновидната ни имиграционна политика, в която не се заложи на предимствата, които дават общия език, традиции и култура и главно на обстоятелството, че тези потенциални имигранти са предимно селско население, упражняват селскостопански професии и са в репродуктивна възраст.

През 2013 г. родилният ни контингент е намалял спрямо 2001 г. с 306 000 жени. Значителните промени в относителният брой на населението от 0 до 14 години включително води до стесняването на този контингент в перспектива, което се отразява върху възпроизводството на населението и работната сила. През 1992 г. относителният дял на тази възрастова категория е 19.0%, а през миналата година -13.7%. В репродуктивното поведение на жените настъпват промени както по отношение на желанния брой деца, така и относно времето на ражданията. Те все повече се изместват във възрастовата граница 30-39 години. Само за едно десетилетие (2001-2010 г.) тези раждания нарастват със 17%. Променя се и средната възраст, в която жените раждат първите си деца. От 23.6 години през 1992 г. тя нараства на 25.1 през 2001 г., а през предходната година се установява на 26.5 години. **Средният брой живородени деца, които една жена на 12 и повече години ражда** в селата е по-висок, в сравнение с градовете – съответно 1.7 срещу 1.3 деца при общо за страната 1.4 деца. Това е обяснимо с обстоятелството, че в

селата живее близо половината от ромското население и по-голямата част от българските турци, при които тоталният коефициент на плодовитост има по-високи стойности – съответно 2.0 и 1.7, докато при жените от българската народност той е 1.3 деца. В селата все по-често се раждат извънбрачни деца и относителният им дял към 31.12.2013 г. е вече 68.4% (Белчева, М., 2003; НСИ. Преброяване..., 2012).

Отрицателният естествен прираст в страната и в частност в селските райони се дължи на **високата смъртност**, поддържана вече три десетилетия, без шансове за позитивна промяна до средата на настоящия век. По последни данни тя е 15‰, докато в страни около нас и в по-далечни европейски страни тя е с много по-ниско равнище – Турция 6.3‰, Испания – 8.4‰, Франция – 8.5‰, Великобритания – 8.8‰, Гърция – 9.6‰ и др. Общо за ЕС-28 тя е 9.9‰. Различията в смъртността на градското и селското население са силно изразени. Коефициентът на смъртност в селата е 20.5‰, а в градовете 12.1‰. Броят на живородените деца у нас е близо 2 пъти по-малък от умрелите лица (съответно 66 578, от които 49 526 в градовете и 17 052 в селата), срещу 104 345 умрели. Макар достигнатото равнище на детска смъртност през 2013 г. да е най-ниско в демографската история на България – 7.3 на хиляда живородени, само Румъния от страните в ЕС-28 има по-висок показател от нашата страна. За сравнение в Словения той е 1.6‰, във Финландия – 2.4‰, а общо за ЕС – 3.8‰.

Териториално преразпределение на населението, както се спомена, е израз на **задълбочаващите се различия между условията на живот в градовете и селата**, между възможностите за заетост, за придобиване на образование, за достъп до духовна атмосфера. Тук се причисляват и различията в шансовете за избор на семеен партньор и за наличие на лично пространство. За това допринася отсъствието на активна инвестиционна политика, адаптирана към новите реалности в българското село, която да

осигурява поминък на селското население, доходи от труд, заемащи все по-предно място в ориентациите и решенията за създаване на семейство, за отглеждане на деца, за изграждане на балансирани междупоколенчески отношения. Съвременните критерии на младите генерации влизат в остро противоречие с битовата ретроградност в селата. Докато в редица развити страни изравняването на условията на живот в градовете и селата отдавна е решен проблем, у нас действителността е съвсем друга. Жилищният фонд в значителна част от българските села е износен, руши се непрестанно, без собствениците му или техните наследници да са в състояние да го поддържат, да го реновират в съответствие с новите потребности. Състоянието на инфраструктурата е в крайно неблагоприятно състояние. От десетилетия не е ремонтирана селищната и междуселищната пътна мрежа, не се влагат средства в хигиенизиране и благоустрояване. Едва 2.1% от селските жители са включени към канализация спрямо 70.2% от живеещите в градовете. Това предполага начин на живот при примитивен бит, далеч от съвременните възможности и удобства. Мобилността, неотменна характеристика на днешния пазар на труда се сблъсква с реалностите на нарушените транспортни комуникации на селата. Като се има предвид възрастовата структура на селското население, още по-очевидни стават проблемите, свързани с достъпа и качеството на здравните услуги.

Темповете на **застаряване на населението** в селата изпреварват тези, проявяващи се в градовете. Понастоящем всеки четвърти селски жител е на 65 и повече години, докато общо за страната това съотношение се отнася за навършилите 60 и повече години. Деформираната възрастова структура в селата нарушава естествения ход на възпроизводството на населението, отрицателният прираст е вече 12‰, което от своя страна се отразява неблагоприятно върху формирането на трудовия им потенциал. А когато липсва подходяща социално-икономическа среда за

реализация, тогава изтича и ограничения състав лица в трудоспособна възраст.

Един от признаците за деструктивното влияние на демографските промени е състоянието на **коэффициента за възрастова зависимост**, изразяващ броя на населението в „зависимите“ възрасти (под 15 и на 65 и повече навършени години) на 100 лица в „независимите“ възрасти (от 15 до 65 години). Докато общият коефициент на възрастова зависимост за страната е достигнал към 31.12.2013 г. 50%, (през 2005 г. той е бил 44.5 %), то за селата той е значително по-висок – 65.8%. В сравнение с този в градовете разликата е повече от 20 пункта (процентът за градовете е съответно 44.8%). Подобна разлика съществува и по отношение на средната възраст на градското и селско население. По последни данни към 31.12.2013 г. достигнатата средна възраст общо за страната е 43.0 години, показваща увеличение спрямо 2001 г. с 2 години и 8 месеца. В селата тази възраст е сравнително по-висока – 45.9 години срещу 41.9 години в градовете. Този факт потвърждава по-високия темп на остаряване на селското население.

Показателно за задълбочаването на процеса на стареенето е възрастовото деструктуриране на българското село. То протича на фона на дълбоки промени в основната възрастова структура на населението – под, във и над трудоспособна възраст. Въпреки нарастващите граници за населението в трудоспособна възраст (60 години и 8 месеца за жените и 63 години и 8 месеца за мъжете), както и на изискванията за по-дълъг трудов стаж, трудовите ресурси на селото намаляват, а работната сила остарява, отразяващо се неблагоприятно върху професионалните й компетенции, образователното равнище, цената на труда. Към края на 2013 г. в над трудоспособна възраст са 1 718 хил. души или 23.7%, а под трудоспособна възраст – 1 056 хил. души или 14.6% от населението на страната. Свидетелство за задълбочаващата се криза във възпроизводството на трудоспособното население е променящият се в

негативна насока **коефициент на демографско заместване**, показващ съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 -19 години) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60-64 години). През 2001 г. 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 124 млади хора. Към 31.12.2013 г. това младо попълнение се равнява на 62 души. В област Габрово, един от районите, в които са най-много останалите без население селища и рисковете от обезлюдяване са най-големи, влизащите в трудоспособна възраст са сведени до 46 души. Тази драстична разлика трудно може да бъде подмината, както и отражението ѝ върху бъдещото социално-икономическо развитие на страната и върху протичащото в тези реалности териториално разпределение на населението. Свиването на демографския и икономически потенциал прави несъстоятелно осъществяването на устойчиво, стабилно демографско развитие на селата.

Демографски перспективи на града и селото

Перспективите в развитието винаги се свързват с представата, че „всичко тече, всичко се изменя“. Населението е функция на времето, а неговите променливи не могат да не стигат до пределност, до състояние на бездействие и незначимост. В равновесното състояние на населението като стабилно развитие с умерен прираст и отлив с пониско равнище ролята на селското население е на постоянен приток с все по-отслабваща възпроизводствена сила. С други думи ограждавените селски поколения изоставят все по-назад традиционното репродуктивно поведение, ограничават раждаемостта и брачността, без корелативна връзка с нарастващите доходи и подобрения в начина на живот. Това ясно се подчертава от отбелязаните промени на показателите през две десетилетия, с които средно може да се означи смяната на поколенията у нас. Нарушена е вътрешната равновесност или стабилност на градското население и бидейки вече повече от 2/3 от населението, то определя облика на възпроизводството на населението. Обезсилването му поради

механични загуби – силната външна емиграция и пресъхващия приток на селско население, градското население вероятно ще запази темпа на отрицателен прираст при нарастващ дял на остаряваща работна сила и ниски коефициенти на демографско заместване. Дори при слабо нарастване на раждаемостта и на външната имиграция към 2060 г. населението на България ще бъде с $\frac{1}{4}$ по малочислено от сегашното или с близо 2 млн.

Силното повъзрастово дестабилизиране и ограничен възпроизводствен капацитет и механичен прираст предопределят високия отрицателен прираст на селското население, както и по-слабото му влияние в състава на бъдещото 5-5.5 милионно население. По всяка вероятност към 2060 г. то ще начислява около 1.5 млн. В този случай ролята му на отслабващ фактор във възпроизводството на населението е положителна. То понижава отрицателните фактори, макар и не толкова значимо спрямо предходната му позиция на най-силен икономически и демографски възпроизводствен приток във възходящото и стабилно развитие на страната. Би следвало да се примирим с голямата истина, че течението не може да се върне обратно. Нашият приток в световния океан на населението все повече ще се понижава по-обем и скорост, удавяйки селото и традиционния му облик и роля в развитието и неговата равновесност, подпомогнато от недалновидни политики и отсъствие на прозорливост.

Литература:

Белчева, М. Състояние, тенденции и проблеми на раждаемостта в Р България.- София : НСИ, 2003.- 99 с.

НСИ. Население и демографски процеси през 2013 г.- София : НСИ, 2014.

НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Т. 1. Население. Кн. 8. Раждаемост.- София : НСИ, 2012.

Ташев, Сп. Имиграцията в България – ефекти и проекции на населението до 2060 г.-В: Демографската ситуация и развитието на България.- София : Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2014, с. 233-246.

Янкова, Н. Регионално развитие и миграционни движения на населението.- В: Демографската ситуация и развитието на България.- София : Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2014, с. 193-205.

Проф. дсн Таня Неделчева, ИИОЗ

СОЦИАЛНАТА БЕЗНАДЕЖНОСТ В СЕЛОТО И ГРАДА

На 10 ноеври 2014 г. се случиха две събития – честването на новия цивилизационен избор на България, преминал под спуснатия от Президентството лозунг “25 години свободна България” и смъртта на поредния самоzapалил се българин – 38 годишната Лидия Петрова. Причините за това явления са различни, но в случая ще се акцентира върху връзката психично здраве – историческа травма, пречупена през екзистенциалните разлики на живеене в града и селото.

Ще се изкажат съображения в полза на хипотезата, че една от причините за самоубийствата са градски явления като разликата в начина на живот, при което в селския начин на живот социалната помощ, разбрана не като институционална, а като елемент от социалното взаимодействие, е на много по-високо ниво, сравнена с града. В основата на тази разлика е пазарният фундаментализъм на неолибералната политика и практика, които все още не са разрушили първичните базисни вкоренености на селския начин на живот. Докато в града ситуацията в това отношение е съвсем друга.

1. САМОУБИЙСТВОТА

В България има вълна от самоубийства. Според Центъра за демографска политика годишно се правят около 5 – 6 хиляди опита за самоубийство. България е на първо място по детски самоубийства в Европейския съюз. По официални данни 60 деца годишно се самоубиват. 37% от българите, направили суициден опит, успяват да го осъществят. И все повече млади хора го правят – до 25 годишни. Както и много семейни хора. През 2011 г. единствено Латвия ни изпреварва по брой самоубийства. В страната ни край на живота си слагат 1600 души годишно като 20% от тях са деца.

Получава се специфичен дуализъм между макроцивилизационния избор и микроекзистенциалната ситуация – 25 години се демократизираме, а сме най-нещастната, най-бедната, най-болната, най-бързо намаляващата нация!

По данни на Националния център по опазване на общественото здраве 22% от българите имат психични разстройства, което е 1 617 000 души. Едва една пета от тях (340 000) са получили специализирана помощ. Това са официални данни. Истинските данни са много по-драматични. Оттук следва, че няма как това, което става по улиците на София и из цялата страна, да не е свързано с психичното здраве на нацията. Българската нация все повече и по-бързо се невротизира и шизофренизира. Процесите текат бързо и мощно. Повечето българи

имат чувството за незащитеност и уязвимост, за безнадеждност и липса на бъдеще, виждат действията си като безсмислени и напразни. Почти всеки изпитва мрачно вътрешно усещане – едновременно на мъка, гняв и вина за собственото си състояние. Нагнетеното напрежение търси изходи, отдушници, и ги намира по различен начин: алкохол, наркотици, танци, секс, биг брадъри и други зрелища като социални отдушници.

Като се прибави към това, че 60 човека на ден напускат България, то тенденцията е ясна – тук остават по-бедни, болни, необразовани и нещастни хора! Населението на България намалява с 8 души на час и 68 хиляди на година. Практически България изчезва.

2. ИСТОРИЧЕСКА ТРАВМА И ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ

Карл Ясперс анализира измененията в психичното състояние на населението на Германия след поражението ѝ в Първата световна война и ги съпоставя с психичните явления в такива времена сред населението на други страни като епидемията от чума в XIV век в Европа, Великата френска революция и революцията от 1917 г. в Русия. Той стига до заключението, че в такива периоди стават дълбоки емоционални разстройства, отнасящи се до всички. Те “въздействат върху хората съвършено различно от променените лични свойства”. Първо, извършва се “девалвация на ценностите на човешкия живот. Това се изразява в равнодушие към смъртта, намаляване на чувството за опасност в тежка ситуация, готовност за жертване на живота...”.

Друг пример за непосредственото влияние на социалните фактори върху психичното здраве на големи групи от населението е т.нар. американска невроза. Това е описаната в САЩ през 20-те години на XX век Велика депресия.

Посттравматичното разстройство (това понятие влиза в практиката при оценката на психичното състояние на ветераните от вьетнамската война) се изразява в хронична умора, в травма, активно изучавани в последно време от военните психиатри.

При много хора в условията на социални изменения в постсоциалистическото общество се проявяват състояния на психична дезадаптация, на невротични и психосоматични разстройства. Постсоциалистическият период довежда до изменение на общественото съзнание, до смяна на жизнените ориентири на милиони хора, до все по-голямо обособяване на частния живот от обществения. Масова проява на състоянието на психоемоционалното пренапрежение и психическата дезадаптация са следствие на "колективна травма" (т.е. въздействие върху цялото население). Такива разстройства са обусловени от индивидуални нарушения на психичното здраве, но те винаги отразяват състоянието на общественото психично здраве.

Аналогични модели могат да се открият при анализа на психичното състояние на различни групи от населението в много страни в преломните години от развитието. Социално-стресовите разстройства се проявяват при по-голямата част от жителите при промяна на масовото съзнание. За разлика от посттравматичните разстройства и остри стресови реакции жизнената катастрофа като правило се разтяга във времето, необходимо за осъзнаване на ставащото. Разстройствата, свързани със социалните промени, стават основа за развитие на собствени неврози и други различни заболявания. При това материалните затруднения и бедност оказват по-малко влияние на понижаване качеството на живот и на развитие на социално-стресовите разстройства, отколкото на душевното неблагополучие.

Тези причини и главно засилващите се негативни социални процеси довеждат до разпад на обикновените социални връзки, до множество дребни конфликти в общуването с други членове на обществото. Преживяванията от всеки човек формират общата картина на обществено неблагополучие. Преосмислянето на жизнените цели и разрушаването на идеалите и авторитетите способства за загуба на познатия образ на живот, загуба на чувството за собствено достойнство. Оттук – тревожно напрежение и развитие на "кризата на идентичността на личността". Различни са вариантите на социалната

невроза. Първият се изразява в апатия, отчужденост, водещи до голяма тревожност, астенично или депресивно разстройство. Друг вариант се съпровожда от афективна неустойчивост, разрушителна, насочена навън агресия, снижена търпимост към факторите, негативно влияещи на човек. Отслабва контролът му върху поведението. Третият вариант – развитие на магическото мислене със свръхценни идеи с мистично, ирационално съдържание.

Разрушава се старата социална система. Отменят се старите обществени ценности и ориентири, а новите се бавят в своето формиране. Това забавяне е естествена основа на психичната неувереност на много хора. За по-голямата част възникват и се налагат крайно актуални не само социални, но и личностни проблеми. Опора в този сложен преходен период, могат да станат новите индивидуални его-идеали, искащи решение на конкретните жизнени въпроси. Най-общо се очертават три защитни стратегии на хората в екстремални ситуации: носталгична (спомени за доброто живеене в миналото), нихилистична (живот без ценности, ден за ден), хипохондрична (затваряне в тесен семеен кръг, преакцентирание върху собственото здраве, обяснение чрез ирационалното – гадания, астролози и т.н.). Естествено е, че тези три стратегии се модифицират от редица фактори и дори от общите типологични характеристики на общностите, в които е потопен индивидът. Например Г. Хофстеде, изучавайки националните културни особености (във втората половина на 80-те години на XX век), отделя четири типа мотивации, характерни за различни народи. Първата група е на североамериканците, австралийците, британците и ирландците, които са "мотивирани за постижения". За тях най-голяма роля играят парите. Това определя стремежът към богатство, който движи човек, заставя го рационално и по възможност точно да разпределя своите крачки, за да бъде лидер в голям и малък бизнес. Във втората група влизат жителите на Австрия, Белгия, Италия, Гърция, Япония и редица други страни, ориентирани към "защитна мотивация", ценящи преди

всичко стабилността и традицията, стремящи се да създадат "свой свят", в който никой не се меси. Българският национален характер в много отношения се добивава до тази група. Третата група се отличава със "социална мотивация". Тя е характерна за жителите на Югославия, Испания, Бразилия, Чили, Израел, Турция. В тази група особеността е "уравнителният подход". Хората искат подобряване на качеството на живот, но смятат, че "най-доброто е нищо да не се променя". В четвъртата група Хофстеде включва жителите на скандинавските страни, също отличаващи се със "социална мотивация", но постоянно подобряващи "качеството на живот".

3. САМОЗАПАЛВАНИЯТА

Кризата в българския преход не само засили самоубийствата, но се промени и техният характер. Самозапалванията в България са вълна от самоубийства чрез самозапалвания на обществени места, които станаха факт в началото на 2013 г. Първото подобно самоубийство е на 18 февруари. На 21 март Министерството на здравеопазването обяви, че започва да търси спешни мерки срещу самоубийствата чрез самозапалване у нас. Професор Михаил Константинов определя случващото се като нещо нечувано, не само в историята на страната, но и в историята на Европа.

Самозапалилите се са Траян Маречков (първият) от гр. Велико Търново, Пламен Горанов от гр. Варна, Венцислав Василев от гр. Раднево, Даниела Накова от гр. Пловдив, Тодор Йовчев от с. Ситово, Венцислав Козарев от гр. Смолян, Тодор Димитров от гр. Харманли, Надежда Султова от с. Плоски, Николай Куманов от с. Стежево, Събин Събинов от гр. Варна; Георги Иванов от гр. Главиница. Всички умират от раните си.

Самозапалили се, но само ранени са Димитър Димитров от гр. София, Георги Костов от гр. Димитровград, неизвестен мъж от гр. Дупница, неизвестна жена от гр. София, Милко М. и Живка М. от село Никола Козлево, Атанас Атанасов от гр. Дупница, Тодор Атанасов от гр.

Пазарджик. На 24 март 2013 г. служители на полицията предотвратяват самозапалване на 73-годишен мъж пред сградата на Президентството в София, а на 27 март 2013 г. – самозапалване в Ботевград. На 11 юли 2013 г. Чавдар Янев, на 55 години, който протестира срещу съдебната система пред сградата на Висшия съдебен съвет прави неуспешен опит за самозапалване, на 18 юли 2013 г. неизвестен мъж прави опит за самозапалване на Орлов мост в София, на 7 август 2013 г. 41 годишен мъж се опитва да се самозапали в подлез до НДК в София, на 16 август 2013 г. възрастна жена се опитва да се самозапали в център на мобилен оператор в Казанлък. Господин Димитров, арестант очакващ присъда в Бургаския затвор, успява на 5 февруари 2014 г. да се залее със запалителна течност и заплашва със самозапалване.

Съобщенията за 2014 са: опити за самоубийства правят мъж от Ямбол на 13 септември 2014 г. и младеж от София на 27 юли 2014 г. И Лидия Петова...

От 24 самозапалили се или направили опит за това са от градове. Само 4 случая са в села. Въпросът е защо опитите за самоубийства чрез самозапалване са предимно в града като се има предвид кризисното състоянието на днешното българско село, в което всякакви институции са ликвидирани. Обяснението на този факт може да се търси в много насоки, но в случая ще се акцентира върху една специфика в начина на живот, характерен за селото, която в много голяма степен е минимизирана в града.

4. СЕЛОТА КАТО СУБКУЛТУРА

Една от основните идеологически оси на социалистическото общество е за постепенното сближаване на града и селото. Подобна постановка във времето на индустриалната модернизация има своите основания и аргументации, но фактическото развитие показва, че селото е много специфична социална организация, която независимо от навлизането на градското остава дълбоко различна, т.е. тя е особена субкултурна

единица, която определя и начина на живот. В случая ще се направи опит за щрихиране именно на тези изначални основи на селската субкултура. Субкултурата не е самостоятелно цяло. Културният ѝ код се изгражда в рамките на определен тип цивилизация или култура. Съвременните форми на живот, практикувани в българското национално пространство е единна система, основана на субкултурни подсистеми, принципно различни една от друга. Една от тези субкултури е селото. Най-общите ѝ характеристики са ограничеността в комуникациите, прозрачността, животът протичащ в оптиката на своите съселяни (маргинализацията е изключение, а не правило, както е характерно за града), деловото е тясно преплетено с битовото и др. Дори и в днешната информационна епоха селото остава в относително стабилно състояние относно традиционните обичаи, норми, ценности и което не се изтъква често – доминиране на устната комуникации, очи в очи. Децата много по-силно са интегрирани в семейството в сравнение с градските деца и затова ценностите, свързани със семейството и труда, са много по-основни в сравнение с градските деца. Изобщо роднинската мрежа е много по-устойчива. В сравнение с града жизненият ритъм в селото в много по-голяма степен е подчинена на природните ритми. Ето защо българското село е не само място, топос, не само някаква административна единица, икономически западнало място, а нещо повече и това е особената вкорененост в битието и оттук и принципната разлика в начина на живеене, отличаващ го от градското и това е неинституциализираната взаимопомощ... На какво се крепи много по-дълбокото и по-същностно интимно приживяване на отношението аз- и ти, аз- и ние? Това, най-общо казано, е преживяване на селото като дълбоко прочувствана съдба, където връзката с предците е много по-чиста, силна, видима. Затова и страданието и възходите, радостите и тъгата се преживяват много по-релефно и плътно. Чисто оптично пред очите са върховете на дърветата, а не студените и сиви панели, виждаш каменните урви, а не алуминиево-стъклени конструкции. Селската екзистенция е

изначална в онзи древен смисъл, че всички неща се връщат един ден там, откъдето са излезли. Всяко отпътуване свършва със завръщане. Всяко отпътуване рано или късно се превръща в болка по оставената далечна земя. Няма отпътуване без жажда за връщане. За ситуирането на този смисъл на селското може да се използва онтологията на Платон, според който всяка душа се връща след земното си усилие в своето изначално и предвечно царство на истинските първообрази. Далеч от селското човекът е тъжен, страдалец, който се губи в светлините и тържеството на градското, което обаче е временно. Трагичността на градския човек крие този копнеж за селското съществуване, защото попадането в цивилизования град, което означава доминиране на универсалността, рационалността, нивелирането на различията. Градското съществуване поради това е превръщане на личността в битийно маргинална, изтръгване от корените на селското единение със съществуващото. Градският начин на живот е технически, индустриален, който изтласква труда, простотата, взаимопомощта, с-преживяването-на-другостта. Битийната маргиналност на градското е загуба на онова първично усещане за вкорененост, което може да даде само селското съществуване, защото то е свързано навеки със земята, дъжда и водата, камъка, а не цимента, синевата на небето, а не смога.

Феноменология на селското и градското може да се представи в следните крайни антиномии:

	град	село
Първа антиномия	емпирична реалност; външно – разпадане и противопоставяне на множество аз; социален атомизъм; индивидуализъм; паралелни и противопоставящи се съдби	онтологично изначално – вътрешно човешко единение; вътрешният слои на обществото е единството на ние, социален универсализъм; съдбовна общност

Втора антиномия	предметно-рационална връзка; другите са обекти, те, das Man; власт над другите	наличие на вънрешно-интуитивна и жива съпричастност
Трета антиномия	другия като средство за властови амбиции, сексуална наслада, експлоатация; чужд; доминиране на отчуждението; маргиналност	с-преживяване-на-другостта; възприемане на другия като себеподобен; автентичен начин на живот
Четвърта антиномия	пазарен характер	солидарност
Пета антиномия	йерархия	равенство
Шеста антиномия	свобода (произвол)	подчиненост на природната необходимост
Седма антиномия	творчество	традиция

* * *

25 годишният криминален преход разруши не само социално-икономическите постижения, но и психичното здраве на българите. Не само по мизерия, но и по броя на самоубиствата България се оказа на първо място в Европейския съюз. Загубила Студената война България от 38-мата по развитост страна се срути до най-бедната в ЕС, с агресивно изсмукване на младия и интелектуален потенциал, на суровини, на ценности, със застрашителна за историческото оцеляване на нацията демографска криза, с мизерна армия и т.н. Това води до загубване на чувството за битийна принадлежност и съответно и до масовите самозапалвания. И ако имам ресурс за оцеляване, той минава през българското село. Пътят към храма е чрез възраждане на автентичността.

**Гл. ас., д-р Красимира Трендафилова,
Институт за изследване на обществата и знанието –
БАН**

**ЗА ГРАДОВЕТЕ И СЕЛАТА ... С ЛЮБОВ?!
(възстановяването на равновесието между града и селото –
необходимост или илюзия)**

Темата за нарушеното равновесие между града и селото не е от вчера; развитието на цивилизацията, индустриализацията и технологиите са ставали предимно в градовете. Но дали не е настъпил моментът за нов прочит на лозунга „назад към природата“? Какво сме изгубили, като сме станали прекалено урбанизирани, като сме заменили полето и гората с бетон и асфалт?

Причина да напиша този доклад са някои сходни детайли, които забелязах напоследък в различни събития: протестиращите от групите на „Анонимните“, „Възмутените“, „Окупирай Уолстрийт!“ в различни градове по света формулират искания, които са близки до идеята за ограничаване на консуматорските нагласи, до екологията и опазването на природата; в редица анкети, които периодично се появяват в Интернет, на въпроси от рода на „В какъв град бихте искали да живеете?“ често се отговаря: „градът да бъде с достатъчно зеленина, дървета, пейки, места за разходка“; на второ място са отговорите, отнасящи се до: „добри и проходими улици, достатъчно места за паркиране“; тези групи от отговори могат да се тълкуват

като критика към негативните характеристики на преселените градове; те са по-близо до характеристиките на селската действителност. Независимо от ограниченията на подобен тип анкети – те не могат да претендират за представителност и достоверност – излиза, че изискванията към идеалния град са да съчетава природата и спокойствието на селото с удобствата и възможностите на града – чисти, зелени и проходими улици, достатъчно място за паркиране и разходка, възможности за културни прояви, работа и обучение. Очевидно е настъпил моментът, когато трябва да се замислим за нарушеното равновесие между града и селото; пренаселените и презастроени големи градове вече са демодне; замърсяването на околната среда, водният недостиг, нуждата от баланс между икономическото развитие и опазването на природата са само някои от предизвикателствата, които трябва да решават градовете на бъдещето. Кризата на световната икономическа система и протестите, които тя породила, показват нуждата от нови основи, на които обществото и съвременните градове да се градят – разумен баланс между човешки потребности, околна среда, нови технологии. В близките 15-20 години се очакват радикални промени в начина, по който работим, планираме и мислим за работните си места - редица професии ще изчезнат, други могат да се упражняват от разстояние. Това ще доведе до нови възможности за регионално планиране, още повече, че проблема за обезлюдяването засяга не само селата, но и малките градчета, които страдат от неравномерното икономическо развитие и биват напускани от населението, което търси поминък другаде.

Тази тревожна тенденция се наблюдава и в България, където населението за тридесетина години е намаляла с около 2 милиона. Ето и малко статистика:

през 1985 година България е имала население от почти 9 милиона души, днес са малко над 7 милиона.

В момента в страната има:

- 665 села с от 11 до 50 жители,
- 361 – с по-малко от 10 жители,
- 43 - само с по един жител и
- 150 - напълно празни.

Това са места, където сравнително до скоро, до преди 20-30 години е имало хора, развивала се е някаква икономика, кипял е живот. Песимистичната тенденция е селата със затихващи функции да останат напълно празни в близките години, защото там живеят единствено възрастни хора, забравени от държавата и от бога, оставени на доизживяване; те си знаят как оцеляват без медицинска помощ, без снабдяване с основни продукти. За съжаление, този процес вече е започнал и в малки приятни градчета, които са видимо обезлюдени - като Димитровград, Първомай, Казанлък; там при по-внимателно вглеждане по улиците виждаш предимно възрастни хора, в кафенетата старци си приказват на чаша кафе или чай; млади хора, играещи деца няма или са малко; ако плъзнеш поглед към жилищните блокове, се виждат често мрачните прозорци на очевидно необитаеми апартаменти – няма пране, нанизани от червени чушки и други дребни детайли, характерни за милата родна действителност. Дали след селата-призраци ще се появят и градове-призраци? Според песимистите процесът е толкова напреднал, че няма смисъл да се инвестира в съживяването на призрачните селища.

Справката в Националния регистър на населените места на НСИ за броя на жителите по селища към 31 декември 2013 г., показва, че от всички 5009 села в България, 564 – (повече от 10% !) -- са без население или с едноцифрен брой жители. Най-многобройна е групата на селата, в които живеят

между 100 и 200 души - 724 села. Следва групата на селата с население

между 201 и 300 души, в която попадат 517 населени места. Едва трета по големина група е на селата с обитатели

между 1001 и 2000 души, в която попадат 402 села.

През 2013 година най-голямото увеличение на населението е регистрирано в София - 8357 души, следват Пловдив (1964 души), и Варна (1131). Градовете, в които се отчита увеличение на населението през 2013 г., са разположени в общо 13 области. Първенец в това отношение е област Бургас, където са разположени 11 от градовете с увеличен брой жители. Справката в регистъра показва, че от всички градове в страната най-много жители губи Плевен - 1310. С повече от 1000 жители намалява населението на Враца - 1078; в Перник през годината населението е намаляло с 984 души, в Габрово - с 839, в Добрич с 813, във Видин - със 798, в Сливен - със 734, в Кюстендил - с 661, в Ямбол - с 607, в Ловеч - с 580, в Русе - с 534, в Хасково - с 510, в Смолян - с 506 и в Силистра - с 502 души.

С под 500 души намалява населението в областните центрове Монтана с 478 души, Пазарджик - с 446, Разград - с 431, Шумен - с 404 и Търговище - с 323 души...Стара Загора - минус 73 души. Извън областните градове с най-голямо намаление на населението е Дупница - минус 508 души. Следват Свищов - с 450 души, Димитровград - с 435 души, Горна Оряховица - с 379 души, Казанлък - с 322 души. (www.nsi.bg)

Тези цифри показват тревожни тенденции и са повод да се замислим за регионалното развитие и планиране; увеличаване на населението се наблюдава само в най-големите градове, както и в крайморските селища - традиционно това са най-силно развитите икономически региони, не само у нас, но и по света. Ясно изразените човешки потоци към такива селища показват, че нещо с поминъка не е наред в другите райони, хората са останали без препитание и го търсят другаде. Разпределението на населението в България е твърде неравномерно и тази тенденция се задълбочава - още една негативна тенденция за страна със сравнително малка площ и малък брой население.

В Стратегията за регионалното развитие на България до 2020 година са залегнали някои приоритети:

" Постигане на устойчиво интегрирано регионално развитие и използване на местния потенциал. "

Приоритетът е насочен към развитие на потенциал на българските райони, намаляване на между регионалните различия и превръщането на всички региони в привлекателно място за живеене и бизнес със съхранена природа и уникални културни паметници и традиции. Мерките реализирани по този приоритет ще допринасят за намаляване на икономическите и социални неравенства, за интегрирано развитие на градовете, за подобряване на техническата инфраструктура и за засилване на икономическото, социално и териториално сближаване. Специален фокус на приоритета е развитието на селските и изоставащите в развитието си райони, както и усъвършенстването на националната система за планиране."
(www.strategv.bg)

Проблеми, свързани със възстановяването на нарушеното равновесие между града и селото са приоритетни и за настоящото правителство: до 2018 година трябва да е подготвена (от министерствата на земеделието, регионалното развитие, вътрешните работи и на икономиката) и да стартира стратегия за развитие на българското село. Целта е да се преодолеят проблемите, свързани с обезлюдяването, ниската заетост, престъпността и лошата инфраструктура в селата. Предвижда се да бъде изработен *Кодекс на земята*, който да действа в защита на собствениците на земеделска земя, да се насърчава биологичното и поливното земеделие, да се популяризират българските биопродукти, вина, етерични масла. Всичко това звучи твърде познато защо трябваше да бъде съсипано и сега да се чудим как да го възстановим?! (www.marica.bg) 27.01.2015

Но тъй като сме се наслушали на сладки общи приказки, които си оставят само на хартия и не им вярваме, ще си позволя да изразя скептицизъм по отношение на тези документи; но очевидно е дошло

времето когато трябва да видим по-конкретни и решителни мерки за възстановяването на равновесието в регионалното развитие и да погледнем по някакъв по-различен и по-съвременен начин на неговите проблеми.

...Още повече, че има някои процеси в световен мащаб които могат да се разглеждат като индикатори, показващи завръщане към ценностите на природосъобразен начин на живот, с който да са съобразени и градовете.

Ето някои от тях:

Напоследък сме свидетели на възраждането на идеи, близки до екологията: градовете трябва да са с по-чист въздух, по-добра градска среда. Засаждането на живи, „зелени стени“ от растителност може да осигури бърз и евтин начин за почистване на въздуха в градовете. Намаляване на нивото на уличното замърсяване с до 30 на сто може да бъде постигнато при най-ниска цена просто чрез посаждане на дървета, храсти и друга зеленина сред „гората“ от бетон и стъкло. (www.nato.int)

„Окупиращите“ от Уолстрийт и други граждански движения порицават консуматорството като жизнена идеология на съвременето и ни приканват към разумно потребление, към търсене на алтернативни източници на енергия и рециклиране, изказват негативно отношение към асиметричната световна и регионална икономика, при която едни държави забогатяват за сметка на други, а богатите в обществото трупат състояние за сметка на бедните; те държат да променят системата, защото сегашното политическо управление според тях е средство за постигане на корпоративни интереси и не защитава обществения интерес. (www.occurywallstr.org)

Други процеси, които вече се наблюдават и се превръщат в тенденции, са свързани с прехраната и ежедневието: очаква се огромно увеличение на търсенето и промяна в предпочитанията към екологично чистите храни, което означава значително увеличаване

на земеделското производство на био-храни, на вода и на енергия - сериозно предизвикателство за правителствата и обществата.

Това поставя на дневен ред и промени в начина на работа, на изхранване и снабдяване, на търсенето на нови икономически механизми, на планирането на места за живеене от нов тип.

Въпреки че солидарната икономика съществува от незапомнени времена, днес тя набира все повече популярност заради все по-дълбоките кризи, които не оставят много възможности пред хората, и правят наложително търсенето на алтернативи. Сред практиките, които се възраждат в наши дни в градове и села по света са:

- производствени кооперативи, притежавани и управлявани на принципите на пряка демокрация от всички работещи в тях;
- земеделски производствени кооперативи, които се основават на екологични и демократични практики;
- потребителски кооперативи, в които участниците закупуват директно, заобикаляйки посредниците, продукти от производителите на цени на едро;
- социални валути, които имат за цел да облагодетелстват общностите, които ги ползват, а не банките и международните финансови институции.

Най-разпространени са в Испания и съседна Гърция. Те биха намерили добър прием в страна с нисък жизнен стандарт като България. Българите продължават да дават най-голямата част от доходите си за храна - 37% от доходите им отиват за храна, около две трети от тях са принудени да разчитат на лично производство от собствената си градина или нива. Високи остават и разходите за енергия: в по-бедните градски домакинства нерядко близо половината от доходите отиват за сметките за ток, а през зимата - дори и повече от половината; да не говорим за пенсионерите, на които дори цялата пенсия не им стига само за тока и са принудени да разчитат на децата си (ако ги имат).

Тези факти са показателни за държава с нисък жизнен стандарт.
(www.prqkademokrაციq.worldpress.com)

Колкото повече градовете се пренаселват, а средата става все по-корпоративна и отчуждена, толкова по-често хората се ориентират към връщането сред природата, към живот, далеч от замърсявания и тревоги - на село, при тишината и спокойствието, където звуците са в унисон с природата; за някое село е родно място, за друг просто оазис сред природата – малко, тихо и спокойно място, уникално със своята река, равнина, гора, планина, море...Още повече перспективата за живот в просторна къща с голям двор и градина, където може да отглеждаш зеленчуци за собствено потребление е много по-привлекателна от това да живееш затворен в апартамент от 50-60 или дори 100-120 квадрата в панелен блок. Градският стрес, пренаселването и недостатъчните доходи започват все повече да оказват влияние на хората на възраст между 35 и 50 години (във все още трудоспособна възраст) и те предприемат опити да се отърват от тези "товари", характеризиращи живота в града. Наистина, защо трябва да си съсипват психиката и здравето в големия град, за да се приберат стари и болни на село? Още повече, че в интернет - епохата няма много значение къде живееш - информацията те залива отвсякъде и навсякъде, а много от професиите могат да се упражняват и дистанционно, (работното ти място е там, където ти е компютъра); това дава възможност на тези, които обичат селския живот, да се наслаждават на любимото село, разполагайки офиса си до селския двор, да вземат лаптопа и мобилния интернет и да присъстват он-лайн на поредната бизнес – среща, без да напускат къщата с огромен двор, побрал различни цветя, плодове, зеленчуци и подправки под слънцето.

Напоследък се забелязва и раздвижване на миграционните потоци от града към селото – в съседна Румъния, в Гърция; това е все още акт за оцеляване, но макар сега повечето от напускащите градовете да го правят, защото не могат да си позволят разходите за

живеене там, има и категория хора, които са направили кариера в градска среда и искат да отидат на село; доколко тази тенденция ще се окаже трайна или е само мода, предстои да разберем, но факт е, че все повече хора се ориентират към био-земеделие - обстоятелство, което би благоприятствувало възстановяването на равновесието между града и селото, както и очакваното нарастване на потреблението на храни и на предпочитанията към екологично чиста храна. Световната тенденция ясно говори за недостиг на храни и повишаване на техните цени, а в България има изключително благоприятни условия за развитието на селското стопанство, които обаче не се използват; в земеделска страна с добри природно-климатични дадености като нашата, вносът на храни спрямо общите продажби на дребно е изключително висок, като този дял продължава да нараства. Повече от две трети от основните храни в България са внос или са произведени с вносни суровини; основно с български суровини се произвеждат хлябът и хлебните изделия. В останалите видове храни обаче дялът на вноса приближава и дори надхвърля 80 %. Примери за тотално доминиране на вносни стоки са пазарите на месо и месни продукти, зеленчуци и плодове, риба и рибни продукти. Тук не говорим за продукти като захарта и захарните изделия, кафето и какаото, които са произведени изцяло със суровини от внос.

Повечето от българите вече търсят българското мляко и млечни продукти, месо и месни продукти, както и български плодове и зеленчуци. Има интерес от други страни, за български селскостопански продукти - Това би дало големи потенциални възможности за съживяването на българските села, където в момента има висока безработица - от 20 до 80%. България има опит в производството на храни от животински произход и това може да бъде възстановено. Възможно е с пари от евро-фондовете да се изградят повече мандри и ветеринарни кабинети, фирми за производство на земеделско оборудване и да се възроди дребното селско стопанство в планинските региони, където всичко е чисто. В България има добра възможност за

производство на био-храни поради ниската индустриализация и автоматизация на селското стопанство, както и малките ни мащаби, трябва да има кой да съблюдава качеството и чистотата на продуктите, да осигури реклама и достатъчно пазари; този сектор на икономиката е перспективен поради засилването на екологичното самосъзнание в богатите страни, това е предпоставка за увеличаване на пазара. Потенциалът на българския пазар на биохрани е много по-голям от предлагането. Много хора биха купували биологични продукти, най-вече млечни продукти, зеленчуци, плодове, месо и колбаси, ако има по-добър контрол и по-добра реклама; сега има недоверие и недостатъчна информираност; макар и по-скъпи, цените на биопродуктите не са невъзможни, а развитието на фермерските пазари би ги направило съвсем продаваеми. (www.fermera.bg)

След всичко казано дотук, мисля че в България има добри възможности да се постигне известно равновесие между градовете и селата, налице са и някои необходими предпоставки за това: хармоничен релеф, рядко населени области. Разбира се, някои от сегашните села и градове просто ще умрат, едва ли е рентабилно да се правят опити да бъдат спасявани, но от човека зависи да не се допусне драстично обезлюдяване на цели райони в България. През последните 25 години много неща бяха загубени, но ми се ще да вярвам че сме се поучили от грешките си и ще имаме една действително работеща стратегия за възстановяване на този баланс. За това са необходими спешни мерки, които най-общо се изразяват в приемане на цялостна конкретна стратегия (макар, че само с писане на стратегии няма да се оправим, трябва и дела!) за развитие на регионите, развиване на комуникациите - пътища, достъп до интернет, популяризиране на алтернативните видове туризъм и на биоземеделието, развитие на фермерските пазари в градовете. Аз все още продължавам да бъда умерен оптимист, че всичко това ще бъде постигнато.

Литература:

Трендафилова Красимира, 2014, – Завръщане към селото – надежди, излъгани очаквания и сурова реалност (празни мисли на един празен социолог)„Дългото пътуване към селото“съст: Галина Колева, научен редактор: Веска Кожухарова-Живкова изд. „Аля“, Троян

Използвани сайтове:

www.dariknews.bg

www.maritza.bg

www.bg.mondediplo.com

www.fermera.bg

www.fliorir.com

www.liternet.bg

www.nato.int

www.nsi.bg

www.occupywallstr.org

www.prqkademokraticq.wordpress.com

www.strategy.bg

www.temanews.com

www.zdravduh.com

Ecological Balance between the Town and the Country in the Modern World

Venelin Jivkov¹, Philip Philipoff², Mario Munoz³,

Author names and affiliations:

Corr.Mem. of BAS, Prof., SDr.Venelin Jivkov, Technical University - Sofia, e-mail: jivkov@tu-sofia.bg, phone: +359888658181;

²Associate Professor, PhD, Institute of Mechanics-BAS, e-mail: philip.philipoff.gibraltar@gmail.com, phone: +359888281175;

³ Professor, PhD. Carlos III University, Madrid, Spain, e-mail: munozm@it.uc3m.es

Abstract

The ecological balance between the town and the country in the modern world is described in the paper. The area under investigation is not included in the town territory nor the country. Two types of territory are investigated. The first territory is placed on the high mountain. The ecology friendly sport structures are developed in the first part of the study. Gas protective shields for military production are developed in the second part of the study.

Two types of environmental risk factors, microelements pollution and erosion, are described for Bulgarian mountains. Microelement concentration in plants is presented. Original data regarding microelement content in medicinal plant species as well as

¹Corr.Mem. of BAS, Prof., SDr.Venelin Jivkov, Technical University - Sofia, e-mail: jivkov@tu-sofia.bg, phone: +359888658181;

²Associate Professor, PhD, Institute of Mechanics-BAS, e-mail: philip.philipoff.gibraltar@gmail.com, phone: +359888281175;

³Professor, PhD. Carlos III University, Madrid, Spain, e-mail: munozm@it.uc3m.es

description of the plant cover in the Dry Lake region in Vitosha Mountain are considered. Because the content of the bioelements in plants, especially microelements, is critical for the ecology status of the mountains, monitoring of microelements is required. A case of erosion caused by building activities in Pirin Mountain was observed. The study proposes a new original technology for building ice sport structures. This technology is designed to subserve the usage of Dry Lake region of Vitosha Mountain for the aims of Sofia 2014 Winter Olympic Games. The ice structures are investigated by finite element method (FEM). The ice sport structure technology is ecologically clean, doesn't cause irreversible damages on nature, and is suitable for application in alpine zones. The ice structures can successfully play the role of snow accumulator. The gradual ice melting in spring supplies additionally with water the plants and their communities from the region. This water volume is sufficient and equally distributed over the whole area.

Key words: Environmental risk factors, microelements, erosion, plant species, ice sport structures, Gas protective shields, finite element method.

I. First part: Ecology friendly ice sport structures.

1. **Introduction.** Our high mountains are considered as background regions for Bulgaria as well as for South-Eastern Europe. In this relation, it is necessary to carry out continuous monitoring of the state of the environmental factors, in the sub-alpine and alpine zones. Nowadays, air pollution with priority of trans-boundary type, and erosion are defined as significant factors for the nature.

In this study, we present data on mountain monitoring, in particular phytomonitoring of Rila Mountain. Results of some researchers are shown and discussed with regard to air pollution, especially microelement concentration in phytomonitor species. Also, our own results concerning the microelement accumulation of valuable medicinal herbs from polluted and mountain regions are presented.

The erosion usually appears in the mountains mainly as a result of irregular building of ski sport constructions, and vanishing of plant communities and plant cover as a whole in the forest belt or grassland. Negative consequences on the nature in Pirin Mountain after building of new ski constructions are presented.

The **aim** of the study is to demonstrate that the application of new original technology for building winter sport structures using massive ice as building material, is capable of preventing the erosion and irreversible damage on the nature, especially plant species and their communities, in the Dry Lake region of Vitosha Mountain.

2. Microelement air pollution of plants in mountains regions.

In the framework of French-Bulgarian project "Observatoire de Montagne de Moussala OM2" a biomonitoring is carried out, specifically, phytomonitoring of Rila Mountain. The comparison of the microelement capacity in different plant groups showed higher accumulation of Fe, Al, Pb and Ni in lichens and mosses, while Zn, Cu and Cd had maximal amounts in herb species [1]. Estimation of the microelement concentration in phytomonitors in Rila demonstrated [2] that the contamination was

random and did not correlate reliably with altitude, habitat and plant species. The microelement content in the needles of the main coniferous species from the forest zone along the watersheds of the Iskar River in Rila [3] proved that the observed regions were relatively clean from such type of pollution. Nevertheless, a trend for pollution with Fe, Zn, Cd was noted, and to a lower degree – with Pb. The higher Mn values besides the air pollution, mainly trans-boundary type, are probably related to higher background content of this element there.

Accumulation of microelements in herb medicinal plants from the regions with different types of pollution, impact – industrial (Copper smelter in Pirdop town), road-traffic (along Tsarigradsko shose Blvd., Sofia city) and background (in Rila, Rodopi, West Balkan range Mountains) [4] revealed that the plants from the background regions also had a high level of microelements. Thus, *Achillea millefolium* L. accumulated maximal amounts of Mn and Zn, and a high level of Fe in the reserve "Parangalitsa" (Rila Mt.), while Ni had maximal value in Rozen (Rodopi Mt.) (Table 1). The concentrations of Mn and Ni exceeded PLC (permit limited concentration), 2 - and 3 -fold, respectively. For *Tanacetum vulgare* L. Zn was in maximal quantity, that is twice higher than PLC, in West Balkan range, whereas Mn was enhanced in the reserve "Parangalitsa" (Rila Mt.) (Table 1). The comparison of *Achillea millefolium* data from the background regions demonstrated extensive accumulation of Cu and Ni in Rozen, while Zn, Fe and in lower degree Mn, had high amounts in the reserve "Parangalitsa". Thus, as reported previously [5], our study confirms an increased absorption of these elements by lysimetric waters in the soil. In our view, enhanced microelement concentration in soils of Rila is due to air pollution, mainly of trans-boundary type, as well as to a higher microelement background level in relatively "clean" regions.

Altogether, these results emphasize the necessity to continue investigations with the aim to determine the background level of the main microelements in the Bulgarian Mountains, as well as the degree of pollution they produce, and the effects of this pollution on vegetation.

The process of the building of ski constructions in high mountains is followed by irreversible destruction of plant communities leading to total disappearance of the plant cover. The occurrence of eroded surfaces is a direct consequence of the excavation activities implemented for ski constructions building. Such a case of erosion appearance in our high mountains as a result of the building of new or reconstruction of already existing ski bases is described for Pirin Mountain, in the region of the foothill of the Todorka Peak (Fig. 1). A report based on detailed research and analysis of the negative impact of the Bansko Ski Zone, is presented [6]. As main factors causing erosion were defined: larger than permitted width of the new ski slopes and extended enlargement of the existing ones, building and exploitation of illegal constructions, using of explosives and heavy-chained excavators instead of light machines, and using of temporary roads, which additionally leads to the loss of plant cover. Most of the lands of the bottom of the ski slopes were intensively ploughed,

with continuous dampling of the ground and the soil was destructed. The vegetation is lacking. After Prof. Alexandrov [7] the constructed ski slopes directly threat the nature in Pirin National Park. The integrity of forest massifs has been endangered, and the plant communities there were strongly affected thus appearing under the threat of destruction or disappearance. The report concluded that the Bansko Ski Zone was found to have now and in future significant and irreversible impact on a large number of alpine and boreal shrubs, on the communities of *Pinus mugo* Turra, *Picea abies* (L.) Karst. and *Pinus peuce* Grsb. as well as on biological diversity in the whole Pirin Mountain.

3. Plant cover in the region of Dry Lake, Vitosha Mountain.

The Dry Lake region is a unique nature area placed on the 2 000 m a.s.l. in the southern part of the Vitosha Mountain, more exactly south-west from the peak Tcerni Vrah (Fig. 2). The main spring of the Struma River is situated in the region of the peak near to the Dry Lake. The upper layer of the Struma River is of under stone type. The water is going under the large granite stones Moreni. The mountain is a protected territory and has a status of National Park. There are no tourist paths in the Dry Lake region.

The relief of the Dry Lake region is very steep, strongly broken, and contains numerous rocky and stone passages. In the spring, during snow thawing, deep streams emerge that are transformed into sub-alpine marshes in summer. In such extreme conditions, the vegetation is crucial to prevent erosion caused by snow thawing and raining throughout the year.

The vegetation in the Dry Lake region is specific and essentially different from that in the other parts of the mountain being richer of rare plant species and endemics. The plant cover of Vitosha Mountain is in the focus of study for many authors from XX century [8, 9, 10, 11, 12] until now (13, 14). The names of the plant species are presented according to Kožuharov [15]. As a result of our terrain investigations in the region the following plant communities were described, which belong to alpine and boreal heaths according to the guide to the natural habitats in Vitosha Mountain [14]. In the bush communities, the species: bilberry (*Vaccinium myrtillus* L.), cowberry (*Vaccinium vitis-idaea* L.), bog bilberry (*Vaccinium uliginosum* L.), bearberry (*Arctostaphylos uva-ursi* L.) and siberian juniper (*Juniperus sibirica* Burgsd.) dominated. The list of the bushes species, besides the already mentioned ones, includes also as dominants: black honeysuckle (*Lonicera nigra* L.), alpine rose (*Rosa pendulina* L.), spike heath (*Bruckenthalia spiculifolia* (Salisb.) Reichenb.) and *Genista depressa* Bieb.

Below and right from the lake, a lot of large rock passages are dispersed, between which mosaically situated tree habitats with dominant species norway spruce (*Picea abies* (L.) Karst.) are observed.

The species-dominants in the herbaceous habitats on the territory of Dry Lake are as follows: *Festuca valida* (Uechtr.) Penzes, *Festuca spadicea* L., *Nardus stricta* L., *Agrostis capillaris* L., *Poa alpina* L., *Sesleria comosa* Vel., *Alopecurus gerardii* Vill., *Phleum alpinum* L., *Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv., *Avenastrum versicolor* (Vill.) Lainz., *Carex echinata* Murr., *Juncus alpinus* Vill., *Luzula italica* Parl., *Lathyrus alpestris* (W.et K.) Kit. ex Čelak ssb. *friedrichstalii* (Grsb.) K. Maly, *Cardamine rivularis* Schur., *Sagina procumbens* L., *Viola dacica* Borb., *Succisa pratensis* Moench., *Veronica alpina* L., *Veronica bellidioides* L., *Saxifraga stellaris* L., *Nigritella nigra* (L.) Rchb., *Gentiana verna* L., *Gentiana punctata* L., *Gentiana frigida* Haenke, *Gentiana asclepiadea* L., *Plantago atrata* Hoppe, *Primula veris* L., *Primula elatior* (L.) Hill., *Primula farinosa* L., *Homogyne alpina* (L.) Cass., *Matricaria caucasica* (Willd.) Poir., *Geum montanum* L., *Geum coccineum* Sibth. et Sm., *Potentilla ternata* C. Koch., *Alchemilla acutiloba* Opiz., *Alchemilla monticola* Opiz., *Senecio pancicii* Deg., *Senecio abrotanifolius* L. subsp. *carpathicus* (Herb.) Nym., *Achillea lingulata* W.et K., *Leontodon rilaensis* Hay., *Anemone narcissiflora* L., *Aquilegia aurea* Janka, *Dianthus microlepis* Boiss., *Campanula alpina* Jacq., *Myosotis alpestris* F. M. Schmidt, *Hypericum rycherii* Vill., *Aconitum lycoctonum* L., *Allium schoenoprasum* L., *Caltha alpestris* Schott. Nym. et Kotschy, *Soldanella rhodopaea* F. K. Mey., *Pinguicula balcanica* Casper, *Utricularia minor* L., *Jovibarba heuffelii* (Schott.) A. et D. Löve, *Sempervivum leucanthum* Panč., *Jasionella bulgarica* Stoj. et Stef., *Pedicularis orthantha* Grsb., *Tozzia alpina* L., *Pseudorchis albida* (L.) A. et D. Löve, *Lloydia serotina* (L.) Rhb, *Ranunculus platanifolius* L., *Swertia perennis* L.

In these sub-alpine communities of Vitosha, there is a variety of endemics, rare and endangered species, which are included in the Red Book of Bulgaria, Vol.1. Plants [16]. There are 10 Balkan endemics: Groundsel (*Senecio pancicii* Deg.), Columbine (*Aquilegia aurea* Janka), Pink (*Dianthus microlepis* Boiss.), Hawkbit (*Leontodon rilaensis* Hay.), Lousewort (*Pedicularis orthantha* Grsb.), Nejit (*Jovibarba heuffelii* (Schott.) A. et D. Löve), Vetchling (*Lathyrus alpestris* (W.et K.) Kit. ex Čelak ssb. *friedrichstalii* (Grsb.) K. Maly), Fescue (*Festuca valida* (Uechtr.) Penzes), rocket (*Hesperis dinarica* G. Beck.), *Knautia midzorensis* Form. and 1 Bulgarian endemic (*Jasionella bulgarica* Stoj. et Stef.).

Windflower (*Anemone narcissiflora* L.) is included in the category "rare species" and Lesser Bladderwort (*Utricularia minor* L.) is recorded as endangered species for our country.

Vanishing of plant habitats from the region of planned sport constructions will lead to the abolishment of the above described endemics, rare species and a lot of endangered plants as well as of their

communities not only in the territory of Vitosha Mt., but also in Bulgaria as a whole.

All this will subsequently lead to an irreversible loss of rare and protected animals and birds in the region such as: brown bear wild goat, deer, roe, wolf, fox, imperial eagle, rook, lark, kite, black swift, wood sleeper, viper, alpine triton, salamander.

As rare, endemics and endangered species for the whole territory of Vitosha Mt. that are included in the Red Book of Bulgaria [¹⁶] are also the following: Globe Flower (*Trollius europaeus* L.), Martagon Lily (*Lilium martagon* L.), Lily (*Lilium jankae* A. Kerner), Iris (*Iris reichenbachii* Heuff.), Tozzia (*Tozzia alpina* L.), Yarrow (*Achillea lingulata* W.et K.), Dotted-Flowered (*Gentiana punctata* L., *Gentiana lutea* L.), Columbine (*Aquilegia aurea* Janka), Windflower (*Anemone narcissiflora* L.)

The presence of the sport complex in close vicinity to Sofia will inevitably amplify the already existing negative impact of the touristic and road traffics from Sofia to Vitosha Mt.

Constructing a sport complex in the sub-alpine belt of Vitosha, in the region of the Dry Lake (by a project similar to one applied in Pirin Mt.) can lead to a serious damage of plant species and their communities, which will finally produce a disappearance of the vegetation in the region. The Dry Lake is within the restricted area of Vitosha Mt. where springs supplying Sofia and adjacent villages in the mountain foothill originate. The destruction of the soil and plant cover in the process of constructions development will lead to a substantial reduction of water debit and a dangerous pollution of the river springs. The loss of plant cover will result in superficial erosion and considerable water pollution with solid and powder particles, which will additionally deteriorate water quality and make it unsuitable for usage.

4. Ice Sport Structures in the Dry Lake Region. In [^{18, 19, 20}] the main principles of ice sport structures building in protected territories are explained. Finite element model of the ice toboggan furrow is shown (Fig. 3). This structure is designed for the Dry Lake region. Transversal cross section of the Struma River is shown (Fig. 4). It is assumed that over the river a common snow plate can be built by using of artificial or natural snow. Ice jump hill can be constructed over the snow plate. The structure of this jump hill is illustrated (Fig. 5). Fig. 6 shows the shuttering form of this ice structure [20]. In Fig. 7, a cross section of the structure is presented. Fig. 8 shows loading over the structure. Fig. 9 defines the minimal normal stresses in the structure, while in Fig. 10, the maximal normal stresses in the structure are presented. Fig. 11 shows the maximum moments in the structure, Fig. 12 fixes the minimum moments in the structure. Fig. 13 shows torsion moments in the structure, Fig. 14

shows normal stresses in to direction of axes 1, Fig. 15 determines normal stresses in to direction of axes 2, and Fig. 16 shows tangential stresses in the structure.

II Second part - Gas protective shields.

Principal scheme, modes and diagrams of gas protective shield are shown in the figures 17-21.

5.Conclusions. 1) Estimation of two of the main environment risk factors in the mountain alpine zone demonstrates the negative effects of these factors on the nature. 2) The study proved that the environmental factors monitoring in the mountains, especially microelements accumulation in plants, is to be developed and continued. 3) The proposed technology for building of ice structures does not require the use of heavy mechanization and, thus enhances the protection and reservation of the plant cover in the Dry Lake region. 4) The application of massive ice as building material for toboggan furrow creation after its continuous melting in spring and supplying of plant species and their communities additionally with water contributes to better plant growth and development, as well as to the conservation of the biodiversity in this region and in the whole Vitosha Mountain as well. 6) The proposed technology is ecologically clean and suitable for building of winter sport structures in the mountains in the future. 7) The proposed gas protective shields are use full for military production.

References

- [1] YURUKOVA, L., A. DAMYANOVA. Passive biomonitoring with plant species in Eastern Rila Mountain.- In Carbonnel, J-P. et J. Stamenov (Eds.). Symposium International OM 2 Observation de l'environnement de Montagne en Europe, 14-18 October 1997, Borovetz, Bulgaria, Sofia, 1998, **7**, 169-173.
- [2] PEEV, D., A. ARTINJAN, E. NIKOLOVA, S. TZONEVA, N. VALJOVSKA. Dynamics of the bioindications in phytomonitors from Rila Mountain. - In Carbonnel, J-P. et J. Stamenov (Eds.). Symposium International OM 2 Observation de l'environnement de Montagne en Europe, 14-18 October 1997, Borovetz, Bulgaria, Sofia, 1998, **7**, 199-208.
- [3] GATEVA, R. Microelement dynamics in the needles of *P. abies* (L.) Karst., *P. sylvestris* L., *P. montana* Mill., and *P. peuce* Gris. from the watersheds of the Beli Iskar, Levi Iskar and Cherni Iskar Rivers in the Rila Mountain. - In Carbonnel, J-P. et J. Stamenov (Eds.). Observatoire de Montagne de Moussala OM, Sofia, 1997, **6**, 63-69.
- [4] WIERZCHOWSKA-RENKE, K., S. IVANCHEVA, M. KURTEVA. Wplyw skażenia środowiska na skład frakcji polifenolowej i zawartość biopierwiastków w *Achillea millefolium* L. i *Tanacetum vulgare* L. Herba polonica, 1997, t. XLIII, **4**, 412-416.
- [5] SOKOLOVSKA, M., E. LUCOT. Migration and accumulation of chemical elements in the profile of forest soils from the Rila Mountain area: Lysimetric investigation. - In Carbonnel, J-P. et J. Stamenov (Eds.). Observatoire de Montagne de Moussala OM, Sofia, 1996, **4**, 75-83.
- [6] Bansko Ski Zone Crime against UNESCO site Potential Natura 2000 site - SavePirin, NGO Coalition. http://www.bluelink.net/savepirin/Report_Pirin.pdf (accessed in Oct. 2008)

- [7] ALEXANDROV, A. The Ski Slopes of Bansko absorb the Nature. – Newspaper “Duma”, Sofia, 22 March 2005.
- [8] GEORGIEV, T. Phytogeographical essay on Vitosha Mountain. Annual of Sofia University St. Kl. Ohridski, Faculty of Agronomy, Sofia, 1928, **6**, 173-209.
- [9] URUMOV, I. Flora of Vitosha. Collection of Bulg. Acad. Sci., Sofia, 1930, Vol. **26**.
- [10] STOYANOV, N. An attempt at characteristics of the main phytocoenoses in Bulgaria. Annual of Sofia University St. Kl. Ohridski, Faculty of Physics and Mathematics, **37**, Sofia, 1941, № 3, 93-187.
- [11] PETROV, S. Secondary peats in spruce forests of Vitosha Mountain. Botanical Institute Press, Sofia, 1956, **5**, 293-346.
- [12] KITANOV, B., I. PENEV. Flora of Vitosha. Sofia, Naouka & Izkoustvo., 1963, pp.516.
- [13] DIMITROV, D. New plants for the flora of Vitosha and Lozen Mountains. Annual of Sofia University St. Kl. Ohridski, Faculty of Biology, **90**, Sofia, 2002; № 2, 87-90.
- [14] GUSSEV, CH., D. DIMITROVA, S. TZONEVA, Natura 2000 in Vitosha Mountain - a guide to the natural habitat types of Community interest. Sofia, EcoArk, 2005, pp.80.
- [15] KOŽUHAROV, S. (Ed.). Key to Vascular Plants of Bulgaria. Sofia, Naouka & Izkoustvo. 1992, pp.787.
- [16] VELCHEV, V. (Ed.). Red Book of Bulgaria, Vol.1. Plants . Sofia, Bulg. Acad. Sci. Press, 1984, pp. 441.
- [17] KRUMOV, R. A Guide of Vitosha Mountain. Sofia, Medicine and sport Press, 1990, pp. 158.
- [18] PHILIPPOFF PH., AN. IVANOV, P. PETROV, PH. MICHAYLOV. Modeling, building and exploitation of ice sport structures in protected territories. International Conference VSU “L.Karavelov”, Sofia, 2006.
- [19] PHILIPPOFF, PH., AN. IVANOV, G. STOYCHEV, M. KURTEVA, D. DIMITROV, I. DENTCHEV, PH. MICHAYLOV. Ecology Friendly Ice Sport Structures, ISBN: 978-954-91782-3-4, “Club90-Igor Dentchev” Ltd., Sofia, 2007.
- [20] PHILIPPOFF, PH., M. KURTEVA, A. IVANOV, G. STOICHEV, D. DIMITROV, S. KIRILOVA, PH. MICHAYLOV. Calculation and design of shuttering forms for ice sport buildings in Vitosha Mountain. Journal of Engineering Sciences (in press)

6. Acknowledgement. The authors express their acknowledgment to GPS Control SA and SWU “Neofit Rilski” Blagoevgrad for the financial support of this study.

Microelement concentration in *Achillea millefolium* L. and *Tanacetum vulgare* L.
(mg/kg dry weight)

Concentration of bioelements in <i>Achillea millefolium</i> L. herb					
	Cu [ppm]	Zn [ppm]	Fe [ppm]	Mn [ppm]	Ni [ppm]
Pirdop	96,98	58,31	370,10	24,72	4,83
Tsarigradsko Shose blvd	12,50	46,95	64,04	21,74	10,02
Parangalitsa reserve, Rila mountain	15,02	39,52	54,17	55,40	10,05
Rozen, Rodopi mountain	7,92	61,60	73,70	61,06	5,36

Concentration of bioelements in <i>Tanacetum vulgare</i> L. herb					
	Cu [ppm]	Zn [ppm]	Fe [ppm]	Mn [ppm]	Ni [ppm]
Pirdop	16,97	50,04	167,08	17,72	5,32
Tsarigradsko Shose blvd	16,42	52,14	97,70	31,07	7,76
Parangalitsa reserve, Rila mountain	12,64	93,52	82,47	26,04	3,81
Rozen, Rodopi mountain	9,03	36,18	43,95	48,31	1,67

Fig.1. Todorka Peak in Pirin Mountain [6]

Fig.2. The region of the Dry Lake, Vitosha Mountain [17]

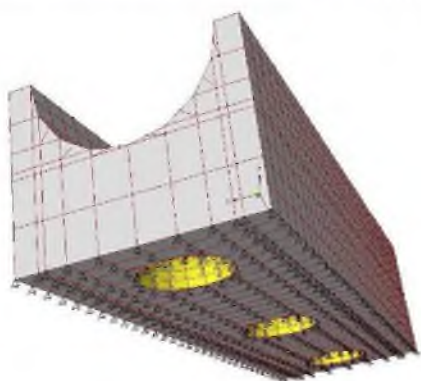
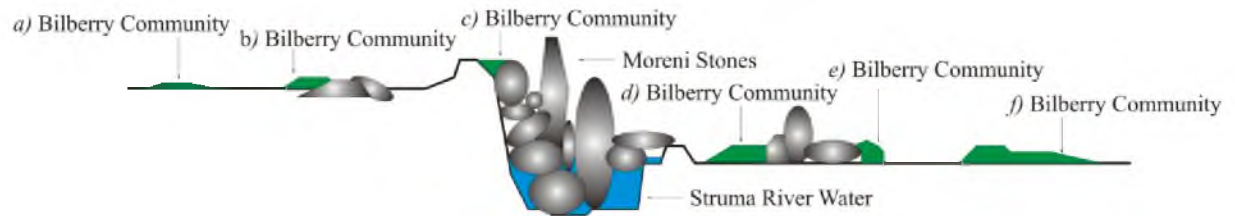

Fig. 3. Finite element model of toboggan furrow.

Transversal Cross Section of Struma River

Fig. 4. Transversal cross section of the Struma River in the Dry Lake region

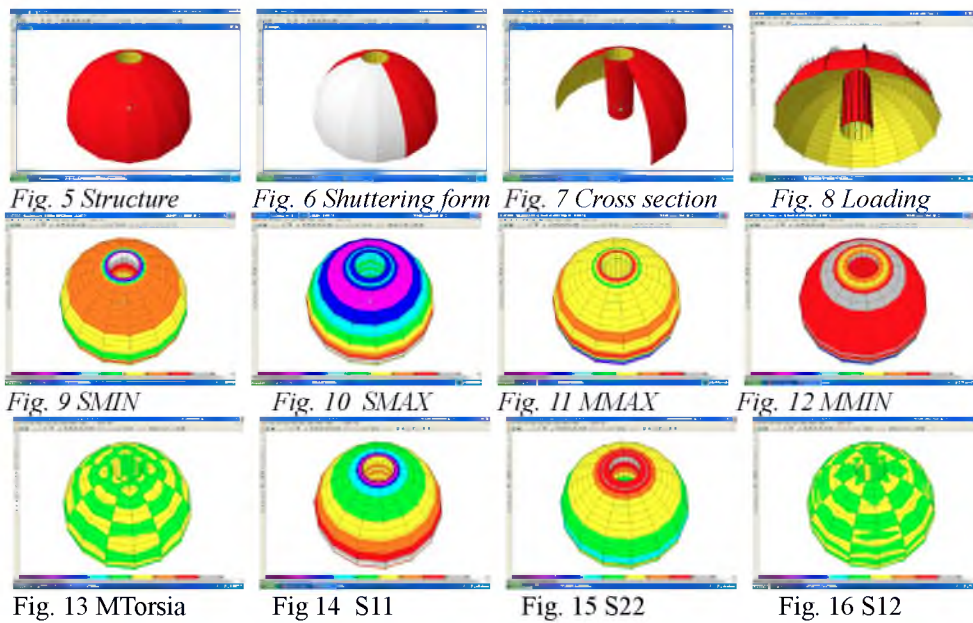

Fig. 5 Structure

Fig. 6 Shuttering form

Fig. 7 Cross section

Fig. 8 Loading

Fig. 9 SMIN

Fig. 10 SMAX

Fig. 11 MMAX

Fig. 12 MMIN

Fig. 13 MTorsia

Fig. 14 S11

Fig. 15 S22

Fig. 16 S12

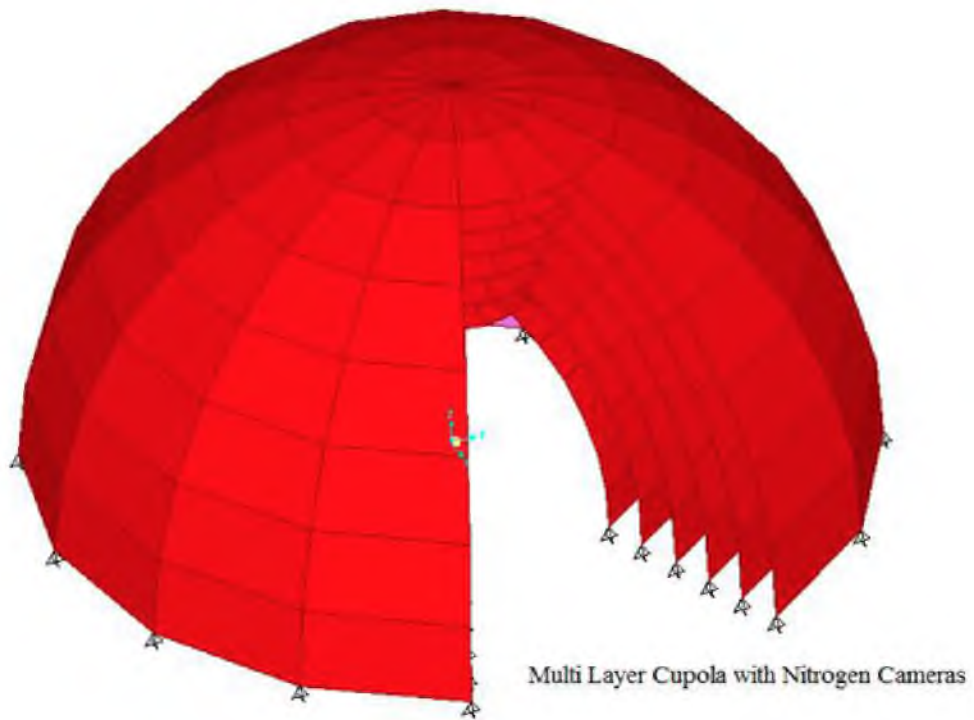

Fig.17. Spherical structure of the gas protective shield.

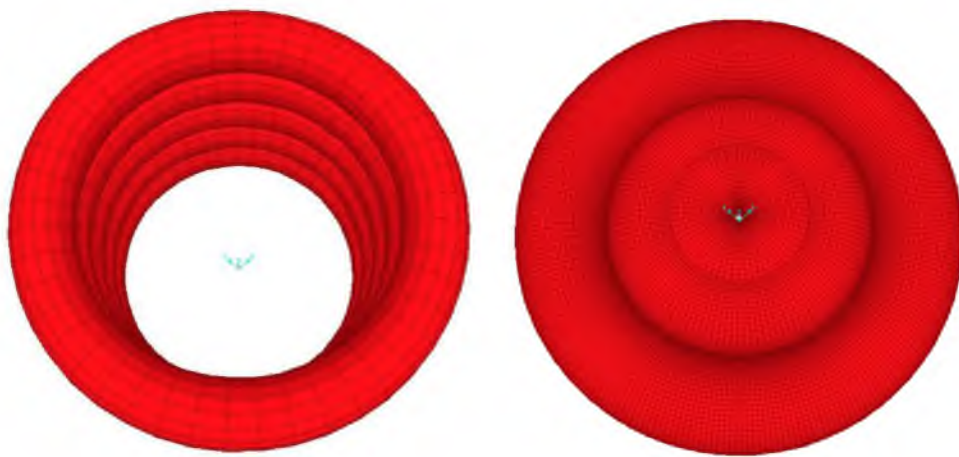

Fig.18. Toroidal structure of the gas protective shield.

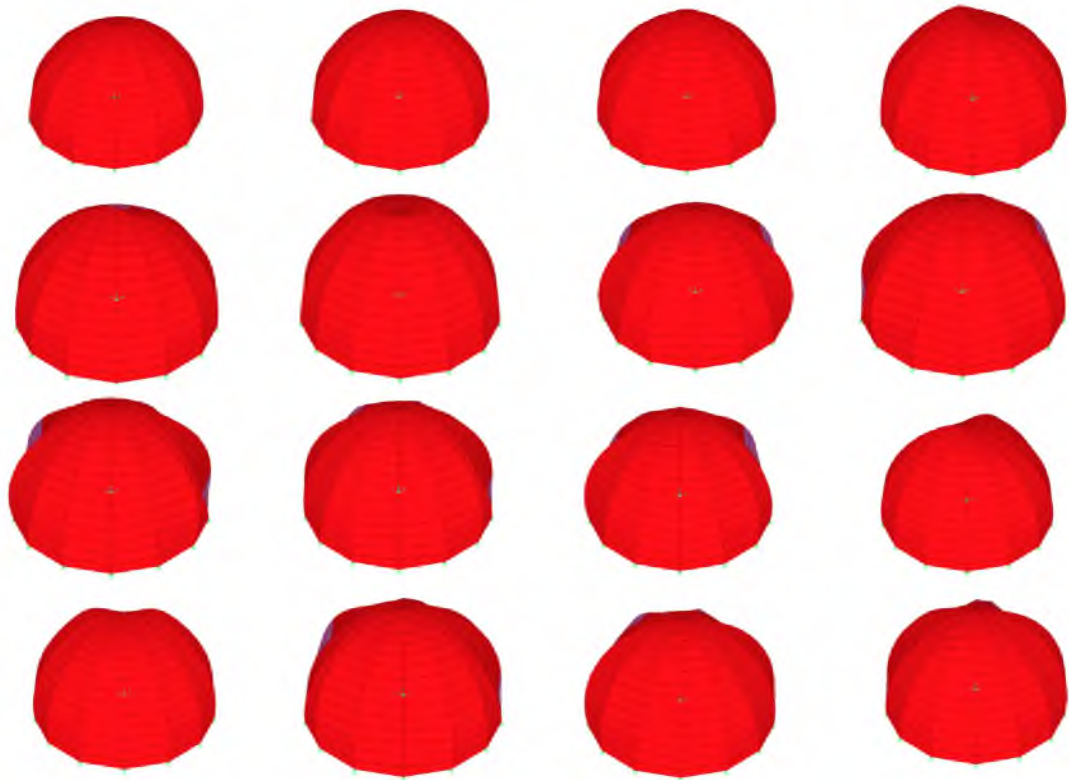

Fig.19. First 16 Modes.

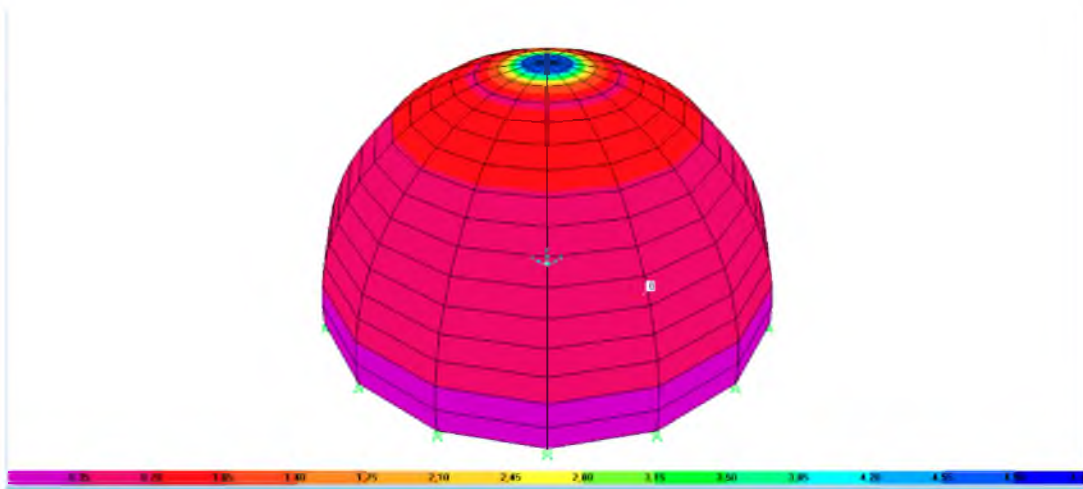
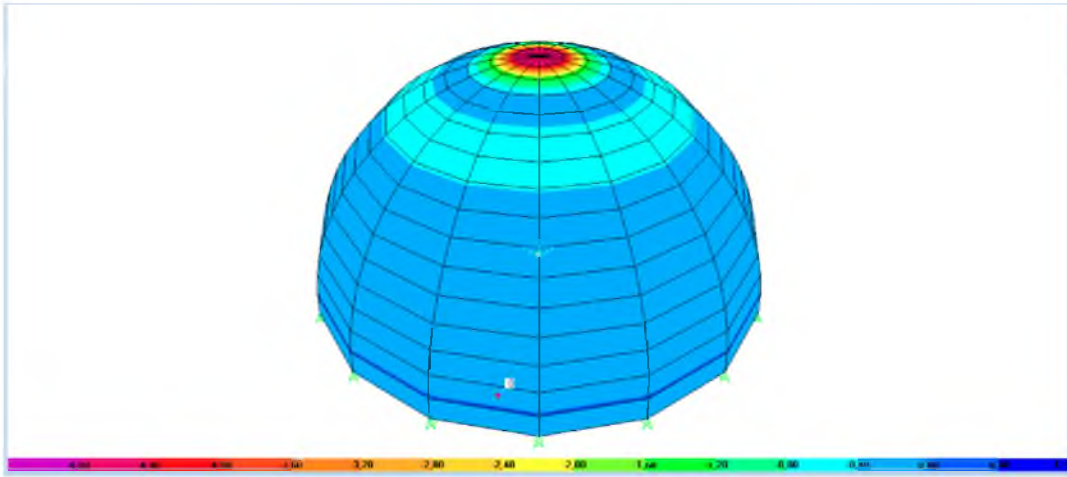
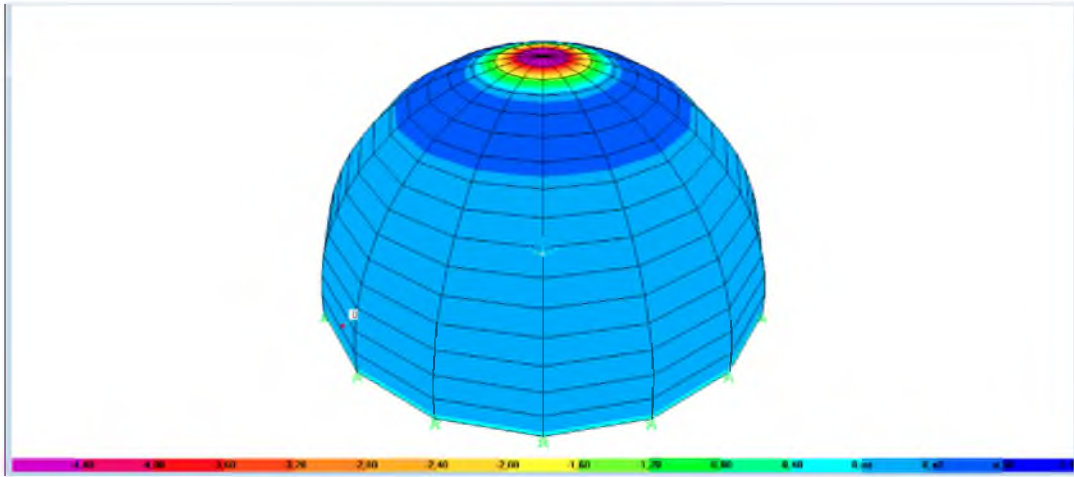

Fig.20. S11, S22, SVM.

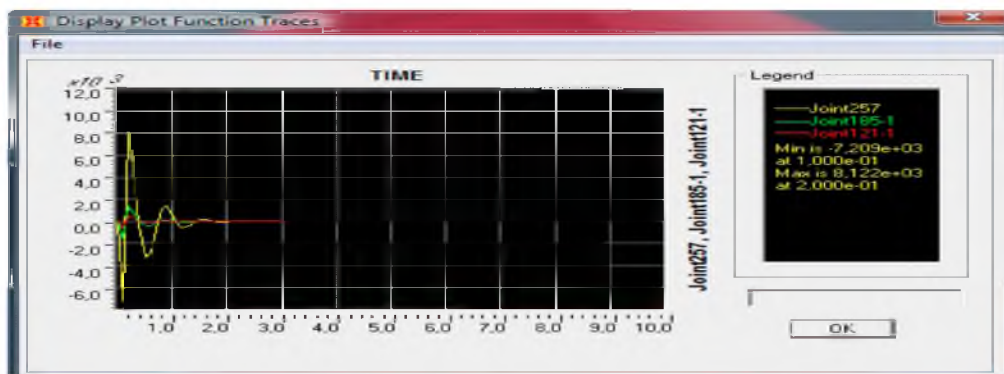
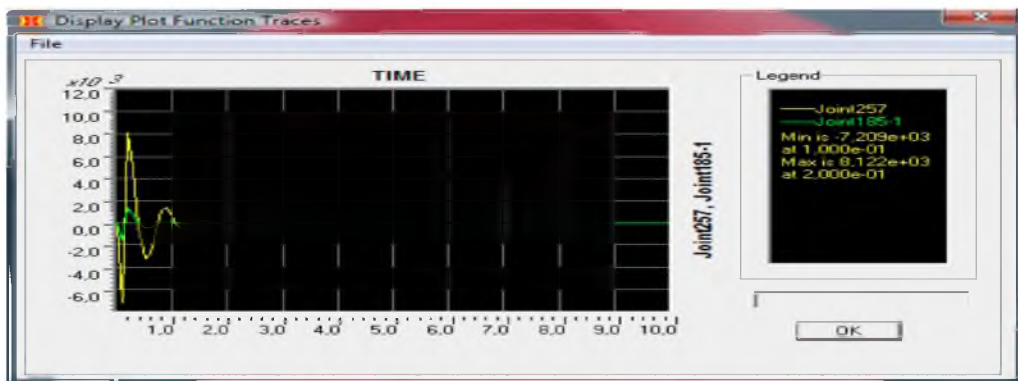
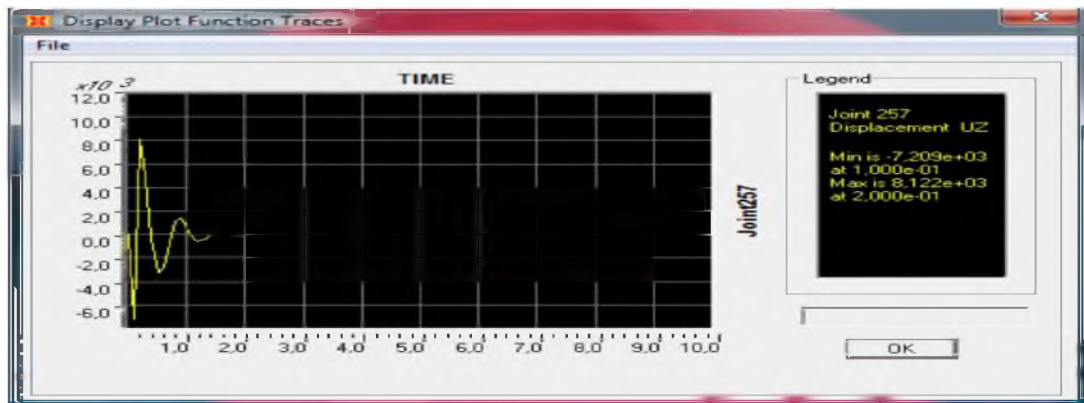
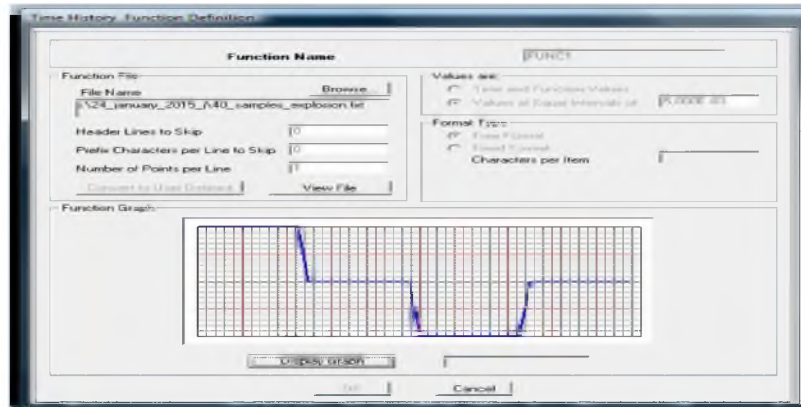

Fig.21. Input and Output Signals

Доц. дсн Емилия Ченгелова, ИИОЗ -БАН

СЕНЧЕСТИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ПРАКТИКИ: СПЕЦИФИЧЕН ПРОЧИТ В ГРАДСКАТА И СЕЛСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА СРЕДА

1. „Икономиката в сянка“ - закономерен елемент и присъща характеристика на трансформиращото се българско общество

„Икономиката в сянка“ е универсална характеристика на съвременните икономики. Емпиричните социологически изследвания⁴ върху същността на „икономиката в сянка“, причините за нейното възникване и устойчиво възпроизвеждане, нейния обхват и типичните ѝ проявления показаха, че сенчестите икономически практики са присъщ елемент от трансформиращото се българско общество. Макар и своеобразен наследник на „втората икономика“ от времето на социализма, „икономиката в сянка“ има своите обективни икономически и социални основания, които очертават специфичния ѝ профил в сравнение с другите постсоциалистически страни в Югоизточна Европа.

В България „икономиката в сянка“ може да се тълкува като закономерен продукт на трансформацията на производствените отношения, смяната на собствеността и последвалите от това радикални промени в социално икономическите отношения. Към началото на 2000 г., сенчестите икономически практики вече са се превърнали в типичен компонент и присъща характеристика на трансформиращото се българско общество. Изследванията, макар и спорадични и фокусирани върху отделни аспекти от „икономиката в

⁴Имат се предвид серията от емпирични социологически изследвания, реализирани в рамките на проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, осъществен през периода 2009-2014 г. от Асоциация на индустриалния капитал в България, в партньорство с КНСБ.

сянка", успяват да уловят главните промени в икономическото поведение на стопанските субекти - ясно се очертават три типа икономически субекти:

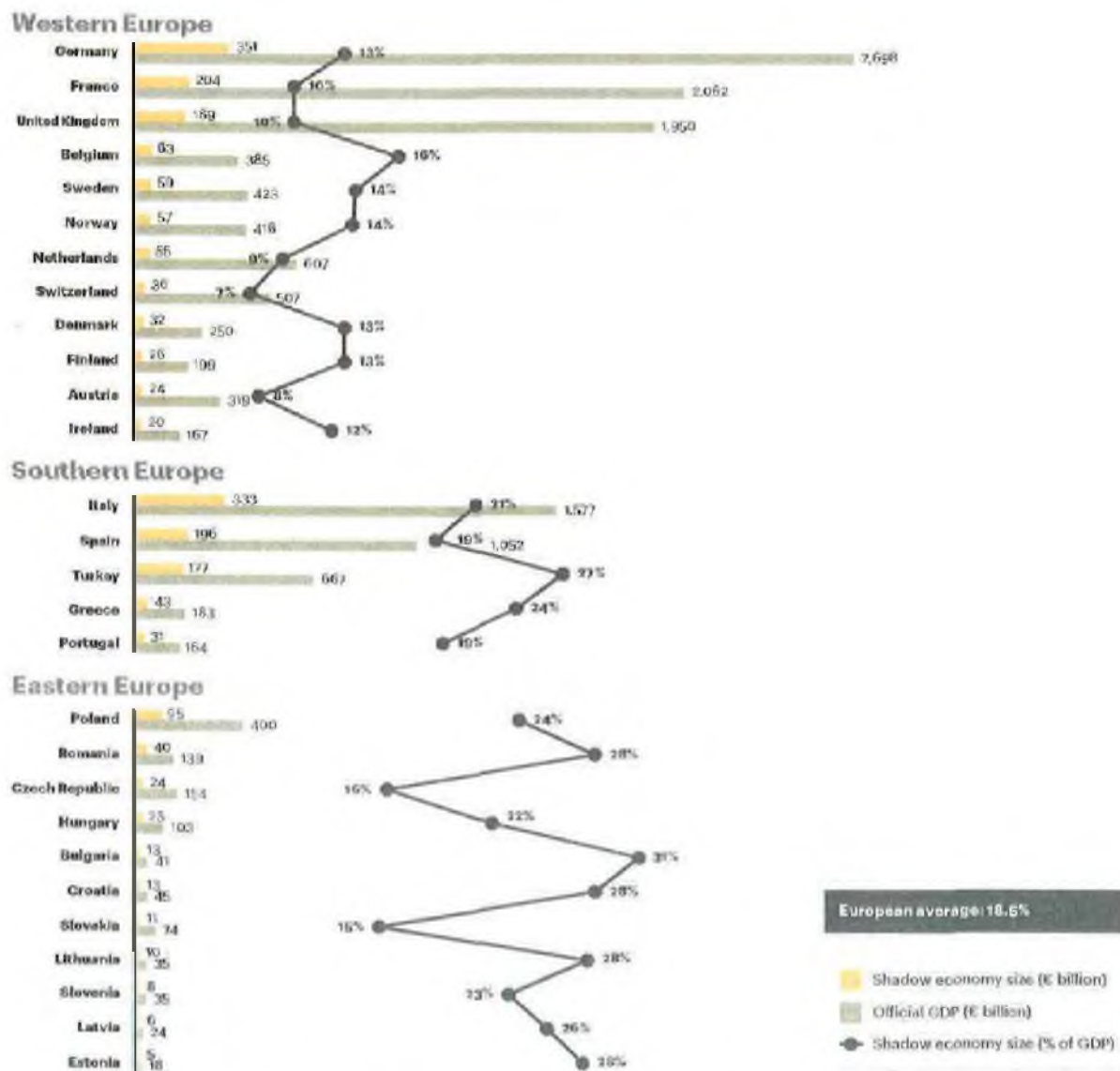
- 1) спазващи официалните регулации и правила за стопанска дейност;
- 2) сиви икономически субекти, които са легално регистрирани, извършват разрешени от законодателството дейности, но нарушават по-малка или по-голяма част от съществуващите нормативни регулации;
- 3) скрити икономически субекти, които също извършват позволени икономически дейности, но тъй като не са официално регистрирани, не спазват действащото законодателство (трудоваправно, осигурително, данъчно и фискално) и в този смисъл се явяват нарушители.

При изследванията на сенчестите икономически практики в България се прилагат основно два подхода - статистически и социологически подход. В редки случаи (ЦИД, 2002-2014) тези два подхода се комбинират с макроикономически подход и се правят опити за оценка на действителните параметри на щетите, нанасяни върху обществото, държавата като цяло и индивидите в частност от сенчестите икономически практики. Паралелно с това през визирания период се провеждат мащабни международни изследвания за установяване обхвата и тенденциите на икономиката в сянка". Тези проучвания се базират на т.н. моделен подход (Schneider, 2005), при който анализът и оценките се базират на съвкупност от макроикономически показатели и в резултат на това се правят констатации за относителния дял на „икономиката в сянка“ по отношение на БВП.

Според тези изследвания, нивото на „икономиката в сянка“ в България е едно от най-високите сред страните -членки на ЕС и варира около 31-38% (38% през периода 2003-2009 и спад до 31% през 2012-2013 г.).

За повече детайли, Фиг. 1:

Figure 1
The shadow economy in relation to GDP

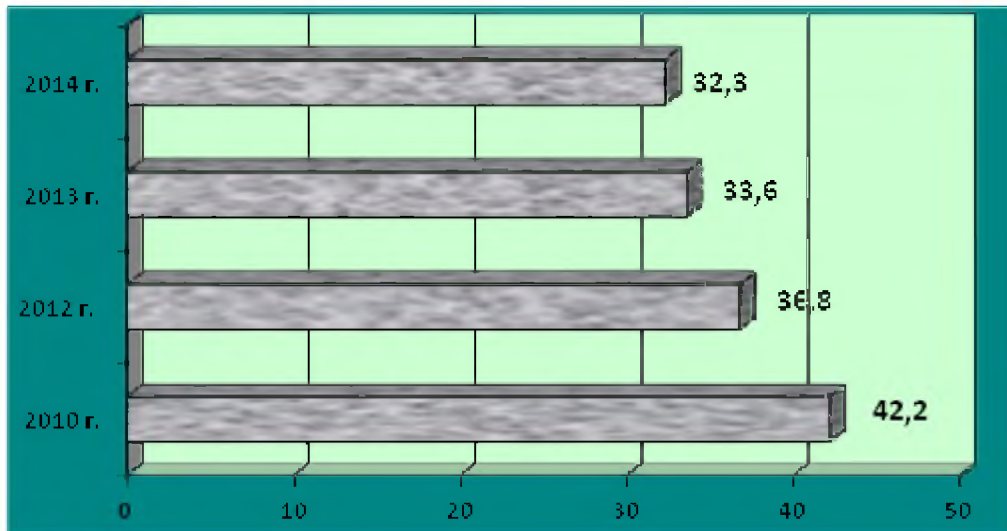
Notes: Data for EU 27 (excluding Cyprus, Luxembourg, and Malta) plus Norway, Switzerland, Croatia, and Turkey. The size of the shadow economy is calculated using the MIMIC method.

Source: Dr. Friedrich Schneider, Johannes Kepler University of Linz, Austria; Eurostat; A.E. Kearney analysis

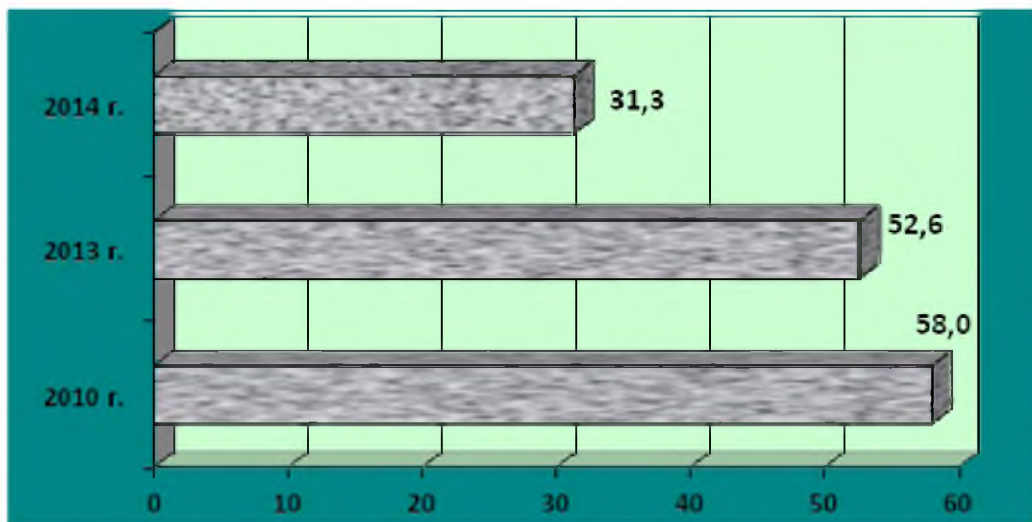
Фиг. 1. Относителни дялове на икономиката в сянка в страните-членки на ЕС, 2013 г.

До подобни констатации достигна и екипът, работещ по изследванията за целите на проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“ (2009-2014). Изследванията в рамките на този проект показаха, че според българските работодатели „икономиката в сянка“ през периода 2009-2014г. се е движила в параметри от 42,2% (през 2010 г.) до 32,3% през 2014 г. Според оценките на населението, 2010 г. е била пик в обхвата на „икономиката в сянка“ (58,0%), след което

е започнал процес на постепенно овладяване на нивото на сенчестите практики и те са сведени до около една трета от българската икономика (31,3%). Данните са илюстрирани във Фиг. 2 и Фиг. 3 :

Фиг. 2. Оценки на работодателите за относителния дял на „икономиката в сянка“ в България през периода 2010-2014 г.

Фиг. 3. Оценки на населението за относителния дял на „икономиката в сянка“ в България през периода 2010-2014 г.

Данните от цитираната серия от емпирични социологически изследвания позволяват да се разграничат три основни групи типични сенчести (сиви) практики в българската икономика:

- 1) сиви практики в трудовоправните отношения;
- 2) сиви практики по отношение финансовото законодателство и
- 3) сиви практики по отношение на данъчното законодателство.

За целите на емпиричното изследване на обхвата и проявленията на „икономиката в сянка“ са идентифицирани и наблюдавани 18 типични сиви практики. Събрани са емпирични данни за периода 2010-2014 г. и тъй като при изследванията е приложена една обща методология, това позволява данните да бъдат сравнявани и на тяхна основа да се правят анализи за обхвата и тенденциите на сенчестите практики в българската икономика.

В настоящия текст предмет на анализ са оценките на населението, събрани при проведеното през 2013 г. национално представително изследване. Единиците на изследване са подбрани чрез двустепенна стратифицирана извадка, с обем 1000 единици. Емпиричната информация е събрана по метода на стандартизираното интервю, с обход по домовете. Така определеният общ обем на извадката ($n = 1000$) гарантира стохастичната точност на оценката със зададена максимално допустима грешка. За всички оценки на показателите в интервала относителният размер на грешката съответно намалява. Най-голямо е намалението при показателя, чиято грешка е приблизително.

Целта на настоящия текст е да представи доминиращите модели и разликите в оценките на живеещите в града и селото за обхвата, тенденциите и проявленията на сенчестите икономически практики. Основните изследователски хипотези в това отношение са свързани с наличието на специфики в проявлението и обхвата на сенчестите икономически практики, чийто облик и обхват се детерминират от характерните особености на градската и селската икономическа среда. Логично, различията в градските и селските икономики се отразяват и върху характера на представите и оценките на жителите на града и селото спрямо „икономиката в сянка“.

2. „Икономиката в сянка“ в асоциативното мислене на хората от градските и селските населени места

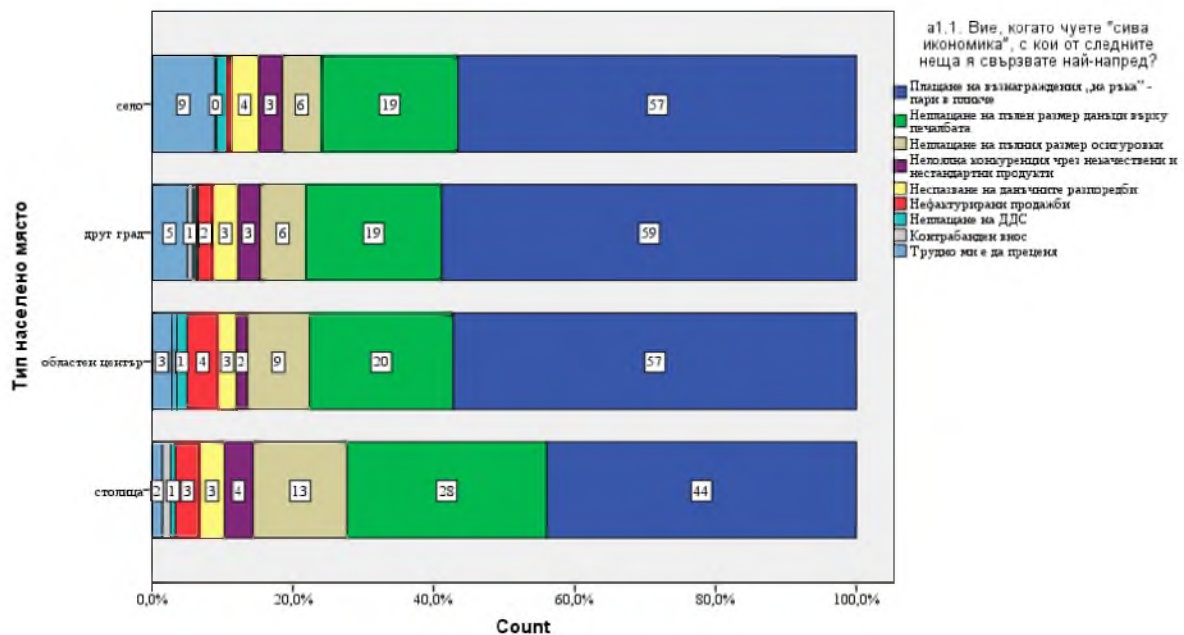
За целите на настоящия анализ, емпиричните оценки от изследването се анализирани по критерия „населено място“. Използвани са два подхода: първоначално са разграничени четири типа населени места - столица, областен град, друг град, село, след което оценките са анализирани по критерия „град-село“, като при този случай към „град“

са отнесени оценките на лицата от „столица, областен град и друг град“. Но при втория подход установените различия са статистически незначими. Ето защо в крайна сметка представеният тук анализ се базира на разграничението на населените места на четири типа - столица, областен град, друг град, село.

В асоциативното мислене на населението доминира (55,2%) представата за „плащането на пари в пликче“ като типична сенчеста/сива⁵ практика. Другата ясно открояваща се сива практика (според 21,3%) е „неплащането на пълен размер данъци върху печалбата“. 8,2% асоциират сивата икономика на първо място с „неплащането на осигуровки“. Между 3 и 6% са дяловете на лицата, които асоциират сивата икономика с такива практики, като „неплащане на пълен размер осигуровки“, „нелоялна конкуренция“, „неспазване на данъчните разпоредби“, „нефактурирани на продажбите“, „неплащане на ДДС“, „контрабанден внос“. Това е по отношение на генералната съвкупност.

Макар анализът на оценките по критерия „вид населено място“ да показва, че е налице слаба по значимост връзка между асоциациите на лицата и населеното място, в което живеят (Cramer $V^2=0,127$; Chi-square $\chi^2=0,002$), все пак данните ясно сочат, че **има различия в асоциативното мислене на хората, живеещи в градска и селска среда**. Данните показват обаче, че различията са най-съществени при сравнението на асоциациите на живеещите на село и живеещите в столицата, докато асоциациите на живеещите в областните и други градове са твърде близки, дори идентични. *Виж Фиг. 4:*

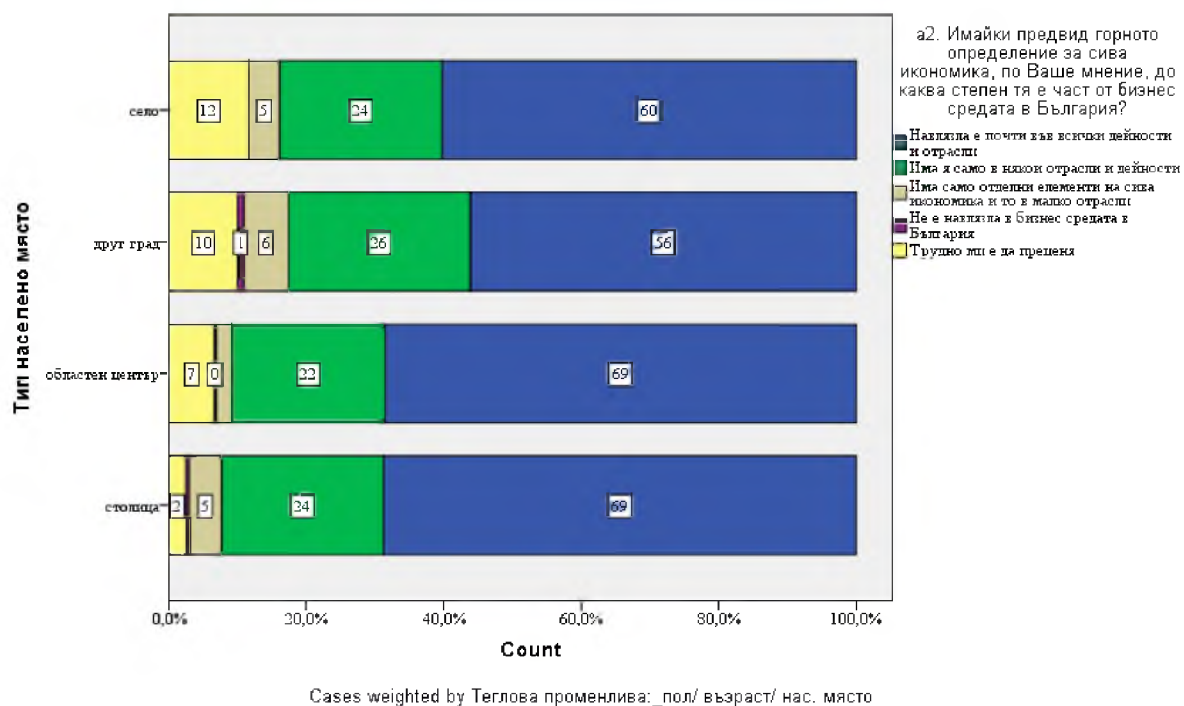
⁵Предварителните тестове на изследователските инструменти показаха, че в ежедневно мислене се борави с три основни понятия - сива икономика, сиви практики и сенчест бизнес. Ето защо при формулирането на въпросите се говори за сива икономика и сиви практики, което не променя същността на възприетата от автора на настоящия текст концепция за „икономиката в сянка“: това е паралелна икономическа реалност, която се състои от два основни дяла - сива икономика и скрита икономика. Сивата икономика обхваща действията на сивите икономически субекти (легитимно съществуващи, но извършващи нарушения) и скритите икономически субекти (нерегистрирани и извършващи позволени от закона икономически дейности).

Фиг. 4. Асоциации по типове населени места за „икономиката в сянка“

От Фиг. 4 става ясно, че сивата икономика се асоциира на първо място с практиката „плащане на пари в пликове“ от 57% от живеещите на село, 59% от жителите на другите градове, 57% - от жителите на областните градове и 44% - от живеещите в столицата. В същото време, „неплащането на пълен размер данъци върху печалбата“ се асоциира като сива икономика в значително по-висока степен от жителите на столицата (28%), отколкото от живеещите в областните градове (20%), други градове (19%) и на село (19%). Столичани два пъти повече (13%) от останалите асоциират сивата икономика с „неплащането на пълен размер осигуровки“, докато сред живеещите на село този дял е 6%, а в градовете - 9%.

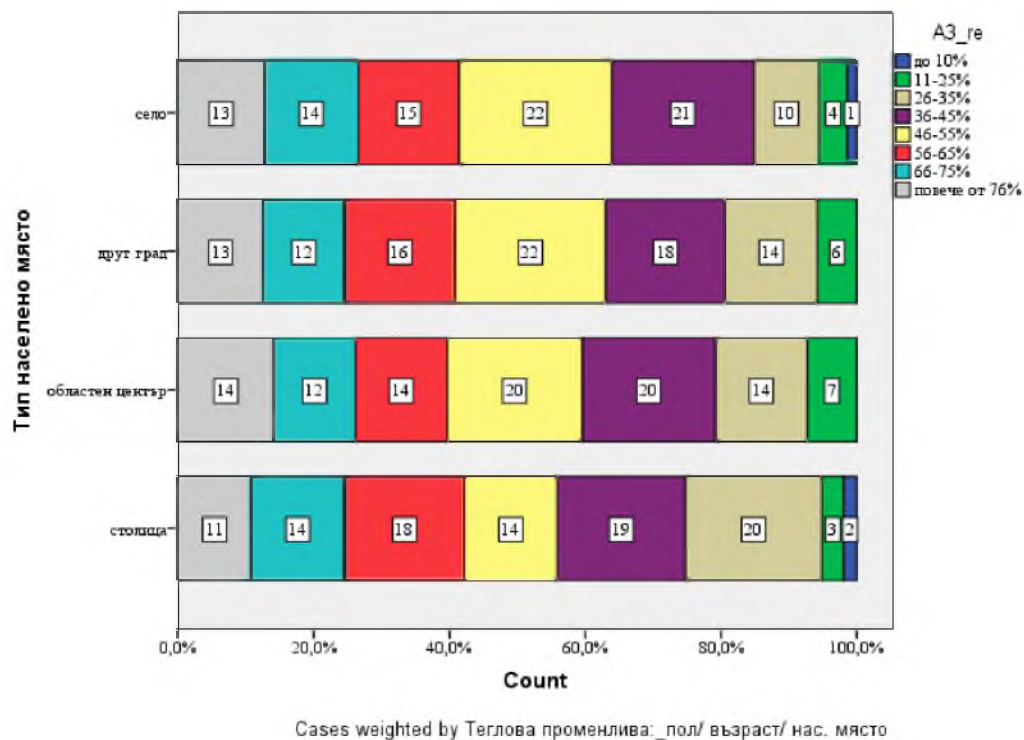
Според 63,9% от населението, сивата икономика е навлязла почти във всички дейности и отрасли. Около една четвърт (23,6%) са на мнение, че сива икономика има само в отделни отрасли. По този въпрос оценките на лицата от различните населени места показват ниска степен на диференциация (Cramer $V^2=0,095$; Chi-square $\chi^2=0,006$). Различията в оценките са минимални и незначими, но все такива има: сивата икономика е навлязла почти във всички дейности и отрасли според 69% от жителите на столицата и също според 69% от жителите на областните градове, както и според 60% от живеещите на село. Най-голямото различие се установява в оценките на живеещите в другите градове, 56% от които са на посоченото мнение. Виж Фиг. 5:

Фиг. 5. Оценки по типове населени места за обхвата на „икономиката в сянка“

Изследването разкрива съществени различия в оценките на населението за обхвата (относителния дял) на сивата икономика в национален мащаб. Според данните, средната оценка на живеещите в столицата за относителния дял на сивата икономика е 51,05, средната оценка на живеещите в областните градове е 52,62, средната оценка на живеещите в другите градове - 52,60, а средната оценка на живеещите в селата е 53,88. Макар и с минимални различия, но живеещите в селата оценяват дела на сивата икономика по-високо отколкото живеещите в столицата и градовете.

Фиг. 6 визуализира разликите в оценките на лицата от четирите типа населени места. Визуализираните данни са красноречиви - жителите на четирите типа населени места оценяват обхвата на сивата икономика по различен начин. Така например, сред жителите на столицата се открояват групата на считащите (20%), че делът на сивата икономика е 26-35%, групата (19%) на тези, според които сивата икономика е 36-45%, и групата на тези (18%), според които сивата икономика е с обхват 56-65%. Прави впечатление, че общо 25% от столичани са на мнение, че делът на сивата икономика е над 60%. Оценките на живеещите на село имат следната структура: според 22% делът на сивата икономика е 46-55%, а според други 21% е 36-45%. Общо 27% считат, че сивата икономика има размери над 65%. Данните са илюстрирани във Фиг. 6:

Фиг. 6. Оценки по типове населени места за относителния дял на „икономиката в сянка“

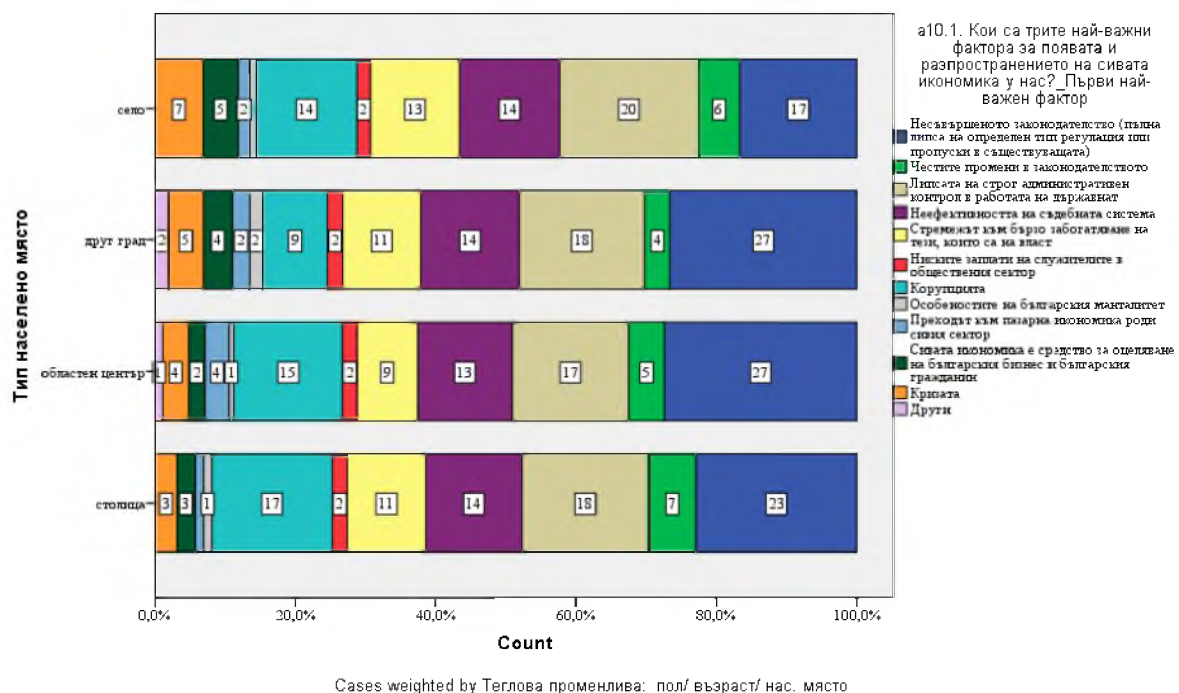
Така в крайна сметка, живеещите на село се оказват в по-висока степен критични и според техните оценки нивото на сивата икономика в страната е по-скоро в диапазона 36-55%, а не около една трета и малко над това ниво, както счита немалка част от населението.

3. Фактори за появата и разпространението на сиви практики

В контекста на възприетата концепция за „икономиката в сянка“, при изследването специално място се отделя на изясняване причините и факторите за появата и разпространението на сиви практики в българската икономика. При изследването този тип информация е събирана чрез закрит въпрос, като от лицата е искано да посочат кои са трите най-важни фактора за появата и съществуването на сиви практики. Лицата са имали възможност да избират своите отговори между различни по характер фактори - състоянието на нормативната среда, състоянието на институциите, нивото на предоставяне на административните услуги, ефективността ключови за обществото системи, като съдебната, корупционните практики, както и някои психологически фактори (в това число, склонност към заобикаляне на законите). Съдейки по данните, **мисленето и представите на живеещите в четирите типа населени места по отношение на факторната обусловеност на сивите практики се отличават с**

известни различия, макар че процентните разпределения говорят за близки по стойности модуси на оценяване. Както сочат данните, несъвършенствата в действащото законодателство са сред най-често сочената причина за съществуването на сиви практики. Тази причина е посочена в най-висока степен от жителите на областните и другите градове (по 27%), от 23% от столичани и само от 17% от живеещите на село. Втората група причини са свързани с липсата на строг административен контрол - нейната относителна тежест за съществуването на сиви практики е оценена в близки стойности от всички лица, но процентът е най-висок сред жителите на селата: 20% от жителите на селата, 18% от жителите на други градове и от столичани и 17% от жителите на областните градове. Впечатлява единодушието, с което е оценена ролята на съдебната система (и по-скоро нейната неефективност) в процеса по възникване на сиви практики. Другият ясно очертан негативен фактор са корупционните практики. Те са посочени като причина за сиви практики от 17% жителите на столицата, от 15% от жителите на областните градове, от 14% от жителите на селата и от 9% от жителите на други градове.

Виж Фиг. 7:

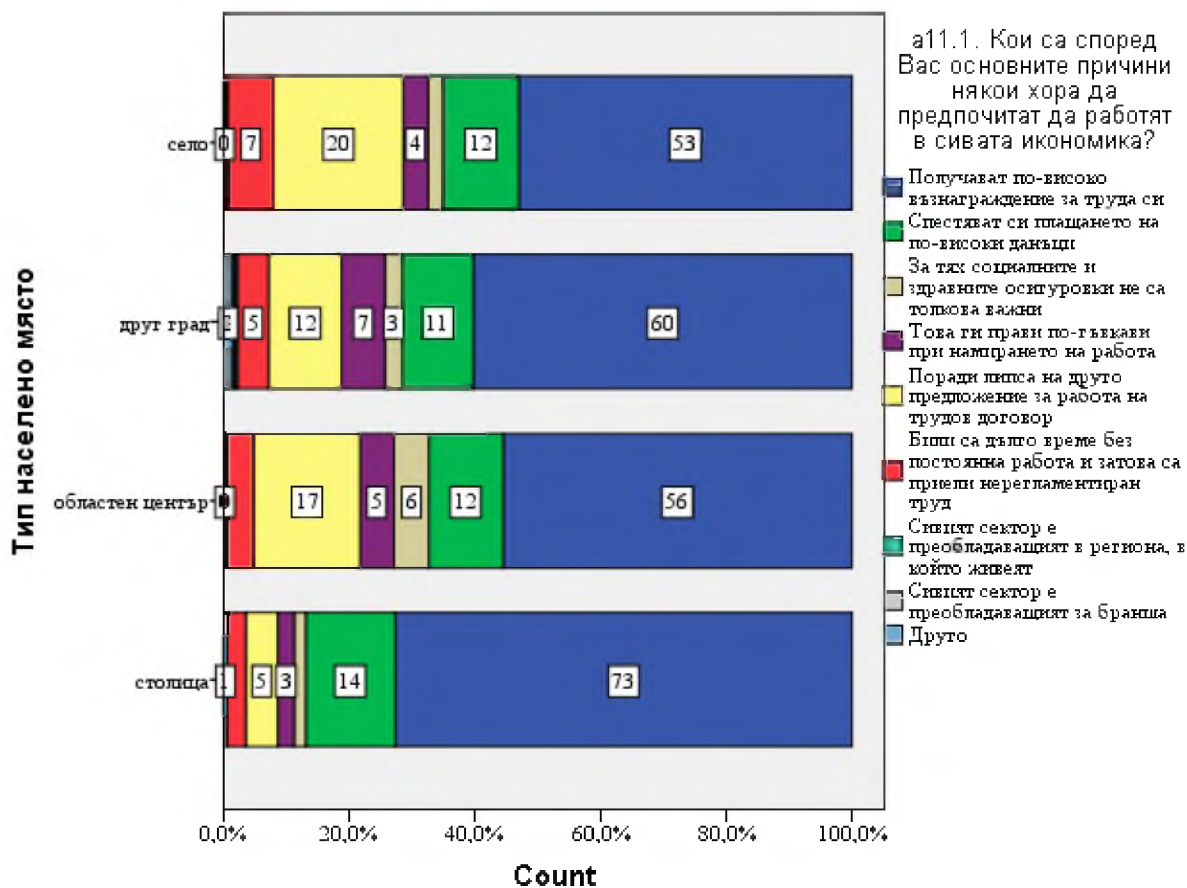

Фиг. 7. Оценки по типове населени места за трите най-важни фактора за появата и разпространението на „икономиката в сянка“ у нас

Представените във Фиг. 7 данни показват, че в мисленето на хората от четирите типа населени места има по две или три доминанти, които очертават профила на техните представи за причинно факторната

обусловеност на сивите практики. Така **в представите на живеещите на село на първо място е изведена липсата на административен контрол, следвана от несъвършенствата в законодателството, корупцията и стремежът на властимащите към бързо забогатяване.** Същите четири доминанти откриваме и в мисленето на столичани, но с тази разлика, че те поставят на първо място несъвършенствата на законодателството, а липсата на административен контрол и корупционните практики се поставят на второ и трето място и се оценяват като фактори с почти еднаква относителна тежест.

Причинно факторната обусловеност на сивите практики е един от аспектите, на които изследването постави специален акцент. Пряко свързан с него е и въпросът за **основните причини, поради които хората се съгласяват да участват в сиви практики** - да полагат труд без договори, да работят на договори с фиктивни клаузи, да полагат труд без осигуровки и т.н. Данните от изследването показват, че за 58,3% от населението основната причина за участие в сиви практики е очакването за по-високо възнаграждение за труд. Другата по-често посочвана причина (14,9%) е липсата на алтернатива за доходи. Анализът на оценките по вид населено място разкрива сериозни различия в относителната тежест, която се придава на тези два фактора от жителите на четирите типа населени места. Фиг. 8 показва, че докато столичани масово отдават значимост на фактора „по-високо възнаграждение за труд (73%), за живеещите на село освен този посочен фактор (56%), значение има и липсата на други алтернативи за доходи (20%). Виж Фиг. 8:

Cases weighted by Терлова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

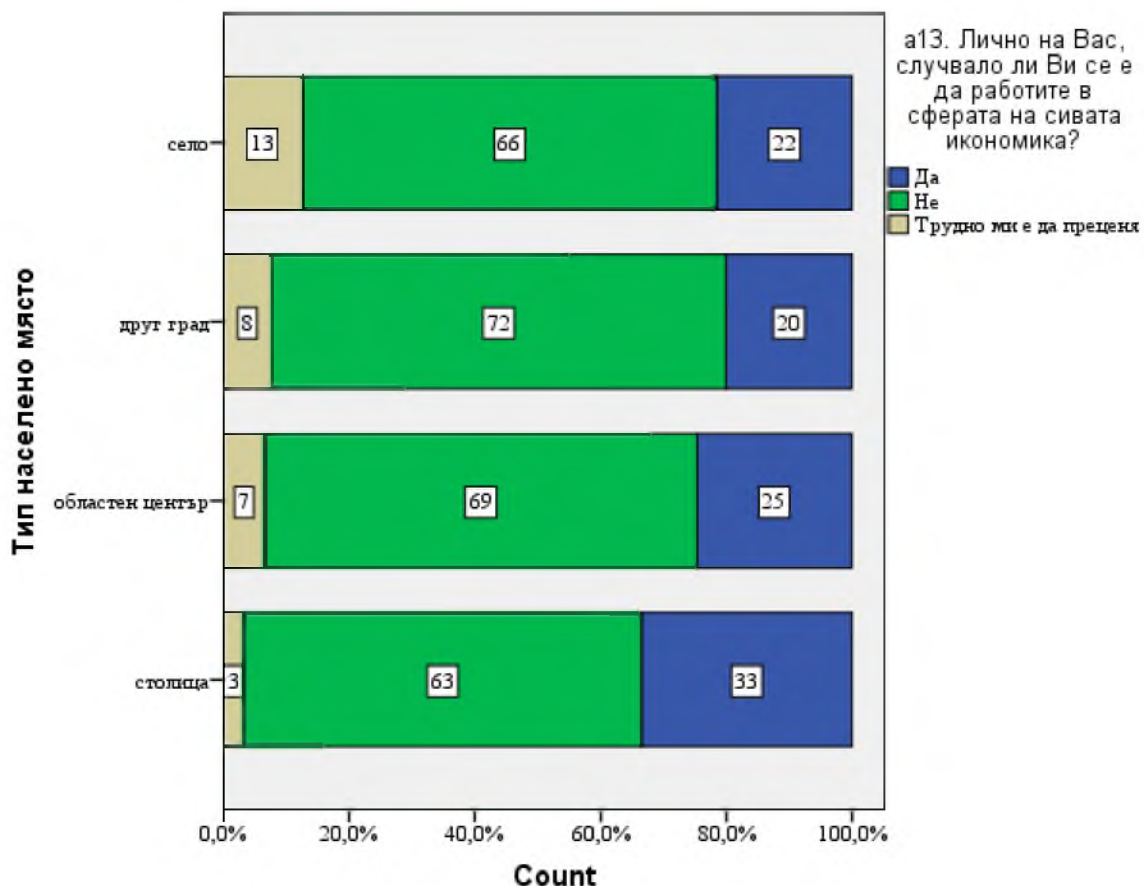
Фиг. 8. Оценки на населението по типове населени места за основните причини, поради които хората работят в „икономиката в сянка“ у нас

Данните ясно показват, че с намаляване на големината на населеното място, респективно степента на развитост на местната икономика, намаляват възможностите за доходи, поради което се увеличава делът на лицата, готови да работят в сивата икономика, в която те намират единствена възможност за получаване на доходи.

4. Участие в сиви практики - има ли значение големината и видът на населеното място?

Наличието на мотиви или причини за включване в сиви практики е сериозен въпрос, защото колкото и да се разяснява на хората, че не бива да се включват в сиви практики, ако личната им жизнена ситуация ги „подтиква“ към подобни действия, то изходът е да се атакува първопричината, а не последствието.

Може ли да се установи относителният дял на лицата, включващи в сиви практики? Изследването дава положителен отговор на този въпрос. Опасенията, че хората ще се страхуват (социално таубирана проблематика) и няма да сочат данни за свое евентуално участие в сиви практики, не се оправдаха. При изследването на въпроса „Случвало ли ви се е да работите в сферата на сивата икономика?“ **24,2% са дали отговор „да“**, а само 7,9% са посочили, че не могат да преценят. Ако приемем, че една четвърт от населението по един или друг начин се е включило в различни форми на сивата икономика, то можем да продължим анализа и по отношение на различията в степента на включеност на жителите на четирите типа населени места. Данните позволяват да се направи общата констатация (Cramer $V^2=0,104$; Chi-square $\chi^2=0,001$), че с **намаляване на големината на населеното място (респективно, намаляване на степента на развитост на местната икономика) намаляват и относителните дялове на лицата, включващи в сиви практики**. Така докато в столицата в сиви практики съобщават да са се включили 33%, в областните градове този дял е 25%, в другите градове - 20% и в селата - 22%. При това, трябва да се отчете и фактът, че докато делът на неможещите да преценят лица в столицата е 3%, в селата е 13%, т.е. твърде възможно е хората от село да са „избягали“ от отговора и да не са посочили реалното положение на нещата. *Данните могат да се видят във Фиг. 9:*

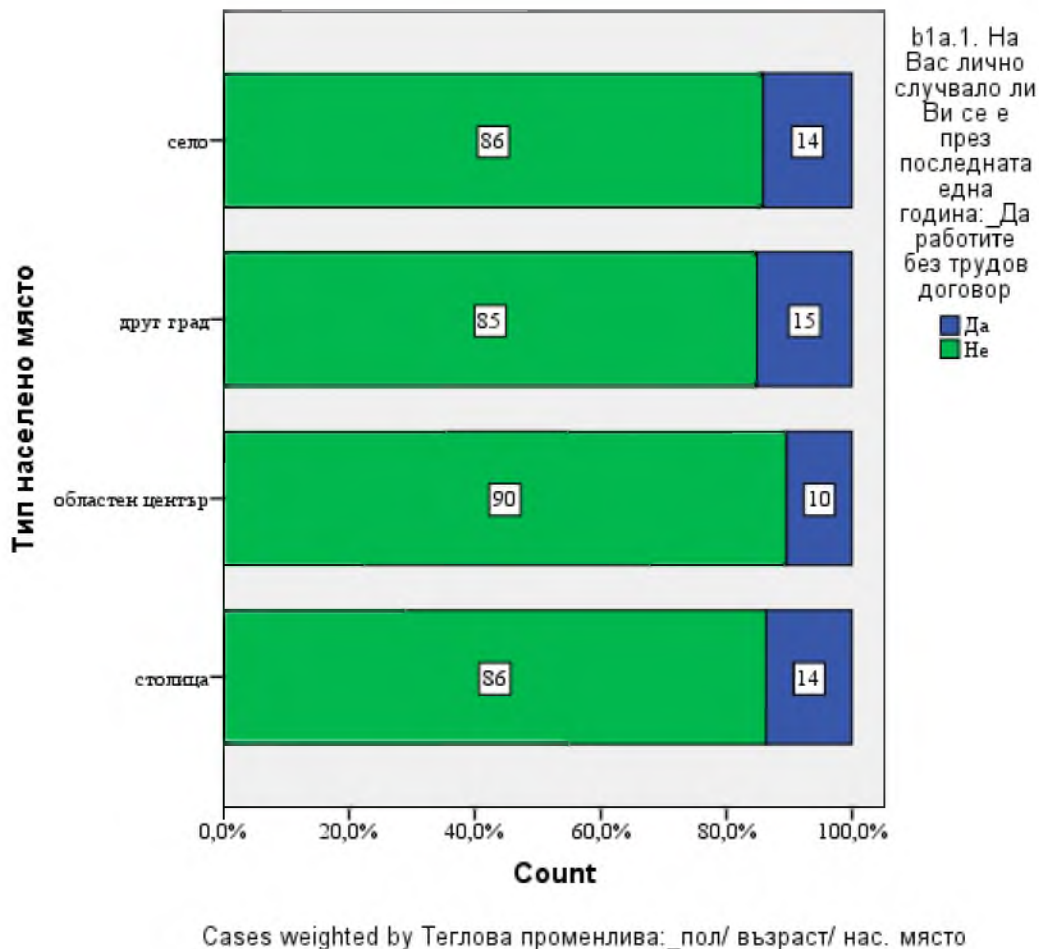
Cases weighted by Теглова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Фиг. 9. Самооценки на населението по типове населени места за участието им сиви практики

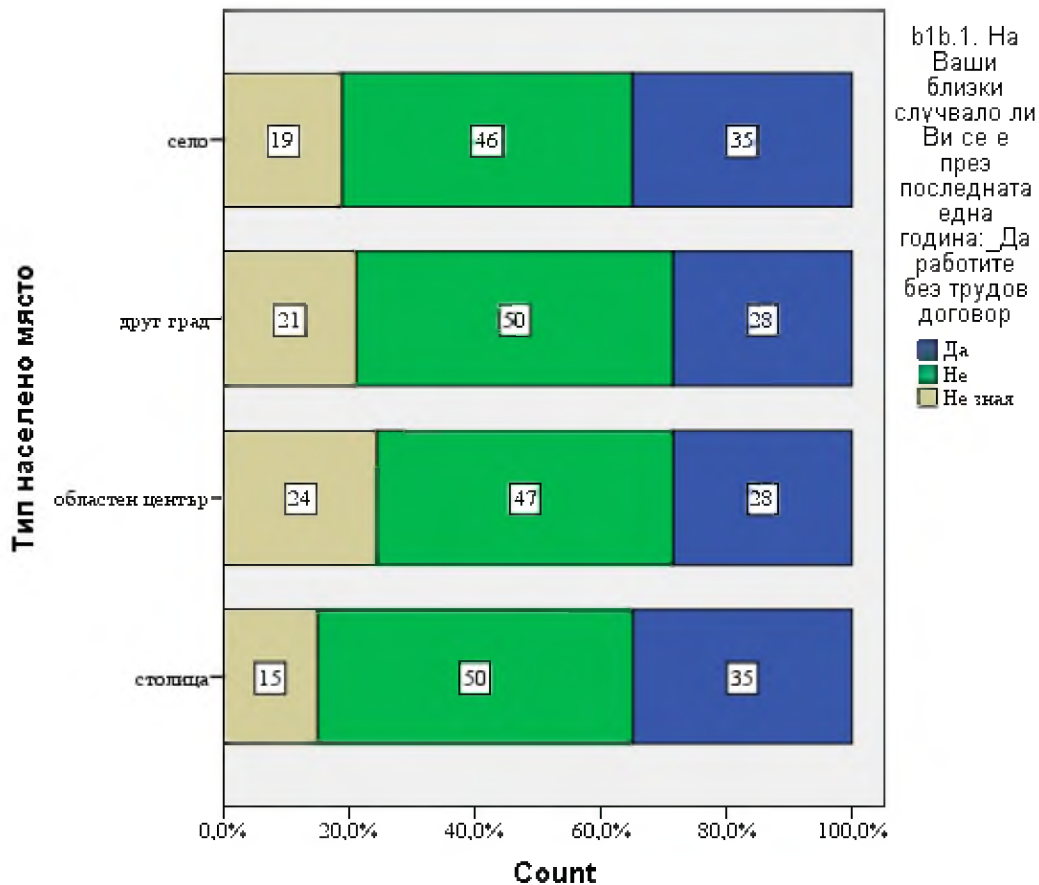
При изследването е събран широк спектър от оценки, показващи какво е било участието на населението в сиви практики през последната една година. Тествани са 7-те най-широко разпространени сиви практики. При серията от изследвания се установи, че когато става дума за включване в сиви практики лицата са по-склонни да дават сведения за други лица, но не и за себе си. Затова се възприе въпросите за включване в сиви практики да се задават в две форми - директно и в проективен вид: в първия вид лицата директно се питат дали им се случвало да работят без договор и т.н., докато във втория вид лицата биват питани дали на техни близки, приятели, познати се е случвало да работят без договор и т.н. Изследванията показаха, че когато става дума за „техни близки и познати“, отговорите на респондентите формират 2 или дори повече пъти по-големи утвърдителни дялове, отколкото когато биват питани за тях самите.

Подобна е картината и при цитираното тук изследване. Съдейки по данните, **12,9% от населението е работило без трудов договор, а 31,9% от респондентите съобщават, че на техни близки и познати се е случвало да работят без трудов договор.** Разликата в двата дяла е два пъти и половина, което потвърди чисто

методологическото ни допускане, че в случаи като този проективните въпроси са по-подходящи. Разгледаните по критерия „тип населено място“, тези данни получават следният вид: 14% от столичани, 10% от жителите на областните градове, 15% от живеещите в други градове и 14% от живеещите в селата са работили без трудов договор. При отговорите на проективния въпрос, данните са следните: без трудов договор са работили близки, познати, приятели на 35% от живеещите в столицата, също на 35% от живеещите на село, на 28% от жителите в областните градове и също на 28% от живеещите в други градове. Тези данни са илюстрирани в две последователни фигури - Фиг. 10 и Фиг. 11:

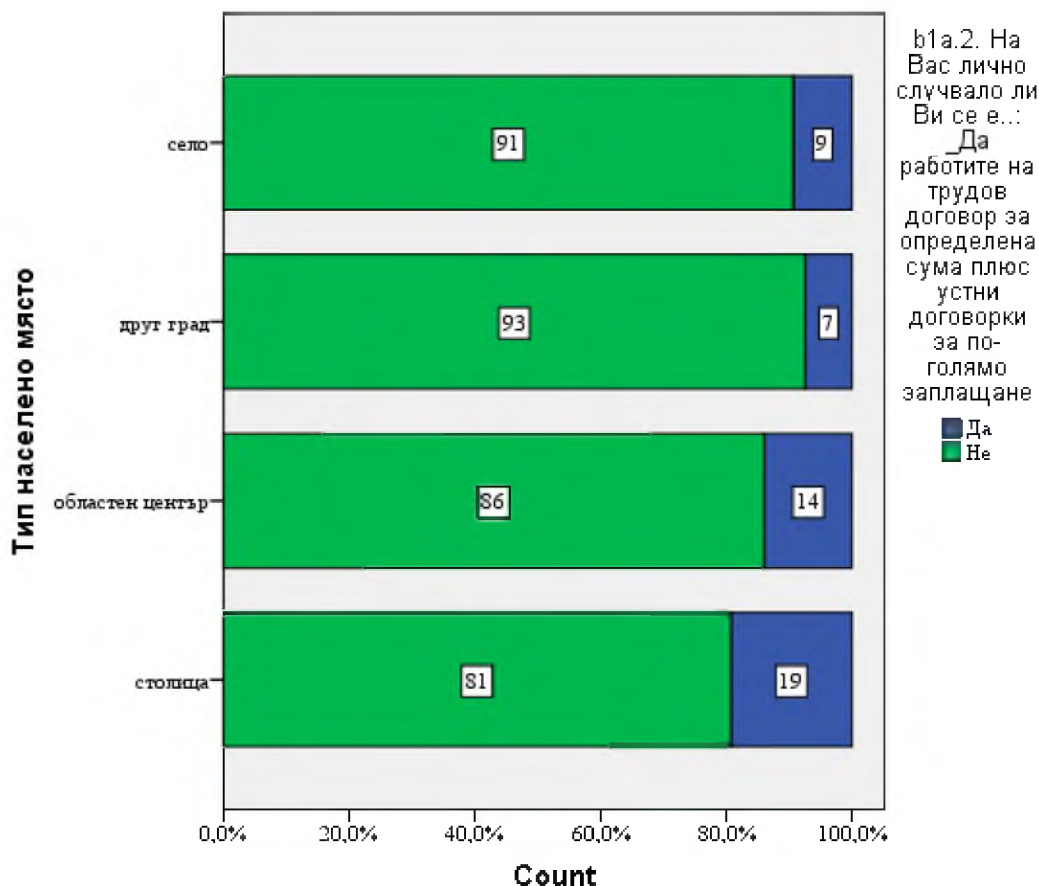
Фиг. 10. Самооценки по типове населени места за работа без трудов договор

Cases weighted by Терлова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Фиг. 11. Самооценки по типове населени места за работа без трудов договор - проективен въпрос

Подобна ситуация се разкрива и по отношение на другата широко разпространена у нас сива практика - работа на трудов договор за определена сума плюс устни договорки за доплащане на безотчетен кеш. **12,3% съобщават, че са работили по описания начин, а 31,2% сочат, че техни близки са работили с такъв вид договорки.** Проверката за значимост между съобщените самооценки и типа населено място показва слаба по сила връзка (Cramer $V^2=0,119$; Chi-square $\chi^2=0,002$), но това вероятно се дължи на наличието и на други фактори, които влияят върху тази връзка, но в случая не са отчетени. Показателни обаче са процентните разпределения за нивата на включване в тази сива практика. Виж фиг. 12:

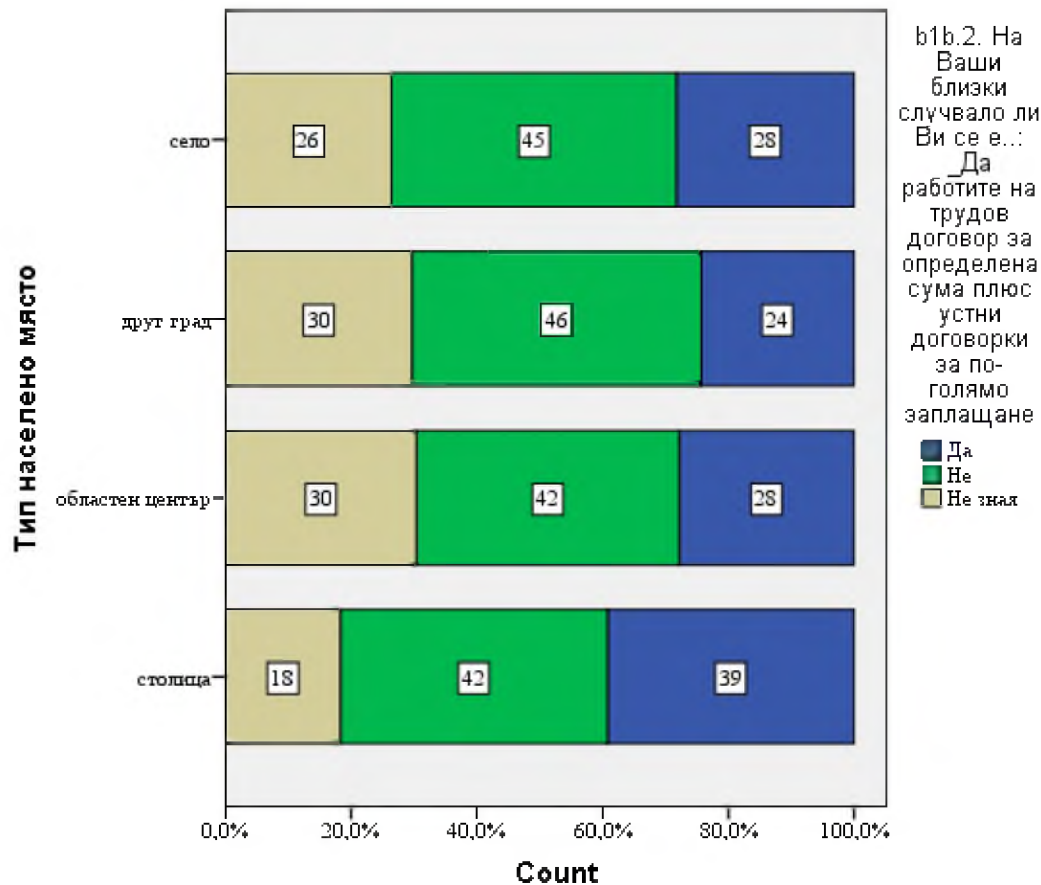
Cases weighted by Терлова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Фиг. 12. Самооценки по типове населени места за работа с трудов договор за определена сума плюс устни договорки за доплащане на безотчетен кеш

Представените данни показват, че **практиката е по-често разпространена в столицата (19%)**, отколкото на село (9%).

Когато се зададе проективния въпрос, тези дялове скачат два и повече пъти: **39% от столичани, 28% от жителите на областните градове, 24% от жителите на други градове и 28% от живеещите на село** сочат, че техни близки и приятели са работили по описания начин (Cramer $V^2=0,085$; Chi-square $\chi^2=0,023$). Фиг. 13:

Фиг. 13. Самооценки по типове населени места за работа с трудов договор за определена сума плюс устни договорки за доплащане на безотчетен кеш- проективен въпрос

Cases weighted by Терлова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Изследването показва по недвусмислен начин, че между една четвърт е една трета от населението се включва в сиви практики. И това е напълно логично, тъй като всички независими изследвания (проведени от екипи извън страната) също сочат, че делът на сивата икономика в България е около една трета.

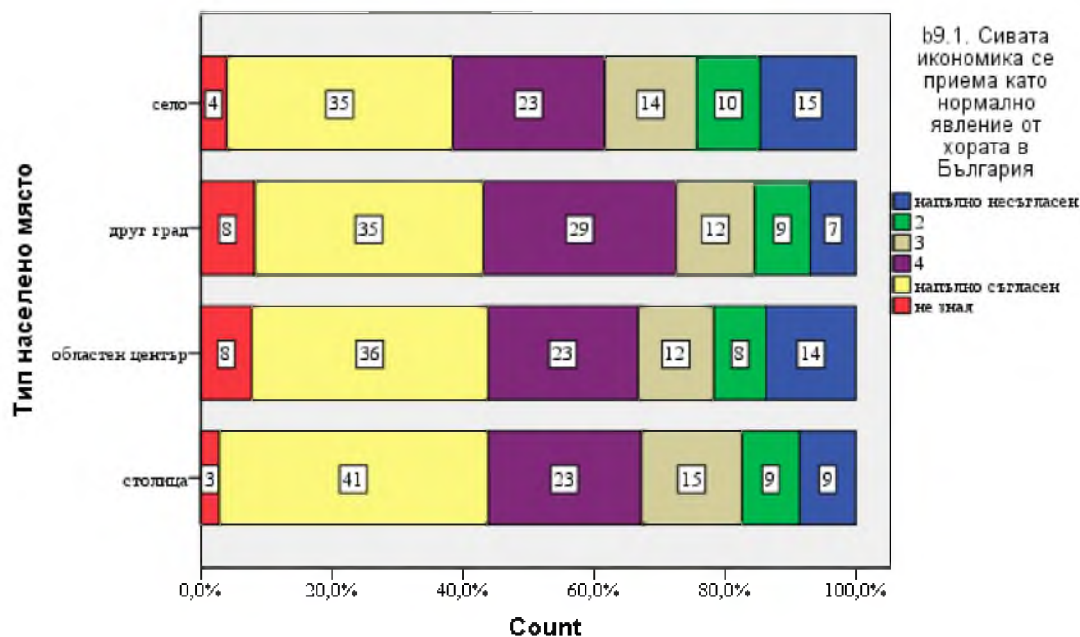
В контекста на провеждания анализ е съществено важно да се подчертае, че има различия в нивата на сивите практики в различните по големина и тип населени места. Столицата се очертава като градът с най-високи нива на сиви практики - поне като се съди по самооценките на лицата за тяхното включване в сиви практики. В това има логика, тъй като за да има сиви практики, трябва да има икономика - работещи предприятия, икономически субекти, опериращи в различни области на стопанския живот. Така ясно се очертава връзката между степента на развитост на местните икономики и нивото на сивите практики - колкото по-развити и силно диверсифицирани са местните икономики, толкова по-вече са възможностите за сиви практики. Това е така, защото сивите практики дублират официалната икономика - те паразират върху нея и черпят ресурс (производствен, финансов и човешки) от официално съществуващите стопански отношения. Затова дори в едно село да ни се струва, че сивата икономика е повече, защото „всички работят без договор“, то тези сиви практики са несравними по отношение на

големите градски икономики, в които функционират множество малки, средни и големи икономически субекти, които с едно свое действие могат да калкулират повече сиви щети отколкото всичките села от един регион, взети заедно. Ето защо когато се поставя въпросът къде има повече сиви практики - в градовете или на село, отговорът на този въпрос трябва да се премисли много внимателно, като се отчетат всичките особености на градските и селските икономики. Данните от изследването сочат обаче, че най-широко разпространената сива практика (работа на договор за определена сума плюс устни договорки за допълнително заплащане на необлагаем кеш) е най-силно разпространена в столицата, но също така високи са нейните проявления и в селата.

5. Толерантност и търпимост към сенчестите икономически практики

Участието в сиви практики на работното място е функция на съществуващите в масовото съзнание нагласи и оценъчни модели спрямо „икономиката в сянка“ в частност, спрямо сивата икономика. За да провери каква е зависимостта между тези специфични нагласи и реалното поведение на лицата, изследването събра серия от емпирични оценки, които в своята съвкупност позволяват да се направят изводи за цялостното отношение към сенчестите икономически практики.

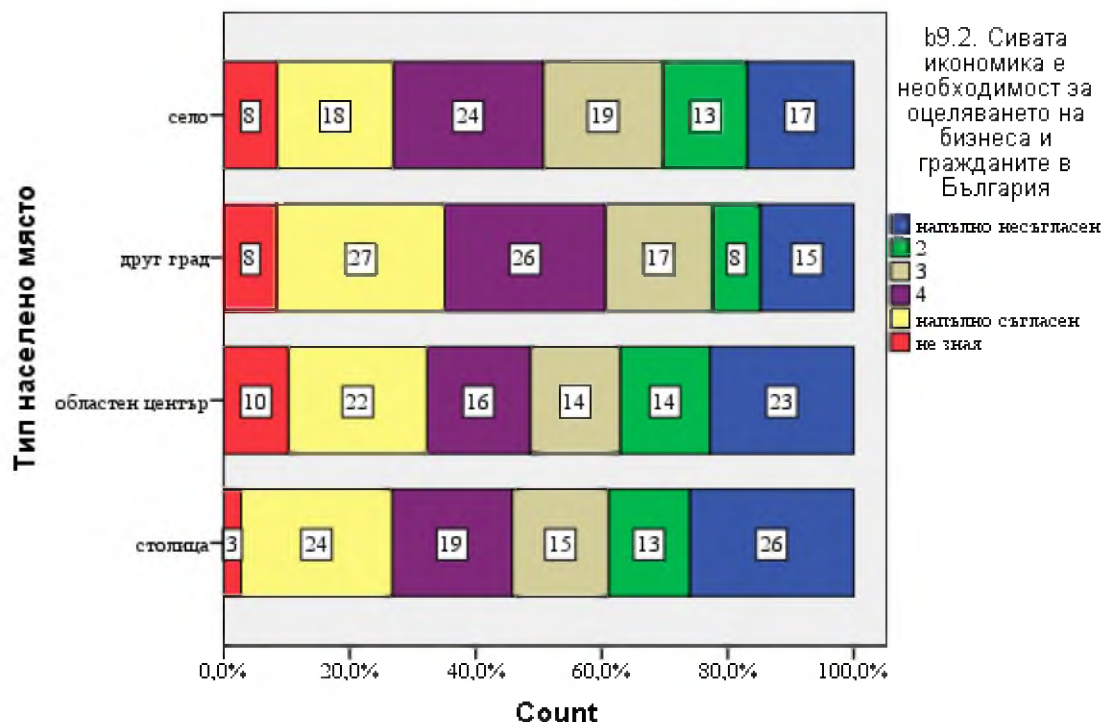
Събраните емпирични оценки показва, че **нивото на толерантност и търпимост към сивите практики е твърде високо**. Едно от рационалните основания за ширещата се висока толерантност към сивите практики е убеждението, че **в България сивата икономика се приема като „нормално явление“ от повечето хора**. На това мнение са 41% от жителите на столицата, 36% от живеещите в областните градове, 35% от жителите на други градове и 35% от живеещите на село. Към тези процентни дялове следва да се добавят и дяловете на лицата, избрали втората по близост степен на категоричното съгласие с изказаното мнение. Техните дялове варират между 23% (в столицата, областните градове и в селата) и 29% (в другите градове). Прави впечатление, че напълно несъгласните с подобно твърдение са два пъти повече в селата (15%), отколкото в столицата (9%). *Виж Фиг. 14:*

Cases weighted by Теглова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Фиг. 14. Съгласие по типове населени места с твърдението „сивата икономика се приема като нормално явление от хората в България“

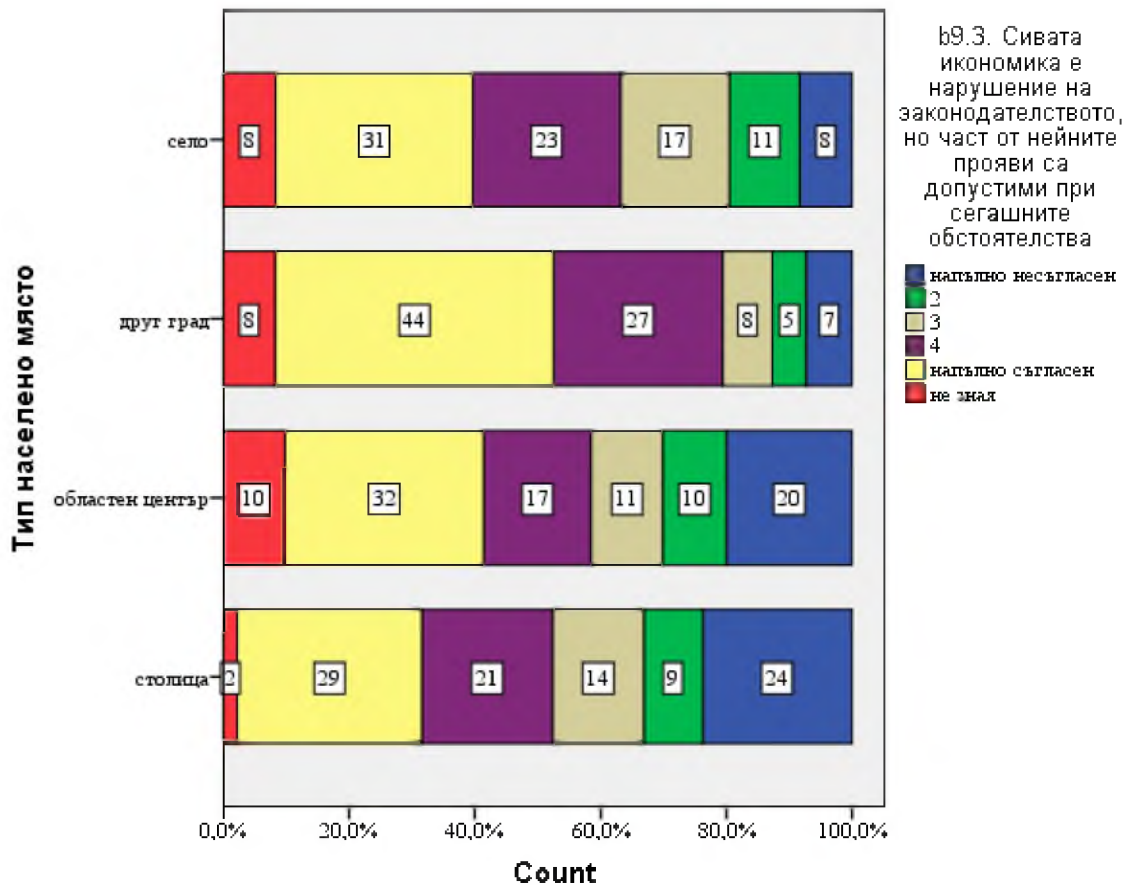
Столичани и жителите на областните градове обаче са много по-критични по отношение на другото широко разпространено (през 2009-2013 г.) мнение, че сивата икономика е необходимост за оцеляването на бизнеса и гражданите в България. 26% от столичани и 23% от жителите на областните градове са абсолютно несъгласни с подобна постановка, докато в другите градове този дял е 15%, а сред жителите на село - 17%. В същото време следва да се отбележи, че дяловете на напълно съгласните с това твърдение са най-високи в другите градове (27%), но също така и в столицата (24%), а най-ниски са те в селата (18%). Сумарните стойности на съгласните с изказаното твърдение са най-високи сред жителите на другите градове (27% напълно съгласни и 26% във висока степен съгласни), докато сумарно погледнато най-високите стойности на несъгласие са в столицата (26% напълно несъгласни и 13% във висока степен несъгласни). За повече детайли, виж Фиг. 15:

Cases weighted by Теглова променлива: _пол/ възраст/ нас. място

Фиг. 15. Съгласие по типове населени места с твърдението „сивата икономика е необходимост за оцеляването на бизнеса и хората в България“

Коментираният тук нагласи кореспондират и с демонстрираните нива на съгласие с мнението, че **„сивата икономика е нарушение на законодателството, но част от нейните прояви са допустими при сегашните обстоятелства“**. Твърдението визира периода на глобалната финансова криза и появилата сред работодателите и наетите лица обяснителна схема, че кризата оправдава използването на някои сиви практики. Получените емпирични оценки обаче показват, че столичани са най-критични и по този пункт - 24% напълно несъгласни и 9% несъгласни във висока степен с подобно твърдение. За сравнение, тези дялове сред живеещите на село са 8% напълно несъгласни и 115 несъгласни във висока степен. Най-ярко артикулирано е съгласието с това твърдение сред живеещите в другите градове - 44% напълно съгласни и 27% съгласни във висока степен. Тези дялове в столицата са съответно 29% и 21%. Виж Фиг. 16:

Фиг. 16. Съгласие по типове населени места с твърдението „сивата икономика е нарушение на законодателството, но част от нейните прояви са допустими при сегашните обстоятелства“

Анализът на данните показва, че **и по отношение на другите оценявани твърдения столичани са били най-силно критични** (най-високи нива на несъгласните и неприемащите тези твърдения), следвани от жителите на областните градове и жителите на селата. Най-масово тези твърдения са били приемани от живеещите в другите градове. Така например:

- 23% от столичани, 19% от живеещите в областните градове, 14% от живеещите в селата и само 9% от жителите на другите градове са напълно несъгласни с твърдението, че даването на пари в „пликче“ се предпочита в случаите, когато работодателите търсят повече гъвкавост и оперативност;
- 66% от столичани, 64% от жителите на областните градове, 62% от живеещите в селата и 58% от жителите на другите градове считат, че голяма част от работодателите са склонни да укриват действителните си обороти;
- 46% от жителите на столицата, 38% от живеещите в областните градове, 37% от жителите на другите градове и

32% от живеещите в селата са на мнение, че и работодателите, и работниците са склонни осигуровките да се изплащат върху възнаграждения, по-ниски от действителните (т.е да се „спестява“ от осигуровки за сметка на по-големи суми необлагаем кеш);

- 41% от столичани, 39% от жителите на областните градове, също 39% от жителите на други градове и 24% от живеещите на село считат, че щетите, нанасяни от сивите фирми на изрядния бизнес, водят до преосмисляне на политиката на изрядност и въвличат нови фирми в сиви практики;
- Жителите на всички населени места са категорични, че корупцията е съществена част от сивата икономика: на това мнение са 77% от столичани, 73% от жителите на областните градове, 66% от жителите на другите градове и 62% от живеещите в селата.

6. В заключение

Представените емпирични оценки потвърждават изследователската хипотеза, че сенчестите или сивите икономически практики са трайно присъстващ елемент от българската социално икономическа среда. Има различия в асоциациите на градското и селското население за типичните сиви практики, като селското население е по-склонно да свързва сивата икономика с безотчетния кеш и неплащането на данъци. „Икономиката в сянка“ и в частност сивата икономика се разглеждат като „необходимият социално икономически компромис“, който компенсира пропуските в законодателството, в преразпределителните механизми и в действията на държавната администрация.

И градските, и селските жители са еднакво критични към работодателите, които нарушават правилата за икономическа дейност и прилагат сиви практики. Жителите от столицата се очертават като изразители на най-високите нива на критичност по отношение на масово ширещите се в общественото мнение твърдения за социалната „легитимираност“ и допустимостта на сивите практики. В същото време, емпиричните данни показват, че независимо от демонстрираното неприемане на сивите практики, между една четвърт и една трета от населението участва в различни сиви практики.

В строго социологически смисъл, сравнението на степента на разпространение на сенчестите практики в градската и селската икономическа среда показва, че като цяло в отношението на хората от различните икономически среди към сивите практики съществуват едни и същи доминанти. Близки по характер, но различни по сила на проявление са например представите на хората от градската и селската среда за причинно факторната детерминираност на сивите

практики. Различна е готовността на хората от градската и селската среда за включване в сиви практики, като столичани са в по-висока степен „отворени“ към включване в сиви практики и откритото говорене по тези въпроси, отколкото жителите в селата. Прави впечатление също така, че в малките градове толерантността и търпимостта към сивите практики е изключително висока, което се обяснява както с наличието на необходимия минимален брой работещи предприятия (т.е. налице са реални източници на доходи), така и с желанието на хората за получаване на по-високи чисти доходи.

Проф. д-р Карамфил Манолов, ИИОЗ - БАН
НЕЛОЯЛНА КОНКУРЕНЦИЯ И НЕФОРМАЛНИ
ПРАКТИКИ В ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО

1. Схващания за конкуренцията

Понятието „конкуренция“ води началото си от латинската дума „concur“, която означава „надбягвам се“. И до наши дни с „конкуренция“ се означава съперничеството, състезанието, надпреварата сред предприемачите в икономиката за създаване, реализация и потребление на материални и духовни блага с оглед на по-голяма печалба и пазарен дял (Икономическа енциклопедия 2005).

Нещата с конкуренцията обаче съвсем не са така прости, както изглеждат на пръв поглед. Още Адам Смит определя конкуренцията по следния начин: „Конкуренцията е метод за координация на индивидуалните поведения“ (Станчева и др. 2006: 17). След него това оригинално определение е развивано, променяно, конкретизирано, подобрявано, изопачавано, невярно интерпретирано, идеологически преиначавано и т.н. В крайна сметка, според Оливър Бузински, в съвременната наука няма консенсусна единна теория за конкуренцията (Станчева и др. 2006: 17). Така че, понятието за конкуренция си остава колкото познато, толкова и непознато. Нека да разгледаме няколко определения за конкуренцията.

„Най-общо казано, нормативно регулиране, опосредстван обществен процес, при който обществените групи и индивидите се

опитват да задоволят своите потребности от ограничените ресурси на външната среда“ (Фъртунов 2008: 239).

Според това определение недостатъчните ресурси пораждат нормативното регулиране, т.е. конкуренцията за задоволяване на потребностите. А какво става при излишък на ресурси?

„В икономиката - състезание при доставка на стоки и услуги на потребителите... Съществуват четири основни категории или модели на конкурентни отношения: а) монопол – дадена фирма произвежда продукт, който няма заместител на пазара; б) монополистична конкуренция – дадена фирма с много потенциални клиенти се опитва да приложи разграничителна маркетингова стратегия, за да спечели свой собствен пазарен дял; в) олигопол – няколко продавачи контролират предлагането на по-голямо количество от дадена стока; стоките, обект на олигополна конкуренция могат да бъдат хомогенни, например алуминий или диференцирани; г) съвършена конкуренция – доколкото съществува, предполага голям брой продавачи, нито един от които не може да окаже значително влияние върху цената на предлаганите стоки; стоките са хомогенни; на пазара има пълна информация, а достъпът до него е относително лесен. Съвършената конкуренция е по-скоро идеал и е един от крайните варианти, като на другия край се намира монополът“ (Фъртунов 2008: 240).

Всъщност конкуренция при недостиг на стоки или дефицит на пазара не съществува. Затова този продавач, който покрива дефицита от стоки на пазара установява монопол и няма конкуренти. Ако се появят други продавачи, има състезание и монополистична конкуренция. Но тази конкуренция има ограничено въздействие. При нея няколко фирми реализират свръх печалби, а не се постига растеж и напредък при всички фирми. Съвършената конкуренция макар че е идеал, е предпочитаната форма от предприемачите. Това означава всички те да имат равни права за участие на пазара, пък каквото сабя покаже... Важното в този случай е, че никой не може да влияе на

цените на предлаганите стоки и всички предприемачи имат равни шансове за успех.

„Обществен процес, регулиран от социални норми, при който две или повече лица или обществени групи, които си взаимодействат пряко или косвено, лично или опосредствано, се стремят към цел, чието естество е такова, че постигането на целта от едни от участниците изключва постигането на целта от когото и да било от останалите. Конкуренцията се различава от конфликта по това, че изключва насилието. Конкуrentното място на индивида се определя от това дали той може да изпълнява дадена обществена функция. Индивидът може съзнателно или несъзнателно да се противопоставя на останалите“ (Фъртунов 2008: 240).

Както се вижда, в това определение вече се появява и стремежът за превъзходство в конкурентното състезание. Действително автентичната конкуренция предполага постигането на целта от един от участниците да изключва постигането ѝ от другите участници. Постигнатото превъзходство е и върхът на конкуренцията. Важното е да се подчертае, че това изключва употребата на насилие. Или конкуренцията е мирно състезание.

И така, конкуренцията е мирно състезание между предприемачите в икономиката, имащо за цел постигането на целите им. Предприемачите проявяват съперничество, борба за превъзходство и върховенство. И те правят това съзнателно или несъзнателно, защото в повечето случаи остават анонимни един за друг. Много рядко конкуриращите се предприемачи се познават лично. Именно тази анонимност осигурява равните права на предприемачите при конкуренцията.

2. Нелоялността при конкуренцията

Конкуренцията подобно на римския бог Янус има две лица. Едното е позитивно, ведро и оптимистично, другото е негативно,

мрачно и агресивно. Конкуренцията стимулира развитието и прогреса на икономиката, само когато всички участници в пазарната игра са лоялни и спазват общите правила. А това означава равнопоставеност на интересите и липса на изкуствени предимства. Превъзходството в този случай се постига чрез мирна надпревара при реализацията на предприемаческите стратегии. Но тъй като силите обикновено са неравни, т.е. не всички фирми имат еднакъв потенциал, изоставащите понякога си позволяват „удари под кръста“ по отношение на появилите си конкуренти, за да наваксат изоставането. Нелоялните прояви се свързват с интелектуални кражби, дъмпингови цени, рекламни блъфове. Нелоялната конкуренция много остро атакува предприемаческия успех.

През 2011 г. проведем емпирично социологическо изследване на тема „Конкурентоспособност на фирмите“, като част от колективен проект „Изследване на възможностите за по-ефективно използване на средствата от Европейските фондове“, осъществен от секция Публични политики и социални промени на ИИОЗ. Изследването беше представително за гр. София и обхвана 478 фирми, получили еврофинансиране по ОП „Конкурентоспособност“ през периода 1.01.2007 – 1.01.2010 г. При емпиричния анализ на резултатите от изследването се установи, че взаимовръзката между нелоялната конкуренция и предприемаческия успех е статистически значима, но отрицателна. Така например, от всички фирми, които са постигнали успех в дейността си, 75,0% са претърпели щети от нелоялна конкуренция; докато от всички фирми, непостигнали успех, едва 25,0% са тези, които са претърпели щети от нелоялна конкуренция, т.е. на атака се подлагат предимно успяващите фирми. Така изведената отрицателна взаимовръзка между предприемаческия успех и нелоялната конкуренция показва грозното лице на икономическата свобода, когато се излиза извън рамките на общоприетите правила за равенство на интересите на всички предприемачи. Проявите на нелоялна конкуренция нямат нищо общо с икономическата свобода.

Тяхното точно наименование е престъпление. Нелоялната конкуренция обаче се приема за нещо неизбежно в рамките на пазарната икономика, доколкото във всички развити страни тя съществува.

Нека видим на какъв конкурентен натиск са подложени българските фирми?

Участието на българския бизнес в европейската пазарна конкуренция не е масово, но е значително като дял от реализирания годишен оборот на фирмите. Резултатите от изследването на конкурентоспособността на фирмите показват, че 52,6% от изследваните фирми са реализирали част от продукцията си извън страната през 2010 г. Тези фирми се подразделят по следния начин: 16,1% от тях са реализирали 10% от годишния си оборот в чужбина; 6,5% от тях - 25% от годишния си оборот; 19,4% от тях - 50% от годишния си оборот и 9,7% от тях - 75% от годишния си оборот. Както се вижда от данните, повече от половината от изследваните фирми имат ясно изразен експортен профил. Той не е доминиращ, но все пак е налице.

Добър показател за шансовете на нови износители да проникнат на външните пазари е участието на фирмите в панаири и изложби - 71,0% от изследваните фирми са участвали през последните три години в подобни изложения.

Що се отнася до българския пазар, тук конкурентният натиск отвън е силно изразен. За 67,7% от изследваните фирми основната конкуренция е от чужди фирми на българския пазар, докато за 32,2% от фирмите основните конкуренти са български фирми. Тук разграничението между български и чужди фирми е условно, защото европейският пазар е общ за всички фирми у нас.

Какъв е все пак потенциалът на българските фирми да устоят на конкурентния натиск на общия европейски пазар?

На въпроса: „Вашата фирма има ли потенциал да устои на конкурентния натиск от страна на европейския пазар?“, изследваните

български предприемачи дадоха следните отговори: „да и бизнесът ни се развива“ (51,6% от фирмите); „да, но бизнесът ни остава на същото ниво“ (29,0% от фирмите) и „не, бизнесът ни се влошава“ (19,4% от фирмите). Като цяло 80,6% от изследваните фирми удържат на конкурентния натиск от страна на европейския пазар; 19,4% от тях, обаче не са се справили. А това не е никак малко и означава, че около една пета от фирмите на българския пазар на устояват на конкурентните предимства на европейския пазар.

За по-голямата част от фирмите на българския пазар обаче основната заплаха е не толкова от външната конкуренция, колкото от ширещата се на нашия пазар нелоялна конкуренция – 54,8% от предприемачите заявяват, че у нас има нелоялна конкуренция, като я определят като значителна или голяма заплаха, което я нарежда на първо място сред заплахите за малкия и среден бизнес. Под нелоялна конкуренция българският бизнес разбира всички несправедливости, с които се сблъсква на пазара. Те се свеждат най-вече до неравностойното прилагане на законите или преференциалното третиране на едни за сметка на други от правоприлагащите и контролните органи, което пък е свързано със съществуването на корупция. Нелоялната конкуренция се разглежда и като следствие от наличието на неформална икономика.

Връзката между външната конкуренция и нелоялната конкуренция на българския пазар е пряка. От една страна, именно нелоялната конкуренция и неясните правила на играта отблъскват чуждите инвеститори. Поради по-строгите си счетоводни стандарти, стандарти за вътрешна отчетност и придържане към европейските изисквания, чуждите фирми имат по-малки шансове да се състезават с местните фирми, когато правилата на играта не са ясни и еднакви за всички. Но разбира се, това не важи за всички чужди инвеститори. Една част от тях са офшорни фирми на български граждани, които имат малък или никакъв опит на европейските пазари. А друга част се насочват към България именно, за да извличат свръхпечалби от

евтината работна ръка и слабостите при прилагането на трудовите и екологични регулации.

Според изследваните предприемачи нелоялната конкуренция е сериозна заплаха за тях. На въпроса: „Как бихте определили конкуренцията във Вашия отрасъл у нас сега?“ 16,1% отговарят, че тя е лоялна; 29,0%, че е неутрална; а 54,8% заявяват, че тя е нелоялна. Това означава, че за над повече от половината от изследваните предприемачи, конкуренцията у нас е нелоялна. Нелоялната конкуренция е резултат от неформалната икономика.

Неформалната икономика обхваща по оценки на експерти 42,2% през 2010 г.; 36,8% през 2012 г. и 33,6% през 2013 г. от икономиката на страната (Втори мониторингов доклад... 2013: 25). Данните са от представителни емпирични социологически изследвания по проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“, осъществен от Асоциацията на индустриалния капитал в България с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ през периода 2007 – 2013 г., в който участвах като експерт-социолог. Мненията на изследваните в рамките на този проект работодатели относно причините една част от българския бизнес да работи в сектора на неформалната икономика са твърде разнообразни. Те могат да бъдат групирани в няколко групи (Втори мониторингов доклад... 2013).

Първо. На лице са мнения, в които се твърди, че включването в неформални практики е резултат на личен избор на предприемачите.

„Собствен избор, обусловен от национална култура, недоверие в институциите или друга причина.“

„Резултат на собствен избор, обусловен от националната култура.“

„Дължи се най-вече на собствен избор, на нищо друго!“

Второ. В не малка част от мненията се посочва, че икономическата принуда тласка към нелоялна конкуренция и работа в сивия сектор.

„Икономическата принуда, породена и засилена от влиянието на кризисни фактори; липсата на честни правила и ефективен контрол по спазването им“.

„Икономическа принуда, но често е и собствен избор“.

„Икономическата принуда в съчетание с обусловеност от особеностите на националната култура.“

Действително острата конкуренция притиска фирмите. Някои от тях не издържат, понасят сериозни загуби - губят клиенти и пазарен дял. Как биха могли да възстановят загубите си?

Разбира се, като инвестират средства, за да подобрят качеството на стоките си и съответно да намалят цената им. Но откъде да дойдат тези пари?

Вариантите са няколко: първо, да се вложат собствени средства; второ, да се вземе банков заем; и трето да се намерят от някъде другаде пари. И ако предприемачът няма достатъчно собствени пари и не може да вземе банков кредит, му остава само третият вариант.

Трето. Този трети вариант да се вземат от някъде, да се спестят по някакъв начин пари води до това, че едно от най-широко разпространените мнения сред работодателите относно причините за появата на неформалната икономика е неплащането (укриването) на данъци, такси, осигуровки, заплати и невръщането на взети от банките кредити. Неплащането на тези задължения води до увеличаване на капитала на фирмата. Именно затова неплащането им се прави умишлено от предприемачите, като по този начин се набавят нужните финансови средства за оцеляването на фирмата.

„Укриване на финансови документи, за да се избегнат задължения с цел да се увеличи печалбата.“

„Порочна практика. Основните причини за появата и съществуването на нелоялната конкуренция в сивия сектор са оттеглянето на държавата от контролните ѝ функции и също така високите данъчни, осигурителни тежести и такси.“

Четвърто. Така стигаме до четвъртото широко застъпено от работодателите мнение за появата на нелоялната конкуренция и неформална икономика, което се свежда до пропуски и несъвършенства в законодателството.

„Трудни условия за бизнес и най-вече неадекватна нормативна база“.

„Невъзможността на бизнеса да се справи със законовата уредба, която понякога е абсурдна. Поради това той не винаги е способен да лавира или да бъде гъвкав в конкретната ситуация“.

„Въпрос на оцеляване на бизнеса, на второ място, пропуски и несъвършенства на законодателството“.

Предприемачите коментират неадекватната нормативна база, която позволява произволни интерпретации, зад които обикновено стоят користни интереси. От съществено значение е и коментарът за оттеглянето на държавата от контролните ѝ функции. Държавните институции не са особено настоятелни и ефикасни в осъществяването на контролните си функции по прилагането на законите. През последните години често се появяват съобщения в пресата, че данъчните власти са започнали проверки по заведения и хотели за укрити обороти с цел неплащане на данъци. Един от начините да се крие печалба е фирмата да си пише фиктивни разходи, като взема от „кухи“ фирми фактури за огромни суми. За подобни акции срещу „кухи“ фирми се появяват често съобщения в пресата (В-к „Телеграф“ 2 март 2013 г.), които очевидно отразяват активизирането на държавните органи, предимно НАП, срещу практиките на нелоялната конкуренция и неформалната икономика.

Пето. Не са малко и мненията, според които някои особености на нашата национална култура са причина за появата на нелоялната конкуренция и неформалната икономика. Тези особености засягат начина, по който правим избор, отношението ни към законите, към институциите и държавата, към техните функции.

Българинът, когато прави личен избор, много рядко допуска, че ще сгреша. Почти винаги си казва: „може и така“. Той смята, че би минал някак незабелязано, само защото и други хора постъпват като него. Всъщност, изборът на българина в една такава ситуация не е личен, а е облечен в колективна форма, допускайки, че „щом за едни може, ще може и за мен“. Подобна поведенска ситуация е остатък от патриархалното време у нас, когато е имало не „аз“, а „ние“. По този начин се е снемала личната отговорност за поведението.

А що се отнася до държавата и законите, за никого не е тайна, че българите не се отнасят с особено уважение и респект към тях. Обикновено при срещата ни с някой закон, първата ни мисъл съвсем не е как да го изпълним, а как да го заобиколим, ако не ни е удобен. Извинението най-често е, че или законът не е достатъчно действен или не сме знаели за него. Твърде далеч сме все още от признаването на върховенството на закона.

Ето защо в някои особености на националната ни култура биха могли да се намерят основанията за поведението на предприемачите, прилагащи в дейността си практики на нелоялната конкуренция и неформалната икономика.

„На първо място, това е елемент от националната ни култура, който е трудно да бъде променен предвид тежката икономическа ситуация.“

Както се вижда причините за появата на нелоялна конкуренция при неформалната икономика са от най-разнообразен характер. Те започват от личния избор на предприемача. В последна сметка той е този, който решава, дали да се захване с непочтени практики, за да „спаси“ фирмата си. Подобен избор обаче масово се оправдава, като се представя за продиктуван от икономическа принуда. Само по себе си това не е легитимно оправдание, защото при конкуренцията всички предприемачи имат равни права и шансове за успех. Всичко опира до способностите и професионализма на предприемачите. И този който не притежава необходимите професионални качества най-често

изпада в затруднения и става губещ. А най-лесният начин за изход от затрудненията е нелегитимното заобикаляне или нарушаване на законите и правилата. Това се улеснява от пропуските и несъвършенствата в нормативната база, които се съчетават с мудността и неефективността на контролиращите държавни институции. В националната ни култура има норми и ценности, които утвърждават легитимното поведение на хората, но също така има и неписани правила за тяхното заобикаляне. Последните се използват за морално оправдание при нарушаване на легитимните норми и правила. Предприемачите, прилагачи практики на нелоялната конкуренция и неформалната икономика, търсят такова морално оправдание, смятайки че и много други правят като тях.

Литература

Вестник „Телеграф“, 02.03.2013 г.

Втори мониторингов доклад върху неформалната икономика и постигнатия напредък в нейната превенция за 2013 г. 2013. София.

Икономическа енциклопедия. 2005. София: Наука и изкуство.

Станчева, А. и др. 2006. *Конкурентно поведение на фирмата.* Варна: Издателство „Наука и икономика“.

Фъртунов. В. 2008. *Световна бизнес енциклопедия.* София: Издателство „Труд“.

**Проф.д-р Петър-Емил Митев (Институт за социални
ценности и структури „Иван Хаджийски“)
Доц.д-р Светла Колева (ИИОЗ – БАН)**

ПАРАДОКСИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛО

Тезата на Иван Хаджийски за „нетипичните страни“ на нашето развитие е твърде евристична и заслужава по-нататъшна разработка както в дълбочина в рамките на обхванатия от него период, така и в ширина – извън тези рамки, в последвалите исторически перипетии.

България след Освобождението преживява три различни периода: 1878–1944 г.; 1944–1989 г.; 1989 г.–досега. Неравни са по време, но ако се отчете нарастващата интензивност на социалните процеси, те са напълно съпоставими. Началото на всеки от тях има стойността на революционен обрат. През 1878 г. революцията е национална и антифеодална, след 1944 г. прераства в антикапиталистическа и социалистическа, а след 1989 г. придобива антиноменклатурен и демократичен облик. И трите фази протичат със значителни „нетипични особености“, които очертават, външно погледнато, странна линия на възходи и падения, на национални достижения и катастрофи.

Новоосвободена България е селска страна и остава такава до средата на XX век. Вероятно няма по-добър наблюдателен пункт от българското село, от който може да се види развитието като цяло и да се достигне до размисли за философията на българската история.

Темата е комплексна, интердисциплинарна – историческа, икономическа и социологическа. Надяваме се, че предложената разработка ще стимулира по-нататъшни изследвания.

Развитието на българското село от Освобождението (1878) до наши дни може да бъде описано като поредица от парадокси, свързани с нерационалното усвояване и управляване на наследства.

* * * * *

1.

Блокираното развитие

През първите години от изграждането на новата българска държава селото се оказва в клопката на наследените структури и отношения на османското земевладение. През 70-те години на XIX век земеделието и скотовъдството в българските земи се характеризира с примитивна техника, големи площи пустеещи земи, ниско качество и слаба продуктивност на засяваните култури и отглеждания добитък. Опит за модернизация прави реформаторът Митхад паша, който оглавява Дунавския вилает (1864). Първостепенно значение придава на чифлиците като относително големи стопанства, в които може да се използват машини. По негова инициатива е създаден еталон: „Образцов чифлик Русе“. Чифликчийството става водеща (но не най-разпространена) форма на аграрни отношения при преобразуването на ленно-спахийската система в пазарно-капиталистическа⁶. Първоначално е изключителна привилегия на турците (самите спахии са и притежатели на чифлици)⁷. Има основание за изследователското

⁶Начало на аграрната реформа в Османската империя поставя Декретът от 1832 г., който ликвидира спахийската система. Преобразуването е системно спъвано и забавяно от османската бюрокрация, така че се проточва до края на 40-те години.

⁷„По правило ленните владения били ликвидирани изцяло, като заедно с това бившият спахия загубвал всякакви феодални права над селяните и владяната дотогава земя. Оказало се обаче, че значителна част от турските феодали – към 20-30% – са били образували и чифлици... Чифлиците били признати за пълна частна собственост на дотогавашните им владетели и останали в техни ръце“ (Гандев 1954).

заключение, че Османската империя тръгва по *пруски път* на развитие на капитализма в селското стопанство с етнонационална *differentia specifica*⁸.

В хода на реформите правото на частно владение на селска земя придобиват и българите⁹. Българските селяни се възползват от възникващите структурни възможности за самостоятелна стопанска дейност и въпреки неблагоприятните финансови и данъчни условия развиват земеделие и скотовъдство, които в средата на XIX в. осигуряват 52% от всички данъци върху селскостопанското производство в Османската империя срещу 48% от останалите 16 нейни области (*Икономика на България...* 1989: 206). Би могло да се нарече *парадокс*, ако не илюстрира установена от Хегел диалектическа закономерност в отношенията на роба и господаря. Както показаха нови документални изследвания, българите са притежавали средно по-големи поземлени участъци от турците, но максималните размери на българските имения (до хиляда дюнюма) са били в пъти по-малки от чифлиците на турската върхушка (2-3-4 хиляди дюнюма) (Драганова 2005: 227).

В навечерието на Освобождението освен едри турски чифликчии, които притежават около 18-19% от обработваната земя, в българското село има и забогатели българи, откупили земи от османски земевладелци и от държавата, преобладаваща маса от средни и дребни селски собственици, зависими и/или полузависими от чифликчиите изполичари и кесимджии, обезземлени и разорени в резултат на високите данъци и непосилни лихви селяни, захранващи

8. „Чифлиците можели да станат изходна база за едри, модерни капиталистически стопанства, каквито някои от тях наистина станали... Пруският път, по който се развиваха чифлишките стопанства до Освобождението, беше ликвидиран с Освободителната война...“ (Димитров 1955: 34).

9. Гюлханският хатишериф от 1839 г. узаконява правото на частно владение на селски земи и за българите. Законите от 1858, 1867 и 1869 г. разширяват възможностите за частно земевладение на забогателите селяни.

контингента на наемния труд в земеделието (*Икономика на България...* 1989: 195–263).

Тази стопанска и социална структура ще бъде разтърсена от аграрното движение за завземане (присвояване, изкупуване) на мюсюлмански земи, започнало по време на Руско-Турската война (1877-1878) и продължило до средата на 80-те години на XIX в. Промяната на собствеността е твърде значителна по своите мащаби и дава основание за изследователската оценка, че българската село стъпва на т.нар. *американски път* на развитие на капитализма в селското стопанство.¹⁰ В същото време изпъкват и няколко *нетипични за този път особености*. Първо, промяната започва като революционно присвояване на земите на едрите турски собственици и на емигрирали турски селяни, но след това е регулирана – и в Княжеството, и в Източна Румелия присвоените земи се заплащат. Става дума за огромен съвкупен разход, който е за сметка на възможно инвестиране в модернизация и обременява цялото по-нататъшно развитие. Второ, промяната е по-скоро субектна, отколкото типологична. Концентрацията на земя в ръцете на едри земевладелци не е висока. Преобладават дребните стопанства¹¹. Трето, българските селяни са задължени да изкупуват „турските земи“ при тежки и неблагоприятни за тях условия (липса на държавно кредитиране, висок лихвен процент на заемите, нарастващи цени на земите и т.н.). Не е чудно, че в близка перспектива нов днешен собственик се оказва утрешен разорен селянин¹². Най-после, концентрацията на поземлената

10, „По този начин българското селско стопанство тръгнало по така наречения американски път на развитие на капитализма в селското стопанство“ (Беров 1956: 34). Заслужава обаче да се допълни, че американските заселници завземат индианските земи безвъзмездно и определят своите участъци в зависимост от това колко могат да обработват и защитават, докато българските селяни още от 1878 г. започват да изплащат преразпределените земи на турски изселници.

11 Към 1897 г. едрите земеделски стопанства (с над 200 дка притежавана земя) представляват само 3% от всички стопанства, докато дребните (със земя до 100 дка) възлизат на около 87%, а средните (със земя между 100 и 200 дка) са приблизително 10% от всички стопанства в страната (*Земеделческа статистика през 1897 година*, Княжество България 1902).

12 Според преброяването през 1888 г. разорените селяни възлизат на 15% от общия брой самостоятелни земеделски стопани.

собственост не е съпроводена с концентрация на земеделското производство и изграждане на рентабилни капиталистически селски стопанства. Дребните и средните стопанства обхващат по-голяма част обработена площ, така и с по-високи средни доходи на единица площ в сравнение с чифлиците. Стремещът към бързи и сигурни доходи забавя и модернизирането на селското стопанство чрез въвеждане на земеделска техника и нови организационни форми на дейност като акционерни дружества и кооперации.

България посреща ХХ в. като страна на дребното земеделие по отношение на поземлената собственост, производството и заетостта. Разпространяването на капиталистическите форми на стопанство в земеделието се ускорява през първото десетилетие на ХХ в., без да успява да догони напредналите капиталистически страни. Това намира израз в увеличаване на броя на земеделските стопанства върху новоразработени земи¹³, в задържане на процеса на разоряване на дребните и средните стопани благодарение на постепенното повишаване на цените на земеделските продукти и облекченото данъчно облагане, в създаване на първите земеделски кооперации с широк спектър на дейност – от кредитиране до кооперативно обработване на част от земята през доставка на семена, препарати, инвентар и продажба на земеделската продукция.

През следващите три десетилетия България преминава през драматични изпитания на войни и кризи. Трайни обаче остават *няколко тенденции и парадокса*. Първо, раздробяването на поземлената собственост продължава с различна интензивност през годините, въпреки ниската производителност и неефективност. При изчерпаните възможности за екстензивно развитие на селското стопанство (липса на земи за разораване и придобиване) и

¹³Сравнението на статистическите данни показва, че за периода 1897-1908 г. броят на самостоятелните земеделски стопани се е увеличил със 17%, а на частно владяната земя с 16,1% (*Земеделска статистика за 1910 година*, Царство България 1912).

недостатъчното развитие на другите отрасли в страната увеличаващото се селско население намира изход за оцеляване в подялбата на наследствени имоти¹⁴. Второ, макар селското стопанство да ангажира около 80% от активното население в страната, относителният дял на наемния труд в селото намалява и селскостопанското производство се развива като *натурално, семейно, самовъзпроизвеждащо се стопанство*¹⁵. Трето, въпреки че дребните собственици са гръбнакът на българското селско стопанство и икономика, държавната политика облагодетелства преди всичко едрата селска буржоазия. Изключение прави управлението на БЗНС след Първата световна война с една важна особеност: защитата на дребните и средните собственици е едновременно и бариера срещу окрупняването на земята, т.е. срещу капиталистическото развитие.¹⁶

Българските изследователи правят ясна диагноза: „България се явява в икономически смисъл една земеделски пренаселена страна. Основните признаци на земеделската пренаселеност са: голяма гъстота на земеделското население по отношение на обработваната площ, потенциално свободни работни сили в земеделското стопанство и ниски реални доходи и ниско равнище на живот на земеделското население“¹⁷. Земеделската земя е двойно разделена: от една страна,

14 За периода 1926–1934 г. броят на самостоятелните земеделски стопанства се увеличава с повече от 120 000. Ако през 1926 г. едрите земеделски стопани са 2.4% от всички стопанства и стопанисват 12.6% от общата земеделска площ, през 1934 г. техният относителен дял спада на 1,5%, а стопанисваната от тях площ – на 8.8% (вж. Таблица 1).

15 Според оценката на Румен Аврамов: „слабомонетаризирано аграрно стопанство“ (Аврамов 2007).

16 Закон за трудовата поземлена собственост, приет през 1921 г. по инициатива на Александър Стамболийски, ограничава правото на собственост върху земята до 300 дка за четиричленно семейство. Създава се и държавен поземлен фонд за оземляване на малоимотните и безимотните селяни. Перспективата, която вижда Стамболийски, е в насърчаването на „*земеделското взаимоспомагателно кооперативно сдружение*“.

17 Според изчисленията на проф. Анастас Тотев липсата на работа, непълната заетост през отделни сезони и нерационалната организация на труда в земеделските стопанства се равнява на работата, която 650 хиляди възрастни мъже могат да извършат в течение на една година. А общият брой на активното земеделско население през 1934 г. е 2 164 632 души (Тотев 1940: 48).

на множество частни стопанства (средно по 4.4 хектара обработваема площ, и от друга страна, на множество парцели – средно по 13 парцела с големина средно по 4 дка (големите стопанства са средно с 25 парцела, средно по 6.2 дка; средните стопанства – с 19 парцела, средно по 3.7 дка; малките – с 9 парцела, средно по 2.5 дка). Големият брой парцели с малки размери, неправилни форми и отдалечени един от друг са очевидна пречка за оптималното използване на земята. При все това данните показват тенденция към все по-голямо парцелиране.

Българските държавници правят решителен опит за противодействие срещу негативните тенденции. Приети са почти едновременно *Закон за кадастъра и комасацията*¹⁸ и *Закон за трудови земеделски стопанства*¹⁹. Законите предвиждат мащабно реструктуриране на поземлената собственост чрез комасация, която „по възможност“ предоставя на стопанина земя в същата местност, в която са били повечето от имотите му, и също „по възможност – еднаква по количество и качество“. Предвижда се създаването на Държавен поземлен фонд „като средство за борба срещу глада за земя и безработицата в земеделското стопанство“ чрез оземляване и одворяване на безимотни или малоимотни „лица от български народностен произход“. Участието на България във войната затруднява и осуетява прилагането на тези закони.

Проблемната ситуация в българското село навлиза в нова фаза.

¹⁸Законът е приет от XXV обикновено Народно събрание на 26 май 1941 г., утвърден е от цар Борис III с Указ № 55 и обнародван в ДВ, бр. 127, 13 юни 1941 г., с. 8-13.

¹⁹Закон за трудови земеделски стопанства е приет на 23 май 1941 г. и утвърден от цар Борис III с Указ № 56, обнародван в ДВ, бр. 128 от 14 юни 1941, с. 1-6.

2.

Форсираното развитие

Раздробяването на селското стопанство продължава неумолимо и преброяването на земеделските стопанства през 1946 г. показва увеличение на техния брой с около 155 000 (или със 17.5% повече спрямо броя им през 1934 г.). За този период относителният дял на стопанисваната от дребните собственици земя е нараснал с близо 10%, делът на земята на средните собственици е намалял с 7.7%, а на едрите – почти два пъти в сравнение с 1934 г.

Таблица 1. Земеделски стопанства за периода 1926-1946 г.

Групи стопанства със земя	Брой стопанства в хиляди	Стопанисвана земя в %				
		1926	1934	1946	1926	1934
До 50 дка	427	558	712	23.6	30.00	37.5
50-100 дка	210	231	254	34.5	36.9	39.3
100-200 дка	94	81	64	29.3	24.3	18.6
200-500 дка	12	12	6	10.6	7.2	3.9
Над 500 дка	0,8	0,5	0,2	2.00	1.6	0.7
Общо	750 613	884 869	1 039 000	100	100	100

Източник: Беров 1974: 122

Социалистическата власт се опитва с революционен меч да разсече дребнособственическия възел, който блокира развитието на българското село, а оттам – и на града. През 1945 г. с наредба-закон

започва създаването на трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). Сами по себе си ТКЗС съдържат парадокс: те са своеобразен български „колхоз от частници“. Противоречието се решава като отпада (още през 50-те години) първоначално изплащаната рента и практически стопанствата все повече се одържавяват, особено с преобразуването им (през 70-те и 80-те години) в АПК и ПАК. Земята обаче никога не е била национализирана. За разлика от СССР тя остава формално частна собственост.

Социалистическият проект, който България осъществява след Втората световна война до 1989 г., форсирано преобразува и преобразява селото. Колективизацията на земята и механизмирането на селскостопанското производство са двата основни механизма за модернизация на селото. Организационните форми еволюират в исторически твърде кратки срокове – от ТКЗС и ДЗС през 50-те и 60-те години до АПК и ПАК през 70-те и 80-те години. Форсирането означава, че масираното идеологическо въздействие се съчетава и с административни форми на насилие. Модернизацията се заплаща с висока социално-психологическа цена. Характерни са парадоксалните противоречия между коопериране и държавно администриране, между изграждане на по-високо качествено и ефективно селскостопанско производство и неадекватно бюрократично управление на реформите, между подобряване на материалните, икономическите, социалните и културните условия на живот в селото и обезценяване на селския живот. Колапсът на социалистическата система ги сумира.

През 1944 г. българското селско стопанство е *свръхраздробено*. През 1989 г. – то е *свръхуедрено*. Създадените мощни АПК имат съществени вътрешни слабости, породени от липсата на пазарна среда и адекватна икономическа мотивация. През 1944 г. селото е *пренаселено*. През 1989 г. на хоризонта се очертават *пустеещи* села. През 1944 г. дребният собственик е *прикован* към натуралното стопанство от самия размер на своята собственост. През 1989 г.

формалните собственици фактически напълно са *загубили* правата си, контрола върху собствеността.

На дневен ред идва възстановяването на гражданското общество, преходът към демокрация и пазарна икономика, първоначално очертаван като „перестройка“, а след това определян като революционна „смяна на системата“.

3.

Сгрешеното развитие

Имаме достатъчно основание, за да кажем, че *радикалната реституция* е истинското своеобразие и публичната тайна на българския преход. В нито една друга страна не само не беше, но и *не можеше да бъде* осъществена реституция в подобен мащаб. В Русия не беше възможна исторически. В Полша и Чехия би била абсурдна геополитически; това би означавало значителна част от територията на страната да премине в ръцете на поданици на друга държава. В Унгария не беше възможна социално-икономически. В Източна Германия не беше възможна интелектуално и морално: твърде рязко противоречи на икономическата рационалност и денацификацията. България – страна на дребните собственици, се оказва територията на уникален исторически експеримент – радикална реституция. Най-същественото: беше върната като реално парцелирана частната поземлена собственост. Най-символното: беше възстановена собствеността на осъдените като незаконно забогатели по време на войната, а собствеността на евреите, конфискувана по Закона за защита на нацията, не беше върната на самите евреи, а на онези, които са се възползвали от расисткия закон. В края на 90-те години Конституционният съд отмени решението да се национализира собствеността на царското семейство. Тази политическо-икономическа линия получава и определена идеологическа проекция. Реституцията

насочва към радикална реабилитация на досоциалистическото минало (Митев 1999).

През 1991 г. беше приет Закон за собствеността и ползването на земеделските земи, *принципно* ориентиран към възстановяване на собственическите права. През 1992 г. беше приет нов по същество закон, който *практически* определи как да стане възстановяването. Възложи го на „ликвидационни съвети“, които „прекратяват съществуващите ТКЗС“²⁰.

След началото на демократичните промени (1989 г.) страната се намира на аграрен кръстопът. ТКЗС са възстановени.²¹ Ако през 50-те–60-те години „колхозът“ обезличава „частниците“, сега се получава възможност „частниците“ да влязат в правата си. По какъв начин? Първата възможност е ТКЗС да се превърнат в съвременни кооперации/акционерни дружества на частни собственици (на идеални части/акции), като се запази колективно придобитата собственост (машинен фонд, животновъдни ферми и оранжерии, мащабни насаждения и т.н.). Втората възможност е да се парцелира земята (в реални граници), така както е била преди 1946 г., и дори още повече (в съответствие с увеличения брой наследници). Всички бивши социалистически страни в Източна Европа тръгват по първия път, включително бившата ГДР. България избира втория път. Алтернативата е формулирана²² и предложена, но съзнателно се отхвърля. С това се зачертават и кооперации, които са съществували в страната до 1944 г. Законът не допуска да се запази кооперацията дори при общо желание на членовете, а изисква първо земята да се раздели реално на частните стопани и едва след това, ако желаят, да

²⁰Държавен вестник, бр.28/1992 г.

²¹През 1975 г. е отнета икономическата самостоятелност на ТКЗС и те са превърнати в „производствени стопанства“ към АПК. В началото на 80-те са преименувани на „производствени бригади“, с което се финализира централизацията на управлението.

²²На 16 февруари 1992 г. в парламента е внесено предложение за преобразуване на старите АПК и ТКЗС в акционерни или кооперативни дружества и обезвъзмездяването на собствениците чрез акции или дялове спрямо внесената земя или други средства. (Томов 2005: 93).

се кооперират²³. Машините, с които се обработва земята, сградите за отглеждането на селскостопански животни и парниковите площи не могат да се реституират и на практика са присвоени чрез „далавери“ или остават безстопанствени. В резултат на реституцията са обособени над 21 милиона отделни парцела с почти три милиона собственици. Мнозина от тях живеят в града. Уточняването на собствеността продължава до края на 90-те години. Резултатът е срив на селското стопанство. Личи от следните данни:

Таблица 2. Индекс на нарастване на селскостопанската продукция

Страни	Години						
	1990	1992	1993	1994	1995	1996	1999
За света	100	106,7	108,8	108,8	109,4	108,9	109,0
Полша	100	114,3	101,6	80,2	91,7	92,3	93,4
Унгария	100	114,9	86,6	79,3	83,0	91,1	92,2
Чехия	100	107,4	99,8	110,2	112,1	116,0	118,2
България	100	86,6	79,3	63,0	58,7	52,9	53,4

Източник: По данни на НСИ за съответните години.

Двадесет години след „ликвидационните съвети“ българското селско стопанство продължава да бъде в окаяно състояние. Българите консумират около 650 хиляди тона месо годишно, а в страната се произвеждат около 220 хиляди тона. Не е чудно, след като броят на свинете и овцете е намалял седем пъти, на едрия рогат добитък – четири пъти, на птиците – два и половина пъти. И въпросът е не само в количеството, а и в качеството: беше унищожен изключително ценен генофонд на стопанските животни. Днес кравите в България дават два

²³Основният мотив е, че ако някой иска да напусне кооперацията, ще бъде обезвъзмезден неравностойно – земята му няма как да се извади от общия блок, а замяната ще го ошети.

пъти по-малко мляко отколкото в западноевропейските и скандинавските страни (където надоят достига 8000 л годишно).

Протеклият процес на икономическо и социално развитие на българското село след началото на промените може да се изрази с няколко фрапиращи парадокса.

Парадокс 1. С решението за реституция на земята в реални граници се целеше *политически* ефект – „да се унищожи комунизмът на село“. Получи се *икономически* ефект. Беше унищожено едрото машинизирано земеделие и високопродуктивно животновъдство. В същото време (вероятно и по тази причина) на село хората гласуваха системно за социалистическата партия, а в селата с преобладаващо мюсюлманско население – за ДПС.

Парадокс 2. Замисълът на прехода беше да се премине към *пазарна икономика*. Начинът, по който се осъществи промяната в българското село, доведе до точно противоположния резултат – възобновяване на *натуралното стопанство*, характерно за българското село преди Втората световна война.

По данни на Министерството на земеделието и горите през стопанската 1999/2000 година в България е имало 762 000 земеделски стопанства. От тях 42 000 са произвеждали продукция за пазара, а дейността на другите 720 000 стопанства (94%) е била основно за лично потребление²⁴.

Парадокс 3. Аграрният закон получи популярност с мотива да се облагодетелстват дребните и средните стопани, да се направи крачка към „фермерското“ *настояще* на развитите страни. В действителност беше възстановен главният проблем на *миналото*, на Царство България – раздробеното и неефективно селско стопанство. При това беше забравен дори опитът за реформа чрез комасация,

²⁴Министерство на земеделието и горите, „Агростатистика“. Бюлетин № 14, юни 2001 г.

планиран и правно регламентиран при управлението на цар Борис Трети.

Парадокс 4. Неизбежният процес на уедряване премина през обезценяване на земята (до 40-50 евро на декар в края на 90-те години), а впоследствие – нейното изкупуване от едри и свръхедри собственици. От *свръхраздробяването* (21,0 милиона парцела на близо 3 милиона собственици!) се достигна до латифундистко *свръхуедряване*. Сега 4% от фермите стопанисват 85% от земеделската площ; 22 фирми контролират 60% от земята; най-големият поземлен собственик в Европа е български агроолигарх, който притежава и контролира над 1 милион декара, негови по-скромни колеги се разпореждат със 150, 200, 300 хиляди дка. В същото време най-дребните ферми (под 1 СИЕ) осигуряват заетостта на повече от половината работещи в сектора. Парадоксален *аграрен дуализъм* (Симова 2014). През 2010 г. социалната стратификация на българското село личи от следната таблица:

Таблица 3. Разпределение на земеделските стопанства по размер на ИЗП

Показатели	Общо	От 0,00 до 1,99 ха	От 2,00 до 4,99 ха	От 5,00 до 9,99 ха	От 10,00 до 49,99 ха	От 50,00 до 99,99 ха	100,00 ха и повече
Брой стопанства	371 100	308 800	30 400	10 800	12 900	3900	5300
ИЗП (ха)	3 620 900	144 300	90 600	73 000	279 700	303 000	2 830 300

Източник: Министерство на земеделието и храните. „Агростатистика”, Бюлетин № 170, май 2011. Предварителни резултати от преброяване на земеделските стопанства през 2010 г.

Парадокс 5. В драматичните сюжети на българското село се вплита и етно-национална интрига. През 1941 г. първото условие за оземляване, предвидено от Закона за трудовите земеделски

стопанства, е „български народностен произход“²⁵. През 1946 година аграрната реформа преразпределя земята по социален, а не етнически признак, и ромите, които живеят на село, са оземлени. През 1992 г. реституцията отменя реформата от 1946 г. и лишава ромите от земя. (Нека не забравяме, че половината от ромското население е селско.) „Българизацията“ на земята е последвана от „обезбългаряване“ на селата. Според преброяването от 2002 г. (последното, което не предизвиква методологически съмнения), 48% от децата, които се раждат на село, са от етническите малцинства.

Парадокс 6. Основното обвинение срещу „държавния социализъм“ беше, че е прибягнал до *социално инженерство*, създаване на общество на основата на някакъв (комунистически) идеен проект. Разбира се, обвинението е подкрепено с множество аргументи. В хода на прехода обаче „социално инженерство“ се оказва понятие, което напълно покрива уникалния опит за реституция чрез връщане на земята „в реални граници“ на хора, които не живеят на село и нямат намерение да напускат града. При „социално инженерство 1“ – опит да се надскочи капитализма и да се влезе в „светлото бъдеще“, следвоенното преобразуване на българското село съвпадна с цивилизационното развитие към удрено, машинизирано и ефективно селско стопанство. При „социално инженерство 2“ – опит да се заличи развитието и да се реституира социално-икономическата стратификация от 1939 г., беше реализирана ретроградна „антикомунистическа утопия“.

Парадокс 7. Евросубсидиите за селското стопанство, които започна да получава България от 2007 г., несъмнено съживяват българското село, но облагодетелстваха не толкова нормалното

25 ДВ, бр.128 от 1941 г., с. 128 (чл. 39 от *Закона за трудови земеделски стопанства*).

развитие на кооперациите и българското фермерство, колкото крупните латифундисти.

Парадокс 8. Според новите проучвания, основани на статистически данни, през втората половина на XIX век в Дунавския вилает (в неговите граници е и София) около 25% от българското селско население е било бедно, 50% – средно състоятелно и 25% – заможено и богато (Драганова 2005). А сега? Повече от 130 години след Освобождението бедните са повече от 40%, а заможните и богатите – по-малко от 10%. Разбира се, бедността е историческа категория. Но това не я лишава от валидност. Относително бедните българи в селата на свободна, демократична и европейска България са повече, отколкото по време на „турското робство“.

В първите години след Освобождението на България Захарий Стоянов, един от големите български поборници и писатели, рисува идилична картина:

„Моля ви се, где на друго място под ясното небе има такова блаженство, каквото съществува в България – особено по селата? ... В късо казано: кой владее естествените богатства в България? Владее ги населението, целият народ, братски, равномерно, първобитно, комунистически, ако щете. Турското население остави, продаде земи половината почти България. Всички тия земи минаха в ръцете пак на населението“ (Стоянов 1981)

Историята внася съществен коректив: „ръцете на населението“ се увеличават все повече, а земята остава същата или по-точно се раздробява. В селото, описано от Елин Пелин, не остава място за идилия. Раздробяване-1 обогатява дребните собственици, раздробяване-2 е доминиращ процес, който приковава българското село към полунатурално стопанство. Окрупняването става със силовата намеса на държавата в годините на „реалния социализъм“, като в края на 60-те преминаването от ТКЗС към АПК прекрива

границите на икономическата ефективност. Следва раздробяване-3, нова силова крачка, осъществена чрез т.нар. „ликвидационни съвети“. Стигаме до окрупняване-2: намалява делът на кооперациите, раждат се и растат стопанства от латифундистки тип.

Пулсацията раздробяване-окрупняване е парадоксална, защото преминава през тежки изпитания, включително икономическото превръщане на дребни собственици в ратаи, силовото коопериране и фактическо отнемане на собственически права, силово фрагментиране, довело до производствен срив и най-последно до социалното неравенство в днешното село.

Измина четвърт век от падането на Берлинската стена и началото на промените в България. Обществената неудовлетвореност от резултатите на прехода не е заглъхнала, дори се усилва. Общественото мнение изразява парадокс на необичаен исторически опит:

- България *изгради* повече от другите страни на Източния блок в годините на държавния социализъм.
- България *разруши* повече от всички други по време на прехода.

Парадоксите на българското село са само отделни аспекти на тази ситуация.

Секретът на българското обедняване е в универсалната формула на общественения прогрес: *необратимо кумулативно натрупване*.

* * * * *

За типичен, класически тип развитие на селското стопанство в ново време се смята английският. Дребните собственици се разоряват и, „подгонени“ към града, стават наемни работници. На земите на йомените – лендлордовете отглеждат огромни стада за нуждите на текстилната промишленост. „*Овцете изяждат хората*“.

България след националното освобождение, след радикално преразпределение на земята, става страна на преобладаващо дребно и средно селско стопанство, което е недостатъчно производително, за да финансира развитие на промишлеността. В разрез с икономическата логика земята продължава да се раздробява. Казусът е „нетипичен“.

Уедряването стана не на пазарна, а на държавна основа по време на социалистически преобразования. Разбира се, едрото селско стопанство е по-ефективно. Но България се отличава с това, че уедряването надминава мярата на икономическа ефективност (АПК, ПАК). Казусът е отново нетипичен.

Следва Прехода и страната – „отличник“ в уедряването – се оказва отново „отличник“ в раздробяването. И отново за сметка на икономическата ефективност и в противоречие с пазарната логика. С ликвидацията на кооперативното животновъдство животните са раздадени на частни стопани, дори ако нямат условия или желание да ги отглеждат. *„Хората изяждат овците“*²⁶. Трети нетипичен казус.

Ирония на историята: „възкресението“ на дребния собственик се оказва раждане на чокоя, ако можем с този старомоден термин да означим условно новия селски агроолигарх. След поредица от исторически обрати и перипетии страната на дребните и средните земеделски стопани „произвежда“ (квази)латифундии. Върху „пруския“ път на османската реформа се надстроява освободителен „американски“ (но не магистрален, а теснолинеен), последван от революционен „съветски“, за да се върнем към „американска“ парадигма, но вече като „латиноамериканска“...

Цялото това развитие може да се квалифицира с понятието „парадокс“. Разбира се, в един по-широк смисъл на думата, който обхваща различни по тип странности и противоречия.

26В 1989 г. в България се отглеждат 9 450 000 овци, в 1999 г. те са 2 774 000, а в 2010 г. – 1 367 000. Прочутият израз на Томас Мор в преобърнат вид придобива от символно – физическо значение.

През цялото време след Освобождението може да се каже, че главен герой на българската обществена и политическа сцена е дребният собственик. В няколко различни превъплъщения.

- Реалният дребен собственик, сраснал се с парчето земя.
- Силово кооперираният дребен собственик, останал на село или изтласкан в града, превърнат в работник или служител.
- Носталгичният дребен собственик, който иска да си върне притежаваното парче земя „в реални граници“, но без при това самият той да се връща на село.

Оттук нататък думата имат социалната антропология и психология, за да потърсят корените на типични за нетипичното развитие явления: мятане, колебание, ирационалност, провинциализъм, авторитаризъм, популизъм...

Литература

- Аврамов, Р. 2007. *Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало*. Том I. София: Център за либерални стратегии.
- Беров, Л. 1956. Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението. *Исторически преглед*, 1.
- Беров, Л. 1974. *Икономическо развитие на България през вековете*. София: Профиздат.
- Гандев, Хр. 1954. Турски извори за аграрната история на България през Възраждането. *Исторически преглед*, 2.
- Димитров, С. 1955. Чифлишкото стопанство през 50-70-те години на XIX век. *Исторически преглед*.
- Драганова, С. 2005. *Селското население на Дунавски вилает*. София: Авангард Прима.
- Земледелческа статистика през 1897 година*. 1902. Княжество България София: Държавна печатница.
- Земледелска статистика за 1910 година*, Царство България, София, Държавна печатница, 1912
- Икономика на България до социалистическата революция*. 1989. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Митев, П.-Е. (съст.). 1999. *Избори 94. Идеологически, социално-психологически и социолингвистични аспекти*. София: ЛИК.
- Симова, А. 2014. „Състоянието на селското стопанство и предизвикателствата за периода 2014 – 2020 година“. В: *Мониторинг на членството на България в Европейския съюз 2013 – 2014*. Под общата редакция на Павлина Попова и Пенчо Хубчев. София: Форум за европейска политика и Фондация „Фридрих Еберт“.
- Стоянов, З. 1981. *Непознати страници. Материали от личния архив на писателя*. София: Издателство „Наука и изкуство“.

Томов, Ал. 2005. *Оптимистична теория за България*. София: ИК „Христо Ботев“.
Тотев, А. Ю. 1940. *Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство*. София.

гл.ас. д-р. Камелия Петкова, ИИОЗ - БАН

ОБЛИКЪТ НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛО В КОНТЕКСТА НА СЪВРЕМЕННИЯ МОДЕРЕН СВЯТ

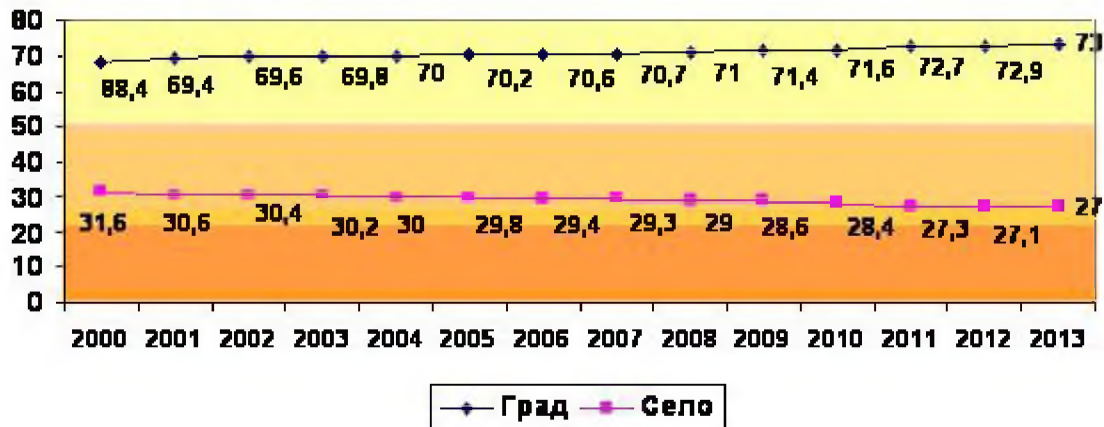
През последните години в условията на динамичния и променящ се свят, обликът на българското село все повече се изменя под знака на негативните демографски тенденции, които неминуемо водят до нарушаване на баланса на саморазвитие и възпроизвеждане на обществото. Под въздействието на глобализацията и индустриализацията двете противопоставени социокултурни системи, едната от които – селото се разрушава, а другата – градът, се развива (Александров, 2006:6). В световната история са налични много примери на нарушаване на балансът между градското и селското население, в резултат на което селската енергия настъпва към градовете и дава своят принос в създаването на по-големи индустриални селища. (Кожухарова, 1996:19). И ако съвременният град е мястото на цивилизацията, на активността, на свободата и промените, то селото може да бъде разглеждано като място на

традицията, на природния начин на живот, на познаваемите, обозримите общности, обединени от общи традиционни ценности (Александров, 2006:6). Пзовавайки се на данни от официалната статистика повече от очевидно е, че в днешно време балансът между градът и селото е нарушен и постигането на ново равновесие изисква да бъдат предприето редица действия. За да се постигне правилна преценка за това какви да бъдат тези промени е необходимо да се запознаем по-детайлно с това какъв е съвременния облик и състояние на българското село- остаряващо, намаляващо и отмиращо (Кожухарова, 1996:19) и кои са основните причини за това?

В най-общ план днешната ситуация според наличните статистически данни изглежда така:

Всеизвестно на всички нас са негативните демографски промени, които се наблюдават по отношение на броят и структурата на населението като цяло и в частност по признака местоживеене. Свидетели сме на процес на прогресивно намаляване на неговия брой. Ако през 2000 г. по данни на официалната статистика, селското население е било 2 572 611 души, в края на 2013 г. неговият брой възлиза на 1 954 002 лица (или с 618 609 души по-малко) (www.nsi.bg). Повече от очевидно е, че основен регулатор на съотношението градско - селско население са засилените миграционни процеси, в резултат на които през последните 25 години относителния дял на градското население макар и бавно се увеличава, за сметка на намаляването на лицата, оставащи да живеят на село. В търсенето на поминък, по-добър живот и по-достойна личностна и професионална реализация, хиляди млади хора мигрират от селата към близките по-големи градове или столицата, доказателство за което е структурата на миграционните потоци според данните от преброяванията на населението. (Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Том 1 Население/Книга 6 Миграция, 2012:16).

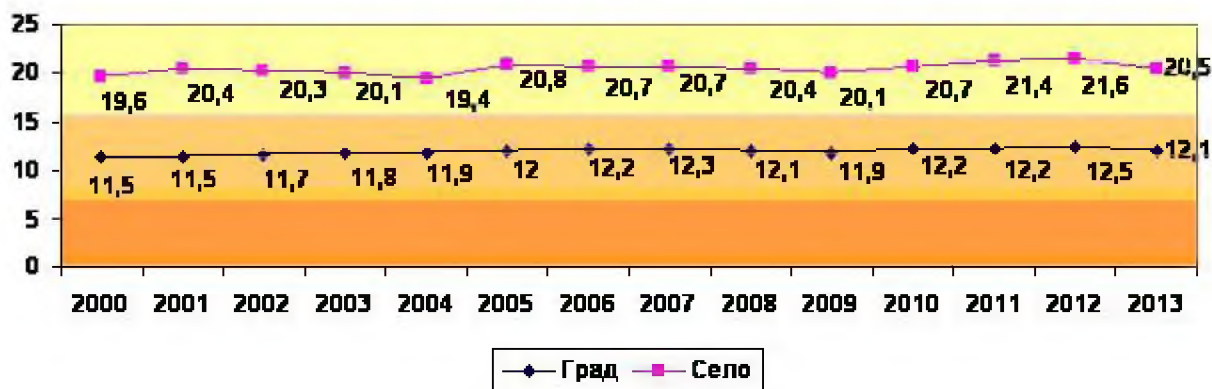
Фигура 1. Съотношение градско/селско население за периода 2000-2013 г.

Източник: www.nsi.bg

На фона на наблюдаваните засилени миграционни и урбанизационни процеси, в селата се регистрира отчетливо и един друг процес, свързан със застаряването на населението и влошаването на неговата възрастова структура. По данни на статистиката и през 2013 г. средната възраст на населението в селата (45.9 години) е значително по-висока, за разлика от градовете (41.9 г.) (www.nsi.bg). Разглеждайки обликът на съвременното българско село през призмата на основните демографски показатели следва да обърнем внимание и на това, че в селата, за разлика от градовете, коефициента на обща смъртност има значително по-високи стойности, което неминуемо се дължи на нарастващия дял на по-възрастно население (www.nsi.bg). Според НСИ, от 2000 г. насам смъртността в селата значително нараства и достига до стойностите от 20.5 промила (www.nsi.bg).

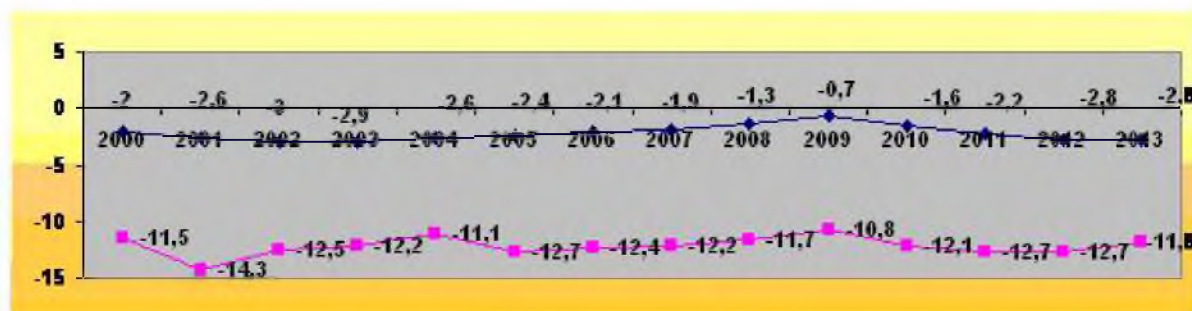
Фигура 2. Коефициент на обща смъртност (в промили)

Източник: www.nsi.bg

Икономическата и глобална криза оказва негативно влияние и върху основните възпроизводствени процеси. От 2000 г. насам, стойностите на естествения прираст на населението в селата започват да нарастват с отрицателен знак и достигат през 2013 г. до -11.8 на хиляда души (www.nsi.bg).

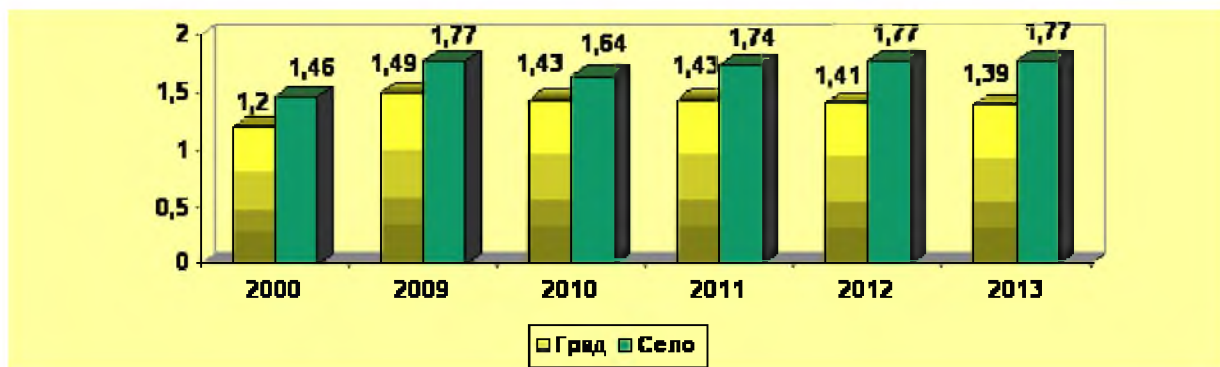
Фигура 2. Естествен прираст на населението

Източник: www.nsi.bg

Независимо от отчетения по-малък демографски потенциал в селата, данните на статистиката показват, че селската жена има по-активно фертилно поведение, за разлика от градската. Коефициентът на плодовитост в селата за 2013 г. е 1.77, за разлика от градовете, където неговите стойности са сравнително по-ниски (1.39) (www.nsi.bg). Разглеждайки данните в дългосрочен план се вижда, че ако в градовете от 2009 г. насам е налице една отчетлива тенденция на намаляване на броя на децата, родени от една жена, то в селата се наблюдава точно обратния процес (www.nsi.bg).

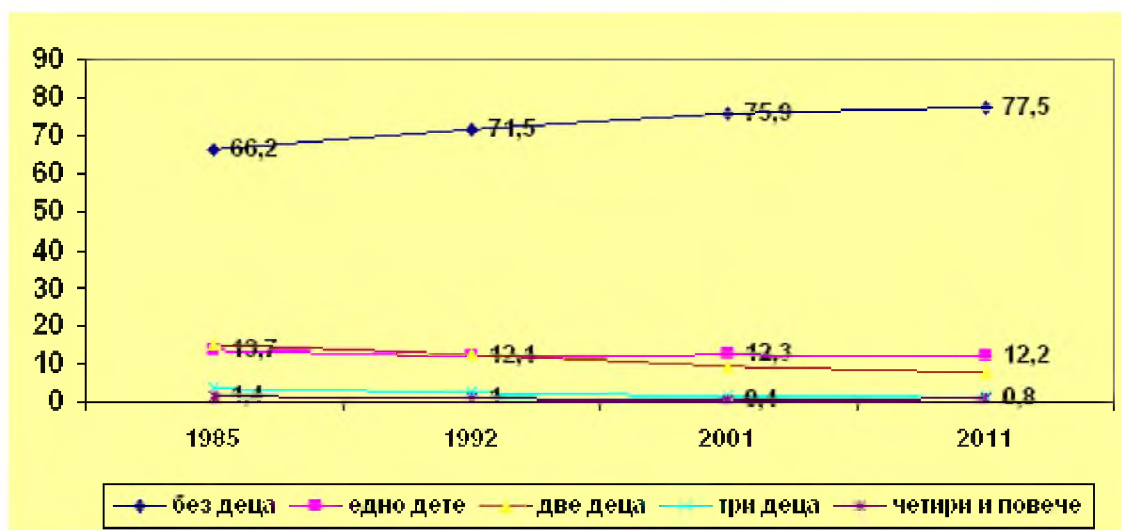
Фигура 4. Тотален коефициент на плодовитост²⁷

Източник: www.nsi.ba

Представата за промяната на облика на селото в днешни дни получава по-голяма конкретност, когато анализът се пренесе върху основните структурни единици - тест върху домакинството. Разглеждайки неговата структура можем да дадем отговор на въпроса в каква част от тях е заложена бъдещата активност и доколко структурата на селското домакинство осигурява генерационна приемственост.

Фигура. Структура на селските домакинства по брой на децата под 16 години и години на преброяванията (в %)

Източник: www.nsi.ba

²⁷ Определя средния брой деца на една жена

Повече от очевидно е, че остаряването на населението и свързаното с това намаляване и остаряване на родилния контингент се отразява неблагоприятно върху структурата на домакинствата в селата. Данните от преброяванията показват, че е налице известна промяна в техният състав. Очертава се една трайна тенденция на намаляване на броя на децата като преобладаващи са домакинствата без или с едно дете (www.nsi.bg).

Налице са диспорорции и влошени характеристики на качествата на човешкия ресурс в селата. Данни от преброяването на населението за 2011 г. показват, че са има значителни териториални разлики в равнището на образование на населението по оста град-село. През 2011 г., по-малко от половината от жителите на селата имат завършено най-малко средно образование, докато при градското население този дял е над 54% (www.nsi.bg).

Таблица 1. Структура на лицата на възраст 25-64 г. по степен на образование за 2011 г. (в %)

	Основно и по-ниско	Средно	Висше
Градове	16.7	54.2	28.2
Села	45.3	45.2	7

Източник: www.nsi.bg

Животът на село оказва влияние върху инициативността, мотивацията и активността на населението за участие в различни форми на обучение, с цел обогатяване на личността, усвояване на нови знания и умения и респективно увеличаване на възможностите за упражняване на заетост. По данни на НСИ през 2013 г. едва 16.5% от селското население е участвало във формално образование, за разлика от градското, където стойностите значително нарастват (83.5%). Сходни резултати се отчитат и при неформалното образование. В селата едва 9.1% от населението е било включено, за разлика от градовете, където стойностите са 90.9% (www.nsi.bg).

Когато разглеждаме съвременното село в модерния свят специално внимание следва да обърнем на степента на благоустроеност на селската къща и мястото на модерните технологии в нея. Данните на националната статистика отчитат, че през 2013 г. висок е делът на домакинствата в селата, живеещи в жилища без канализация (www.nsi.bg). Начинът на отопление е друг важен въпрос на който следва да се обърне специално внимание. Данните на статистиката потвърждават, че през годините продължава да се запазва висок делът на домакинствата, които се отопляват с печка на твърдо гориво или посредством други алтернативни канали, но не и чрез централно парно отопление.

Изследователски интерес представлява също така и снабдеността на селските домакинства със стоки за дълготрайна употреба, доколкото те в известна степен биха ни ориентирали за наличието на съвременни и модерни технологии в селската къща. Данните на официалната статистика за 2013 г. показват, че почти всички стоки за дълготрайна употреба присъстват и участват в живота на селските домакинства. По-престижните като миялна машина и климатик се срещат сравнително по-рядко, докато комуникационните средства като телевизор и мобилни телефони са най-масово разпространени. Впечатление прави сравнително niskият дял на ползвателите на Интернет услуги в селата, което от своя страна способства за създаването на информационни дефицити и ограничава контингента от млади хора до различни възможности за развитие. В сравнителен план, данните показват, че благоустроеността на дома на селските жители и тази на градските не се различава значително, основната причина за което е това, че тези благоустройства са зависими преди всичко от инициативността, активността и платежоспособността на домакинствата.

Таблица 2. Снабденост на домакинствата със стоки за дълготрайна употреба през 2013 година (в %)

	Град	Село
Телевизор	99.3	98.7
Видео система	27.5	15.6
Компютър	59.1	29.8
Интернет	57.8	27.9
Автоматична пералня	93.5	74.8
Миялна машина	11.9	2.7
Хладилници, фризери	99.1	96.9
Мобилни телефони	90.6	81.4
Стационарен телефон	50.6	47.4
Климатик	35.1	10.4

Източник: www.nsi.bg

Разглеждайки облика на селото в контекста на съвременния и модерен свят следва да имаме предвид и това, че то в повечето случаи може да бъде представено като пресечна точка на множество проблеми: *изостаналост в икономически, социален и културен аспект, липса на алтернативи за заетост извън селското стопанство, ограничени възможности за квалификация, преквалификация, нисък жизнен стандарт и висока безработица.* Според данни от Преброяването на населението, през 2011 г. в селата процентното съотношение между броят на лицата под, в и над-трудоспособна възраст е съответно 14.1% : 54.6% : 31.3%. Това съотношение недвусмислено подсказва за наличието на неблагоприятно състояние на трудовия ресурс в селата (Добрева, 2005: 73). Или казано по друг начин, лицата в над-трудоспособна възраст са значително повече от онези, на които им предстои да се включат като трудов контингент (деца и младежи до 18 години) (www.nsi.bg).

Данни от наблюдението на работната сила за 2013 г. показват, че стойностите на коефициента на заетост в селата (35.6%) са значително по-ниски за разлика от градовете (51.2%) (www.nsi.bg). В

зависимост от статуса в заетостта, в селата се отчита превес на наетите в частния сектор (343.2 хиляди души), следвани от онези упражняващи труд в обществените сектор (146.7 хиляди души) (www.nsi.bg). Неплатените семейни работници имат най-малко участие на пазара на труда (11.5 хил. души). Нисък се запазва и броят на работодателите в селата (14.8 хиляди лица), за разлика от градовете (www.nsi.bg). Разглеждайки профила на лицата от селата, упражняващи някаква трудова дейност, интерес представлява и проследяването на онези, заети в селскостопански професии. Данните на националната статистика за 2013 г. отчитат, че в тези дейности предимно се включват лица предимно в по-високите възрастови групи (45-54 г. и повече), което показва, че тези икономически дейности не представляват значителен интерес на младите хора от село (www.nsi.bg). Ако разгледаме данните за влиянието на придобитата квалификация върху заетостта в селските райони, то като цяло болшинството от лицата, включени в този сектор са със средно и по-ниско образование. Тоест, упражняват неквалифициран труд, което от своя страна води и до получаването на по-ниски доходи и до засилване на социалните неравенства и процесите на миграция към по-големите градове.

Фигура 3. Заети лица в селско, горско и рибно стопанство за 2013 г. (в хиляди)

Източник: www.nsi.bg

Очевидно липсата на работа и възможности за развитие и получаване на по-високи доходи, както и проблемите с

инфраструктурата, с ограничения достъп в някои села до качествено образование и здравеопазване са сред значимите причини населението в селата да намалява базирайки на наличните статистически данни. В практиката обаче, ставаме свидетели на много млади хора, които имат своите аргументи за това да се преместят и да живеят на село, в близост до големите градове. Този факт ме провокира да направя един експеримент, като в социалните мрежи зададох въпрос на мои приятели и познати за това къде биха предпочели да живеят в съвременния свят – в града или селото. Получих отговор от 62 лица, голяма част (38 лица) от които ми отговориха *„може би на село, но близо до град“*. По техните думи *„в това забързано ежедневие, в което стресът е навсякъде - на работното място, в градския транспорт да живееш на село в близост до града е предимство, носещо в себе си възможност за пълноценна почивка и възстановяване на силите.“* Според лицата, животът и на двете места разполага със собствени минуси и плюсове, които ще споделя единствено и само през призмата на техният поглед и преценка. Според тях, предимствата за живот на село могат да бъдат обобщени по следния начин:

- *„По-голямо спокойствие“;*
- *„По-малко замърсяване на въздуха и околната среда“;*
- *„По-голяма свобода за децата за игра сред природата“;*
- *„По-приятелски настроени и отзивчиви съседи“.*

Недостатъците, които бяха споменати от респондентите като цяло преобладават, а именно:

- *„Липса на пълноценен културен и социален живот. (липса на театри, кина и културни средища за обогатяване на културата и миогледа)“;*
- *„Проблеми с обществения транспорт“;*
- *„Проблем с отоплението и поддръжката на дома“;*
- *„Ограничен избор на децата за образование. Обикновено има само едно училище, в което следва да учи детето“;*

- „Липса на разнообразни извънкласни форми за обучения на децата“;
- „По-труден достъп до здравни услуги, няма и аптеки, липсата на специализирани болници за лечение“;
- „Липса на пълноценна реализация на пазара на труда и намиране на добре платена работа“.

В заключение, базирайки се на наличните статистически данни и на мненията на участниците в провокирания от мен разговор може да кажем, че съвременното село, намиращо се в близост до градовете, макар и съпътствано от множеството проблеми и недостатъци, които има ще продължи да привлича със своя чар млади хора, които искат да живеят здравословно и пълноценно в синхрон с природата. В съвременния свят на модерните технологии села , които в зависимост от своето местоположение се намират далеч от големи градове и в които няма поминък за населението в повечето случаи ще бъдат обречени на отмиране и заличаване от картата на България. С оглед редуциране на боря на тези отмиращи села повече от необходимо е установените в тях дефицити да бъдат отправна точка при разработването на публични политики, насочени към регионалното развитие и общата селскостопанска политика на страната.

THE TYPE OF BULGARIAN VILLAGE IN THE CONTEXT OF MODERN WORLD

Kamelia Petkova, Ph.D

Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: In recent years, in a dynamic and changing world, the image of Bulgarian village increasingly amended under the sign of negative demographic trends that will inevitably lead to a distortion of the balance of self-development and reproduction of society. Under the influence of globalization and industrialization two opposing socio-cultural systems, one of which - the village is destroyed, and the other - the town developed.

Key words: rural households, demographic challenging issues

Литература

Александров, А. 2006. Теоретични основи на урбанизма. Изд. Институт за Модерността. С, ISBN 954-9893-01-14

Добрева, С. 2005. Възрастните хора в българското село като трудов потенциал. В: Дългата трета възраст в българското село. Сборник от поредицата Bulgaria Rusticana. Съст. Станка Добрева. Изд. „Аля“, София, ISBN: 954-8465-47-7.

Кожухарова, В. 1996. Селото – в търсене на оптимистична стратегия. Том I. Bulgaria Rusticana, Изд. „Аля“ Троян. ISBN: 954-8465-25-6

НСИ.2012. *Население и демографски процеси*. www.nsi.bg<19.12.2014>

Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Том 1
Население/Книга 6 Миграция, 2012, Изд. Национален статистически институт, С
www.nsi.bg

Гл. ас. д-р Светлана Стаменова, ИИОЗ - БАН

Дебатът за завладяването на земя: тенденции на аргументация²⁸

В историческа перспектива, понятието „завладяване на земя“ има много значения, основаващи се на агресивното завземане на земя, често чрез военна сила, с цел разширяване на териториалните владения или на властта. Днес обаче терминът се прилага за обозначаване на глобалния стремеж на корпорациите и на отделни страни да купуват или поне да арендуват обработваема земя, основно зад граница, за да си осигурят храни, биогорива, вода или за печалба и финансови спекулации. Това е процесът на получаване на контрол върху обширни територии земеделска земя и образуването на големи земевладения, които унищожават дребното семейно фермерство.

Счита се, че заграбването на земя е приключило в 18 и 19 век, но съвременното завладяване на обработваема земя се извършва в много по-голям мащаб, отколкото в миналото. Терминът 'завладяване на земя' се появи отново на световната сцена в контекста на рязкото повишаване на цените на храните през 2007-2008г. Медиите първоначално се фокусираха върху новите играчи като Саудитска

²⁸Статията се основава на брошурата *The Global Land Grab (February 2013)*, published by the TNI Transnational Institute Agrarian Justice Program.

Арабия и Южна Корея, които, водени от страха от недостиг на храна, придобиват големи количества земя в развиващи се страни като Мадагаскар и Етиопия, за да произвеждат храна за собственото си население. Но не в проблемите на прехранването се корени това явление.

Завладяването на земя е израз на доминиращия модел на развитие, основан на постоянно увеличаваща се неравна консумация на природните ресурси. Социалната и екологическа ограниченост на този път на развитие, както и крайните неравенства, до които води, са добре познати днес, особено сред по-бедните страни. Справянето с този структурен проблем изисква да се излезе извън тесните рамки на частичните регулации, за да се разгледат политико-икономическите структури, в които се корени динамиката на завладяването на земя, т.е. да се анализира съществуващия индустриален модел на производство и консумация на селскостопански стоки и биоенергия, контролиран от транснационалните корпорации в световната търговска и инвестиционна система, където властва финансовия капитал.

Тезата за съществуването и развитието на 'завладяването на земя' като насъщна необходимост, предпазваща от недостиг на храна, се развива от редица неправителствени организации, занимаващи се с международното развитие. Днес обаче този тип аргументация повече замъглява отколкото изяснява феномена на завладяването на земя от корпоративния капитал.

Може би най-добрият начин за разбиране на процеса на глобалното завладяване на земя е чрез политическата икономия. От тази гледна точка, завладяването на земя се извършва с цел придобиване на власт за контрол върху земята и другите ресурси, асоциирани с нея като вода, минерали и гори, за да се контролират богатата, които земята дава и тяхното използване. Това включва и витруалното завладяване на земя, където зад фасадата на придобиване на земя за предварително обявени цели, лежи целта за получаване на субсидии и на банкови заеми, за използване на земята

като обезпечение или за спекулации със земя при евентуално бъдещо увеличение на цената ѝ. Завладяването на земя е дълбоко политически процес, защото се основава на властта да се решава как и за какви цели да се използва земята и водата сега и в бъдеще. В този смисъл, придобиването на земя, което се постига по прозрачен начин, за което пледират международните НПО, в крайна сметка пак се явява завладяване на земя, подчинено на стремежа на корпорациите за максимална печалба с цената на всичко.

Завладяването на земя трябва да се разглежда в контекста на властта на националния и транснационален капитал и неговото желание за печалба, което отхвърля съществуващото предназначение, традиционно ползване и системи на управление на земята, основаващи се на местните селски общности. По този начин завладяването на земя е въплащение на продължаващата и усиляваща се промяна на използването на земята и асоциираните ѝ ресурси (като водата) от дребно и ползващо интензивен труд земеделие, целящо да задоволи местната консумация на храни и местните пазари, към едро и капиталоемко земеделие, съсредоточено върху индустриални монокултури и добиване на суров материал за индустрията, интегрирани в инфраструктура, която свързва добиването им с чуждите пазари. Завладяването на земя и завладяването на водата са дълбоко свързани. Водата също като земята се разглежда като комерсиална придобивка. Малко вероятно е инвеститорите в големи селскостопански проекти да придобият земя без да са си осигурили голямо количество вода, която ще гарантира високи добиви. Изследванията показват, че факторът 'вода' е често част от сделката със земя между инвеститора и правителствата.

Ролята на ЕС в завладяването на земя

Европейският съюз е въввлечен пряко в глобалното завладяване на земя, едновременно директно, чрез включеността на европейския капитал и корпорации в придобиването на земя, и индиректно, чрез поощряващи политики на Европейския съюз, които позволяват

трансформирането на земята в глобална стока. Тук е мястото да споменем т.нар зелено завладяване на земя в името на околната среда. Европа е свързана със зеленото завладяване на земя по два начина. От една страна политиките на Европейския съюз, осъществени в директивата за възобновяема енергия, се явяват важен контекст за масивно заграбване на земя с цел отглеждане на биогорива и използване на земята за слънчеви и ветро енергийни паркове. От друга страна самата Европа става важен субект в зеленото заграбване на земя чрез засилено корпоративно инвестиране във възобновяема енергия, което изисква едновременно значителни придобивания на земя и значителни промени в ползването на тази земя. Обществените субсидии за инвестиране във възобновяема енергия, свързани със завладяването на земя също представляват сериозен проблем (Franko and Borrás, 2013).

Два взаимосвързани процеса в Европа предизвикват засилена концентрация на земя днес. Първо, има силна тенденция за приватизация на земята в бившите социалистически страни, което драматично променя животът в селските местности. Второ, това е Общата селскостопанска политика (ОСП) водена от Европейския съюз, която облагодетелства големите поземлени владения и едрите земеделски собственици и е свързана със субсидирането на всеки хектар поземлено владение, което подхранва спекулативната акумулация на земя. Така драматичната концентрация на земя в Европейския съюз съвпадна с концентрацията на субсидиите по ОСП в ръцете на няколко големи поземлени владения, предизвиквайки обезземляване и фалит на дребното фермерство. Обществените средства във формата на субсидирани плащания по Общата селскостопанска политика на ЕС, подкрепят де факто концентрацията на земя и богатство. В Испания например, през 2007г. 75% от субсидиите подкрепят само 16% от фермите в страната. В Унгария през 2009г. 8.6% от фермите в страната получават 72% от селскостопанските субсидии (Franko and Borrás, 2013: 14-15). Тази

европейска селскостопанска политика маргинализира малките ферми и продължава да блокира навлизането на нови фермери на пазара. Европа в момента преживява невероятна по размерите си концентрация на земя, която засяга живота на милиони дребни фермери и селскостопански работници - хиляди дребни фермери са изхвърляни от работа всяка година, докато големите поземлени владения и агробизнес усилено увеличават своя дял в огромни размери. Същата логика на акумулация на глобалния капитал, която движи завладяването на земя глобално, движи и процеса на концентрацията на земя в Европа. Ситуацията, при която земята е нужна, а населението на нея – не, води до положение, при което сигурността за едни оставя други без подслон, храна и средства за производство. Този проблем има и генерационно измерение - достъпът на млади дребни фермери до селскостопанска дейност и възпроизводството на дребното фермерство като вековна историческа традиция (Franko and Borras, 2013).

Европейският съюз е силно свързан със завладяването на земя, едновременно директно чрез участието на европейския капитал и корпорации в завземането на земя, и индиректно – чрез удобните за заграбване на земя европейски политики в селскостопанския сектор, които превръщат земята в глобална стока. Освен това, в придобиването на обработваема земя се въвличат и нови финансови актьори и институционални инвеститори като европейските пенсионни фондове. Самата Европа също се явява обект на завладяването на земя. През изминалите няколко години, корпорации от Великобритания, Швеция, Дания, Щвейцария и Франция активно акумулират земя в Източна Европа, концентрирана главно в черноземните райони на Русия и Украйна. Има редица изследвания за завладяването на земя в Румъния, България, Сърбия и Унгария, както и в Испания, Франция и Италия.

Ключовият движещ механизъм на глобалното завладяване на земя се състои в подчиняване на земята и нейното използване на

логиката на функциониране на капитала и изискванията за неговото акумулиране. В съвременният дебат за завладяването на земя, инвестициите често се приравняват с корпоративните инвестиции, които са насочени към едри, капиталоемки и интензивни и изтласкващи труда предприятия. След като неолибералните политики бяха въведени навсякъде по света, инвестициите от страна на държавата пресъхнаха навсякъде, докато инвестициите на дребните фермери станаха просто незабележими. Схемите за либерализация на търговията унищожи милиони дребни фермерски предприятия без да подобри сигурността на прехраната.

Идеологически митове, съдържащи се в едрото инвестиране в земя

Първият мит, който подкрепя завладяването на земя е митът, че има наличие на излишна земя, която чрез инвестиции може да се превърне в доход и създаване на нови работни места в развиващите се страни. Масово областите, които са нарочени за този тип едра инвестиция се описват като 'незаети', 'маргинални', 'неупотребявани' и 'деградирани' земи, ненаселени, неизползвани и непродуктивни. Ключов защитник на тази теза-мит е Световната банка, която обявява съществуването на огромен 'резерв' от потенциално подходяща за завладяване земя – между 445 милиона и 1.7 милиарда хектара в целия свят. Това разбира се дава силен сигнал към потенциалните инвеститори, че световните ресурси са готови за завладяване. Но в действителност тази земя далеч не е незаета или неизползвана.

Вторият мит е, че земеделието изисква инвестиции, и по-точно чуждестранни инвестиции. Според директорът на отделът за земеделие и селскостопанско развитие към Световната банка, когато е правилно осъществено, едрото фермерство може да осигури възможности за бедните страни, които имат голям селскостопански сектор и богат поземлен фонд. Това, което се изиска, според него, е отворен подход към инвеститорите, което ще гарантира, че инвестициите ще подпомогнат развитието на тези страни.

чиновникът на Светвната банка разглежда причината за продължаващата криза на хроничната бедност и ширещ се глад като недостиг на инвестиции. Следователно, настоящият подем на големите инвеститорски интереси в земя се описва като възможност, която на всяка цена трябва да се грабне. Нещо повече, според адвокатите на този мит, инвестициите трябва да бъдат големи и контролирани от корпорациите, за да са способни да постигнат по-висока международна конкурентоспособност пред международните вериги за селскостопанска продукция.

Реалността обаче е друга - по-голямата част от инвестициите в земеделие се осъществява от самите дребни и средни фермери, като дребните фермери произвеждат по-голямата част от храната, консумирана от местното население в много развиващи се региони. В Зимбабве например, дребните фермери използват своите спестявания за инвестиции в земеделие. В Европа и Америка съществуват много алтернативни на транснационалните вериги от супермаркети мрежи за доставка на пресни и екологично чисти продукти.

Третия широко разпространен мит е, че големите сделки със земя са необходими, за да може светът да се справи с недостига на храни и на горива, което експлоатира грижата за запазване на околната среда в контекста на дебата за климатичните промени. Адвокатите на този мит подчертават необходимостта от развитието на неизкопаеми възобновяеми източници на енергия, които могат да осигурят високо ниво на енергийна сигурност, борейки се в същото време с промяната в климата благодарение на биогоривата.

Аргументът за недостига на храна в полза на едрото завладяване на земя се проваля при по-подробно разглеждане - вече има достатъчно храна в света, която е достатъчна, за да нахрани всички. Сигурността на изхранването е застрашена от неправилно преразпределение на тази храна, от допълнително оскъпяване, загуба на урожай, изхабяване на земята и нейното използване не за добиване на храна, а за индустриални цели като добив на горива,

индустриални плантации за производство на целулоза, дървен материал, дървени стърготини и каучук.

Според четвъртият мит, правата на собственост са най-доброто решение за по-голяма сигурност при земеползването, което поддържа аргумента, че сделките със земя могат да са печеливши, ако се основават на сигурни права на собственост. Според този аргумент, хората са лишени от земя защото нямат формални права на собственост върху земята. Политическият отговор, според този аргумент, трябва да бъде осигуряване на сигурно земеползване за тези хора. В литературата за ползването на земя 'сигурност' означава осигуряване и защита на правата на собственост на изключителен собственик и/или ползвател на земя. Това обикновено означава индивидуални и частни права, комодификация на земята и трансформирането ѝ в пазарно ориентирана стока. Тази интерпретация засилва третирането на земята като 'вещ' с единствено икономическа ценност и ползване, което подкопава много други ценности, асоциирани със земята и принадлежащи на общностите, които я обитават.

Но дори по-сериозен е проблемът със значенията на понятието 'сигурност', което може да означава всичко. Сигурност при земеползването може да означава сигурност за собствеността на едрите земевладелци, които живеят в големите мегаполиси и разчитат на наемните селскостопански работници да направят земята им продуктивна. Може да означава също сигурност за банките, които продават капитал за печалба и се нуждаят от обезпечение в случай на банкрут. В контекста на завладяването на земя 'сигурност' всъщност означава сигурност за транснационалния капитал, инвестиран в земя.

Тази комбинация от митове предизвиква много групи на гражданското общество да предупреждават за опасностите от глобалното завладяване на земя и неговите значителни негативни въздействия върху селските общности и крехки екосистеми. Освен това съществува тенденция към дългосрочно арендуване, покупка или

други икономически уговорки. Основните договори със земя варират от 30 до 50 или дори за 99 години, често с опция за удължаване на договора. Например в Мадагаскар избухнаха протести срещу правителството, когато то подписа при закрити врати аренда за 3.2 милиона хектара земя с Деу Лоджистикс за 99 години.

Много защитници на едрото завладяването на земя настояват, че този процес може да донесе много ползи на местните хора главно чрез създаване на заетост чрез нова социална и икономическа инфраструктура. Обаче има малко доказателства, че това е така, по-скоро има много доказателства за обратното. Има нарастващ брой изследвания - академични и активистки, според които влиянието на завладяването на земя върху селските общности и екосистеми е силно негативно. Местните хора се изхвърлят от земята им, а загубата на земя, която осигурява поне минимума за преживяване, е една от най-големите загуби за хората, живеещи в икономически неразвити региони.

Заслужава да се отбележи, че завладяването на земя води до широк спектър от политически реакции въре в общността или между местните общности. Когато подобна сделка със земя удари някоя общност, влиянието ѝ е различно за различните социални групи. Например при една подобна сделка някои хора могат да бъдат експулсирани от земята им, докато други се инкорпорират в новите условия като наемни работници или с договор за производители. Това разнообразие от опит оформя политическите реакции по отношение на завладяването на земя, които варират дори вътре в рамките на една общност, добавяйки допълнителна сложност на проблема как да отговорим на завладяването на земя.

В този контекст, се набелязват три тенденции в дебата за глобалното завладяване на земя. Първата тенденция се състои в създаването на такива регулации, които улесняват инвестициите в земя. Тази тенденция се основава на убеждението, че големите сделки със земя са положителен феномен, чрез който държавите и

корпоративния сектор стават заинтересовани от инвестициите в земя. Според този аргумент доброто управление е гарантирано чрез заздравяване на правата на собственост, подобряване на трудовите стандарти и стандартите на околната среда, засилване ролята на консултациите със селските общности и използването на някои инструменти за глобално управление като механизми за прозрачност при сделките със земя, за да се улесни акумулацията на капитала в един ефективен институционален контекст. Тази позиция е най-близо до тази на Световната банка.

Втората тенденция на аргументация предлага регулации за смекчаване на негативното влияние от завладяването на земя. Тя се основава на двойното предположение на 'неизбежността' на големите сделки със земя и на 'невъзможността' преразпределителните социални политики по отношение на земята и селското развитие да насърчават развитие, основано на дребното фермерство. Този аргумент предлага много инструменти за международно управление, за да подкрепи позицията си: засилване на правата на собственост, за да се защитят правата върху земята на хората, въвеждане на стандарти за труд и околна среда, повече консултации със селските общности и най-вече използването на инструменти за постигане на прозрачност като свободно, предварително и информирано съгласие при големите сделки със земя. Обикновено се задава въпроса: как големите сделки могат да станат прозрачни, за да облагодетелстват бедните хора? Тази позиция се подкрепя от някои НПО, правителства и части от гражданското общество.

Третата тенденция пледира за такива регулации, които да спрат и върнат завладяването на земя. Тя се основава на убеждението, че съвременната експанзия на производството на храни и биогорива не се извършва, за да се разреши проблемът с глада, бедността и деградацията на околната среда в света, а за да се засили акумулирането на капитал с цел задоволяване на корпоративния глад за печалба. Този процес на натрупване на капитала създава един

модел на развитие, основан на голямо индустриално и монокултурно земеделие, което изхвърля хората от техните земи и разрушава околната среда. Този трети аргумент предлага подобни на останалите международни инструменти на управление: права на собственост за хората (които обаче не са ограничени до западните идеи за частна собственост, а включват и колективни форми на собственост), въвеждане на стандарти за околната среда, конултации със селските общности и инструменти за постигане на прозрачност, но от гледна точка на спиране и връщане на завладяната земя. Тази позиция се поддържа от различни социални движения и селски групи, основно от селските фермерски асоциации, като Ла Виа Кампесина, която през 2011г. призова за създаването на глобален алианс срещу завладяването на земя.

Формулирането и приемането на закони и социални политики и тяхното прилагане не става във вакуум и често резултатите и от двата процеса е смесен. Докато някои закони и социални политики могат да се използват, за да отговорят на завладяването на земя, те не прават това автоматично и сами по себе си. Дори най-добрите закони и политики не се осъществяват в практиката автоматично в полза на тези, които трябва да се защитят от гледна точка на социалната справедливост. Опитът показва, че добрите резултати изискват достатъчен социален натиск 'отдолу' за да изместят баланса на власт в своя полза. Колко точно социален натиск 'отдолу' е необходим зависи от много ситуационни фактори. Няма едно решение, валидно за всички случаи за справяне със завладяването на земя.

Много е направено в посока увеличаване на отчетността по отношение на завладяването на земя, но въпреки това повечето защитници на 'отговорното' инвестиране в земя не могат да анализират критично природата на отношенията на власт между социалните актьори като цяло. Вместо това има тенденция да се призовава за въвеждането на механизми на отчетност в краткосрочен план и по един реактивен начин, но обикновено чак когато

завладяването на земя вече се е случило. Резултатът обикновено е улесняване завладяването на земя и консолидация на съюза между държавата и капитала, който осъществява завладяването на земя. Ефективната отчетност би трябвало да започва с демократизиране на процеса на вземане на решения по проблемите на селското развитие много преди завладяването на земя да се случи. Това означава подкрепа на дългата и трудна борба за построяване на автономни социални организации, способни да представляват интересите на бедните селски групи и да изискват отчетност и от държавата. При наличието на липса или слабост на подобни организации, фокусирането върху това завладяването на земя да се направи по-прозрачно е невъзможно да произведе нещо повече от по-прозрачно завладяване на земя и то в краткосрочен план. Въпреки, че сделките могат да се направят по-прозрачни, те няма да станат автоматически по-законни в очите на тези, които губят земята си – те дори могат да станат по-нелегитимни когато хората изпитат на гърба си негативните им ефекти. Дори законните сделки се нуждаят да бъдат посрещани от значителна мобилизация на силни и автономни социални организации. Важни уроци трябва да бъдат научени от миналите конфликти около земя и миналите борби, тъй като завладяването на земя не е нов феномен.

Според Йоахим фор Браун и Рут Меизен-Дик, фундаментална начална точка, за да се спре завладяването на земя, са два типа инвестиции – обществени инвестиции и инвестиции, направени от дребните фермери. Една неотложна задача е да се възстановят държавните инвестиции и да се направят видими инвестициите на дребните фермери. Именно комбинацията между държавни и дребни фермерски инвестиции ще направи възможно спирането на завладяването на земя.

Библиография

Borras, S. M., R. Hall, I. Scoones, B. White and W. Wolford, 2011, "Towards a better understanding of global land grabbing: an editorial introduction, In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol.38, No.2, March 2011, p.209-216.

Franko, Jennifer and S. M. Borras (eds.), 2013, *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*, published by the Transnational Institute for European Cooperation Via Campesina and Hands off the Land network, April 2013.

Franko, Jennifer, S. Borras, A. Alonso-Fradejas, N. Buxton, R. Herre, S. Kay and T. Feodoroff, 2013, *The Global Land Grab*, published by the TNI Transnational Institute Agrarian Justice Program.

Van der Ploeg and Jan Douwe, 2008, *The New peasantries: struggles for autonomy in an era of Empire and Globalization*, London, Sterling, Earthscan.

**Ас.д-р Йоана Павлова, Технически университет -
София**

Гражданка или селянка? Две дихотомии на едно съществуване

Историческата съдба на нашата страна оказва влияние при формирането на специфичен начин на живот в селата и градовете. Това е подпомогнато и от различните темпове на развитие на града и селото. Противопоставянето на селото и града се основава на развитието на различен *хабитус* на жителите на двете населени места. Градът и селото се отличават не само по своето топографско положение на

картата, но и по специфичния манталитет, на който хората живеещи там се оказват носители. Жените живеещи в градовете и селата изграждат свои характерен *хабитус*.

Хабитусът може да се дефинира като начинът, по който социалните структури се запечатват в съзнанието и тялото чрез интериоризация на света около нас. *Хабитусът* посочва начините на съществуване, на мислене и действие, общи за повечето индивиди с един и същ социален произход. Несъзнателното включване на норми и практики се корени в принадлежността към определена група. В *Дистинкцията* Бурдийо показва, че конкретните избори и естетически вкусове, предпочитания и претенции се извеждат именно от социалния статус. Бурдийо подчертава, че *хабитусът* не е съдба, той е социален ефект и не е генетично предзададен. *Хабитусът* не повлича механично идентичните поведения, а по-скоро склонностите и предпочитанията на някои. Той обяснява възпроизвеждането на социалните отношения без знанието на самите участници. Както твърди и Бовоар жената не се ражда, тя се създава. Създаването на женски навици и женствено поведение означава дисциплинирането на цялостното индивидуално поведение. Това на практика означава контрол върху всичко онова, което ще кажеш и покажеш. Тук се отнасят всички научавания, които жената трябва да усвои: как трябва да върви, каква стойка трябва да заеме, как да седи, как и кога да се усмихва и поглежда, как да се облича, как да се държи с останалите, какво и как да говори една жена.

Използвайки теорията за *хабитуса* ще се опитаме да покажем, с примери от българската история, дали и в каква степен се отличава живота на селянката от живота на гражданката.

В българското село жената се създава според строгите патриархални норми, които я превръщат в обект, лишен от всякаква индивидуалност. Дори нещо толкова лично като изборът на брачен партньор се извършва от родителите. Образованието на жената не е приоритет, тя трябва да придобие качества на добра домакиня, да е с кротък нрав, да е в добро здраве и да няма телесни недостатъци. Всички тези качества са свързани с „естествените“ задължения на жената - на съпруга и майка. Всякакви други занимания или познания могат да я отклонят от основните ѝ задължения и по този начин да застрашат съществуващия социален ред. Жената трябва да бъде съпруга и майка и преданна другарка на мъжа. Животът на селянката става по-тежък след сключването на брак. Поради многопоколенческият характер на българското семейство, младата жена е подчинена не само на мъжа си, но и на свекър, свекърва, девери и зълви. От нея се очаква да поеме грижите за дома, децата, възрастните членове на семейството, но и да работи на полето. (Хаджийски: 1974:434)

Единственото социално прието съществуване за жената - е това на съпруга. Тя трябва да е равностойна другарка в труда на своя съпруг, но същевременно е изцяло зависима от него. „Тя му беше подчинена, плаха и боязлива, тя трябваше да си мълчи, за да има мир в семейството. Единственото, на което можеше да се надява жената от селячеството от брачния си партньор, лично избран или не, е той да бъде работлив и с добър нрав, за да може в семейството да няма разправии и тя да не бъде бита и унижавана.“ (Хаджийски: 1974:434)

В общественото си положение жената се намира на второстепенно място. Липсата на възможност за образование и икономическа инициатива я превръщат в безгласов спътник на мъжа. Не ѝ е признато правото да бъде личност. Нейните

приказки и желания се заклеймяват като незначителни с подигравателни изрази като „женски ум“, „женски приказки“. Тя е представена като безгласна, покорна и зависеща от мъжа си „на жената господ е мъжо“. Тя зависи от неговото благоволение, но нейна е вината, ако нещо вкъщи невърви.“ Мъж да приноси с две ръце, жена да износи с малкия си пръст, пак е празна къщата“. (Даскалова: 2012:77)

Всички тези мнения и възприятие участват активно при формирането на женското съществуване в света от една страна, а от друга изграждат собственото себевъзприятие на селянката.

Положението на жената в града е доминирано също от традиционните разбирания. Жената е подложена на същите или подобни норми и рестрикции, оцетявящи нейната личност. Съществуващата разлика между жената на село и жената в града се изразява в положението, което жената може да заема в семейството си. При еснафа, жената от подчинено положение се изравнява със своя съпруг, чрез денонощен труд. Честите отсъствия на съпруга свързани с търговски операции налагат да жената да се справя сама с къщата и дюкяна, да взема решения и да търгува. Тя се превръщаше в „незаменим трудов сътрудник и другар за мъжа“. (Хаджийски:1973)

Съществената разлика между женският градски и селски хабитус настъпва след Освобождението и развитието на градовете. В градовете бързо навлизат западни идеи, които променят начина на живот и възприятия. Жените в градовете имат по-голям достъп до образование, което от своя страна се явява източник за различни брожения за женски права. Гражданката се явява деен актьор в борбата за равноправие. Българското феминистко движение започва със създаването на Български женски съюз (БЖС). Разкриват се дружества в

много неселени места като целта е „умствено и нравствено повдигане на жената и подобрието нейното положение във всяко отношение“ (Даскалова: 2012:204)

Феминисткото движение среща спънка в лицето на жените живеещи в селата. Дружествата се откриват основно в градовете. В селата, поради силните патриархални норми, жените не желаят да се включват в тях и така остават извън общите женки опити за равноправие.

Разликата между града и селото се подсилва от политическите елити след 1887г.. В стремежа си да съберат повече електорална подкрепа политиците експлоатират идеята за селото като източник на патриотизъм и родолюбие. Животът на село е идеално представен като носител на традицията, която трябва да се запази от вредното влияние идващо от градовете. Обществената роля на жените е смятана за важна за националното икономическо развитие, но тяхната вярност към традиционната майчинска роля и култивирането на традиционните женски „достоинства“ са определени като основни за предпазване на българската нация от субверсивните чужди идеи и практики.“(Даскалова:2012:346)

Животът в градовете е лишен от тежкия полски труд и предлага повече възможности за развитие. Удобствата на градския живот привличат много от жителите на селата. Бързото развитие на градовете и изоставането на селата спомага за развитието на една враждебност на селяните към гражданите и на гражданите към селяните. Селяните приемат гражданите за морално пропаднали, носители на разврат, а пък гражданите се надсмиват над изостаналия в битово и ментално отношение селянин.

Обрат в това отношение започва с идването на власт на комунистическата партия. Новите управляващи предприемат мерки за промяна във всяка сфера на живота. Един от

основните идеологически постулати на комунизма е равенството на мъжа и жената във всяка сфера на живота – политическа, икономическа и социална. Провеждат се всякакви мерки за насърчаване на жените да работят извън дома, да бъдат активни членове на обществото. „Да участват наравно с мъжа при изграждането на новото социалистическо общество“, като по този начин ще се повиши социалната роля на жената. (Славчев:Св. Бъчваров:1975:153)

Кооперирането на земята и отварянето на много заводи в градовете става причина за масово напускане на младите хора на родните им места и насочването им към града в търсене на препитание. Новата икономическа и социална организация на обществото позволява „освобождение от патриархалната традиция“ на народа. Жените имат право да работят извън дома, да бъдат наети като платени работници в сферата на производството, което им дава известна икономическа свобода. Образованието и здравеопазването стават задължителни и достъпни за всички, без значение от пол или възраст.

През първите две десетилетия от управлението на Българската комунистическа партия (БКП) усилията на управляващите са насочени към бърза индустриализация на страната, строене на пътища, заводи, здравни заведения и училища. За този кратък период от време стандартът на живот се подобрява драстично. Например, за периода от „1961-1965 г. стандартът на живот на обикновения българин се покачва с 4.6%. Продължава да се покачва и през следващите два периода: за периода 1966-1970 – с 6%, за периода 1970-1975 – с 5.7%“. (VICES:1981:298).

В периода до 1965г. селското население има по-висок коефициент на активност (54,7 пункта) от градското население.

След 1965г. активността на градското население се увеличава.
(Колева:1998)

В селата и градовете се създават обществени фурни, перални и детски градини. Всички те са насочени към облекчаване живота на жените. Веднъж освободена от ангажимента за приготвяне на хляб, пране и грижа за деца (през деня), жената може да работи на пълен работен ден и да се развива професионално. Другият стремеж на управляващите, е с навлизане на електроуредите като електрически печки, перални, хладилници да се увеличи още повече свободното време на жената. За жалост, въпреки удобствата, които навлизат в живота на обикновения човек, те не водят до повишаване на свободното време на жените.

Управляващите се опитват и с други средства като платен отпуск по майчинство, болнични и други подобни програми да облекчат съчетаването на лични и служебни задължения. Независимо от полаганите усилия за равенство в обществения живот, те не успяват да направят нищо за постигане на равенство на мъжа и жената вкъщи. Домашните задължения си остават предимно женска отговорност. След края на работния ден започва отново работа вкъщи. Това дава основание на много изследователи в областта на социалните изследвания на пола (Gender Studies) да говорят за „двойно или тройно натоварване на жените“. Тази двойна или тройна натовареност е следствие от съчетаването на съществуващите патриархални разбирания за задълженията на жените и новата идеология за равенство на половете. Самата идея за равенство в политическата и икономическата сфера също не се осъществяват напълно. Според изследването „Жените и мъжете в България“, проведено от Националният Статистически Институт и Институтът по Демография на БАН, жените имат много по-голямо участие в домашния труд в

сравнение с мъжете. „През 1988 г. жените са заети средно 264 минути в денонощието с домашен труд срещу 112 минути за мъжете, т.е. жените отделят 2,4 пъти повече от своето време за домашен труд в сравнение с мъжете.“ (НСИ: ИД:1998:36-44) Фактически по-голяма част от женският труд остава незаплатен и непризнат. От една страна, работещите жени скъсяват дистанцията с работещите мъже по отношение на труда извън домакинството, а от друга страна увеличават дистанцията по отношение на времето за домашен труд.

Разликата между жените живеещи в селата с тези в града, е че жените в селата освен платения труд и извършването на домакинските дейности, полагат труд и в домашното стопанство.

В годините на социализъм успява да се стопи разликата между града и селото. Животът в селата се подобрява, неговите жители се замогват, образованието е безплатно и задължително. Един друг факт, обаче продължава да разделя жителите на селата и градовете. Законът за жителството прави преместването към желано място (най-често столицата) почти недостижимо. Това затвърждава стремежът да жителите на селата да се преместят в града и потвърждава престижа на жителството в града.

С падането от власт на комунистическата партия в България през 1989 г. настъпва т.нар. период на „преход“, който се характеризира със социално-политическа и икономическа промяна. „Преходът“ донася реструктуриране на трудовия пазар и реформи в социалните програми. Ако по времето на комунизма жената е можела да разчита на пакет от социални услуги и придобивки, с помощта на които по-лесно е балансирала между всички очаквания и вменени й роли, то след 1989г. тази държавна подкрепа се свива и в един момент изчезва. Започват масови съкращения и финансова репресия.

При съкращенията жените първи са уволнени, защото „мъжете трябва да хранят семейства“. „Преходът“ спомага за завръщане, ако въобще можем да говорим за изчезване, на много традиционни разбирания за организацията на семейството. Жената трябва да бъде домакиня, а мъжът да изкарва прехраната на семейството. Икономическата ситуация обаче не позволява жената да бъде само домакиня. Тя трябва да бъде, освен примерна майка и съпруга, и икономически активна. При трудната икономическа ситуация, жените са тези, които най-често се жертват за семейството. Докато жените в града се съгласяват да работят на позиции неотговарящи на тяхната квалификация. То жените в селата, останали без работа, насочват своите усилия към работа в частното стопанство.

Липсата на възможност за прехрана, обучение или реализация принуждават много жени да напуснат родното си място и да се насочят към градовете. Като по към края на 2012г. в градовете живеят 79,1% от населението и само 27,1% в селата. (Радев:2014)

Обезлюдяването на селата и изселването на жителите им към града благоприятстват създаването на подобен, ако не еднакъв, начин на съществуване.

Селянка или гражданка? Две думи използвани за обозначаване на местообитанието. Местообитание, което задава и менталитета на неговите носителки. В днешно време е по-трудно да направим такива рязки ограничения между живеещите в селата или градовете. Забелязва се използването на думата „селянка“ с негативна конотация стрямяща да нанесе обида. Както и преди така и сега независимо дали са живели на село или в града, излючвайки специфични особености, жените имат едно битие, което е домът и децата. Грижите за тях (дома и децата) и помощта в семейния бюджет

се отнасят за жените независимо от тяхното местообитание. Така се осъществява едно дихотомно делене по местообитание на едно съществуване-женското. Ако преди 100 години назоваването на някоя жена- селянка или гражданка е превръщало към един определен начин на поведение и възприятие, на говорене и обличане, което се е основавало на базата на пространственото обитание. Сега, в 21 век не може да си позволим подобна характеристика, защото тя няма да бъде изпълнена със смислено съдържание/различие. Селянка или гражданка? Това е риторичен въпрос, с еднозначен отговор. Независимо от настъпилите промени в икономическото и социално положение на жените, те остават в много по-голяма степен обвързани с грижата за дома и децата, което ги обрича на една подобно, ако не също съществуване.

Countrywoman or Townswoman? A dichotomy of co-existence.

Yoana

Pavlova

Summary: *The author uses the theory of habitus to analyze the different life of women who live in villages and women live in towns. The main purpose of this article is to show whether there is a significant difference between women's lives based on their place of living. The historical retrospection of Bulgarian development illustrates the existing differences between the life of countrywomen and the life of townswomen and the way their lives have been changed.*

Литература:

- Бовоар, С., 1996. *Вторият пол*. Т.1-2, София: Колинс-5.
- Бурдийо, П., 1998. *Практическият разум*, София: ИК Критика и хуманизъм
- Даскалова, К., 2012. *Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с.77

- Добрева, С. 1998. „Селските домакинства“. В Новото социално разслояване в българското село. София:ОМДА
- http://www.omda.bg/public/institut/sinitevo/sinitevo1_3.htm
- ЕСИ „Мъжете и жените в България“, НСИ И ИД към БАН, С. 1998, с.36-44
- Колева, Г. 1998. „Трудоспособните в селата“. В Новото социално разслояване в българското село. София:ОМДА
- Лазарова, Е. 1998. „Историческите метаморфози на колизията град-село в българската народопсихология (според д-р Найдено Шейтанов, преход)“. В Новото социално разслояване в българското село. София:ОМДА
<http://prehod.omda.bg/page.php?IDMenu=910&IDLang=1>
- Радев, Н., 2014. „Сравнителен анализ на бюджета на времето на градското и селското население“. В Градът и селото - предизвикателствата на 21 век. София: ОМДА,
<http://prehod.omda.bg/page.php?IDMenu=910&IDLang=1>
- Славчев, Св., Бъчваров, П., 1975. *Любов и брак*. София. Медицина и култура, с.153
- Хаджийски, И.,1974. Бит и душевност на нашия народ том 2, София: Български писател, с.434
- The Vienna Institute for Comparative Economic Studies (VICES), COMECON Data 1981, New York , 1982, p. 298.

ас. д-р Тодорка Кинева
катедра „Икономическа социология“, УНСС

**СПЕЦИФИКИ ПРИ СЪВМЕСТЯВАНЕ НА СЕМЕЙНИ
И ПРОФЕСИОНАЛНИ ОТНОШЕНИЯ ПРИ ЖЕНИТЕ ОТ
ГРАДА**

Резюме

Докладът проследява част от семейните и професионални отношения на съвременните жени, живеещи в градовете. Поставя се акцент, от една страна, върху отношенията на жените с техните мъже-партньори, както и отношенията с децата им, а от друга – на отношенията с колеги и ръководители на работното място. Анализът се базира на данни от ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера“, проведено в периода 25 юли – 8 август 2013 г.²⁹ Въпреки, че изследването е

²⁹ Интервюирани са общо 120 жени на възраст 25-60 г., като извадката е квотна. Интервюирани са семейни (в брак и живеещи на семейни начала) и работещи (на пълен и непълен работен ден) жени, жени с и без деца, средно и високообразовани, жени с професионална реализация в различни сфери (производство, търговия; държавна и общинска администрация; социална сфера – здравеопазване, образование и социални услуги; собствен бизнес). Важно е да се отбележи, че респондентите са българки с различно вероизповедание – православни, католици и мохамедани. Изследването е проведено в градовете: Благоевград, Бургас, Варна, Враца, Кърджали, Плевен, Пловдив, Русе, София, Стара Загора, Хасково, Шумен и Ямбол.

непредставително, то е показателно за важни отношения и характеристики на жените от Една страна, в семейството и семейния живот, а От друга – в сферата на работата и професионалната реализация.

Ключови думи: жени, семейни отношения, конфликти в семейството, професионални отношения, нагласи към труда

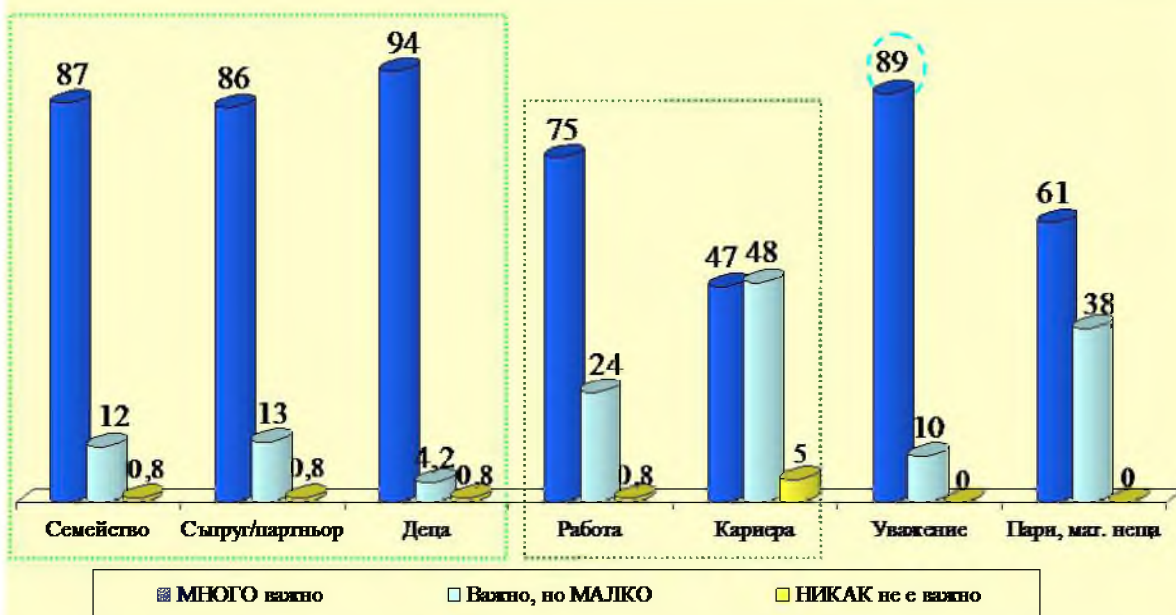
Защитаваната теза в доклада е, че въпреки наличието на специфики, съвременните жени от града умело съчетават/балансираат отношенията си в семейството и работата. Поради това, настоящата работа се базира върху два центъра: от една страна, специфики в семейните отношения – атмосфера в дома и семейството, „главата“ на семейството, отношения между съпрузите/партньорите, спорове и конфликти в семейството, а от друга – специфики, свързани с професионалната реализация (отношения в работната среда и нагласи към труда/работата).

За да може обективно да се изяснят отношенията на жените в семейния и професионален живот е необходимо на първо равнище да се проследи **доколко важни** за тях са семейството, децата, мъжът, работата, кариерата и др. Резултатите от цитираното изследване категорично сочат, че семейството, съпругът и децата са не само важни, а много важни за над 85% от изследваните жени. Работата и кариерата също се възприемат като важни за житейския път – съответно работата е много важна за 75%, а кариерата – за близо половината от респондентите (47%). По отношение на кариерата се забелязва разделяне на жените в два относително еднакви дяла – 48% я възприемат като важна, но малко, а 47% – като много важна. Данните от изследването категорично потвърждават важността на семейството и работата в живота на съвременните жени, както при младите, така и при жените в зряла възраст.

За съвременната семейна и работеща, образована и интелигентна жена, жената от средната класа, е много важно да бъде уважавана – близо 90% оценяват уважението като много важно в техния живот. Тази констатация е съществена, тъй като разкрива образа и „лицата“ на днешните поколения българки, на жените, които държат на тази

Illustration

Сега, във Вашия ЛИЧЕН ЖИВОТ доколко е ВАЖНО?

Сборът в процентите до 100% се допълва от неответорилите.

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизиата „семейство-кариера“, Юли-Август 2013.

1:

морална ценност и висока оценка, почит и признание към тях. Данните потвърждават, че съвременната жена държи да бъде уважавана както заради качествата, които притежава, така и заради социалния авторитет на ролите, които изпълнява – съпруга, майка, работеща и професионалист, изграждаща кариера.

Атмосфера в дома и семейството

Обстановката и атмосферата в дома и семейството подсказва не само за отношенията между съпрузите/партньорите, но и тези между

родители и деца. Изследването показва, че въпреки икономическите и социални проблеми у нас, семейната атмосфера на респондентите като цяло е спокойна, като за 36% от жените е спокойна и приятна, а при 54% е общо взето спокойна – ситуация, която до голяма степен лавира между пълно спокойствие и моментна тревожност, между удовлетвореност и неудовлетвореност на моменти.

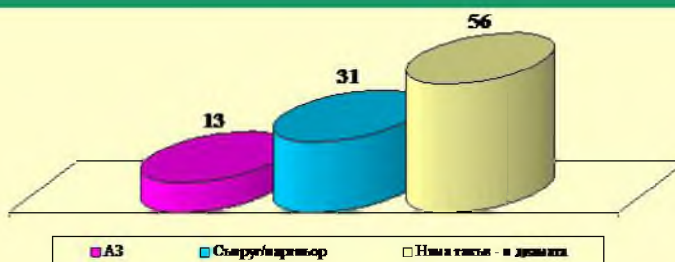
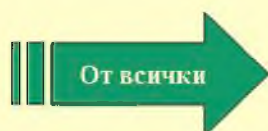
Делът на жените, декларирали семеен живот в безразлична и напрегнато-нервна обстановка е от порядъка на 10%. Вероятно това се дължи на факта, че част от жените търпят лишения поради недостиг на финансови и материални средства; други имат дефицит на време за семейството, дома и бита поради професионална ангажираност; трети – имат конфликти у дома поради това, че пренасят проблемите, напрежението и стреса от работното си място в дома и др. А всичко това неминуемо рефлектира върху семейството и води до смут и неспокойствие в семейните отношения и климат.

„Главата“ на семейството

Кой е главата на съвременното българско семейство? Това е един от спорните и дискуссионни въпроси. Проведеното изследване дава повод да се предположи, че в днешно време съществува **поделеност и партньорство между съпрузите в тази позиция**. Близко 56% от изследваните жени декларират, че в тяхното семейство всъщност няма ясно разделение и някой, който заема тази роля – и двамата съпрузи изпълняват това. Типичното патриархално разделение на ролите се оказва актуално и валидно за около една трета от респондентите (31%). Те заявяват, че мъжете им са глави на семействата и вземат решенията по важни за семейството въпроси. Същевременно се оказва, че и немалка част от жените (13%) се възприемат и посочват като глава на семейството. Това подсказва за еманципация и независимост, която част от жените притежават.

Illustration

Кой е ГЛАВА на СЕМЕЙСТВОТО Ви?

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера“, Юли-Август 2013.

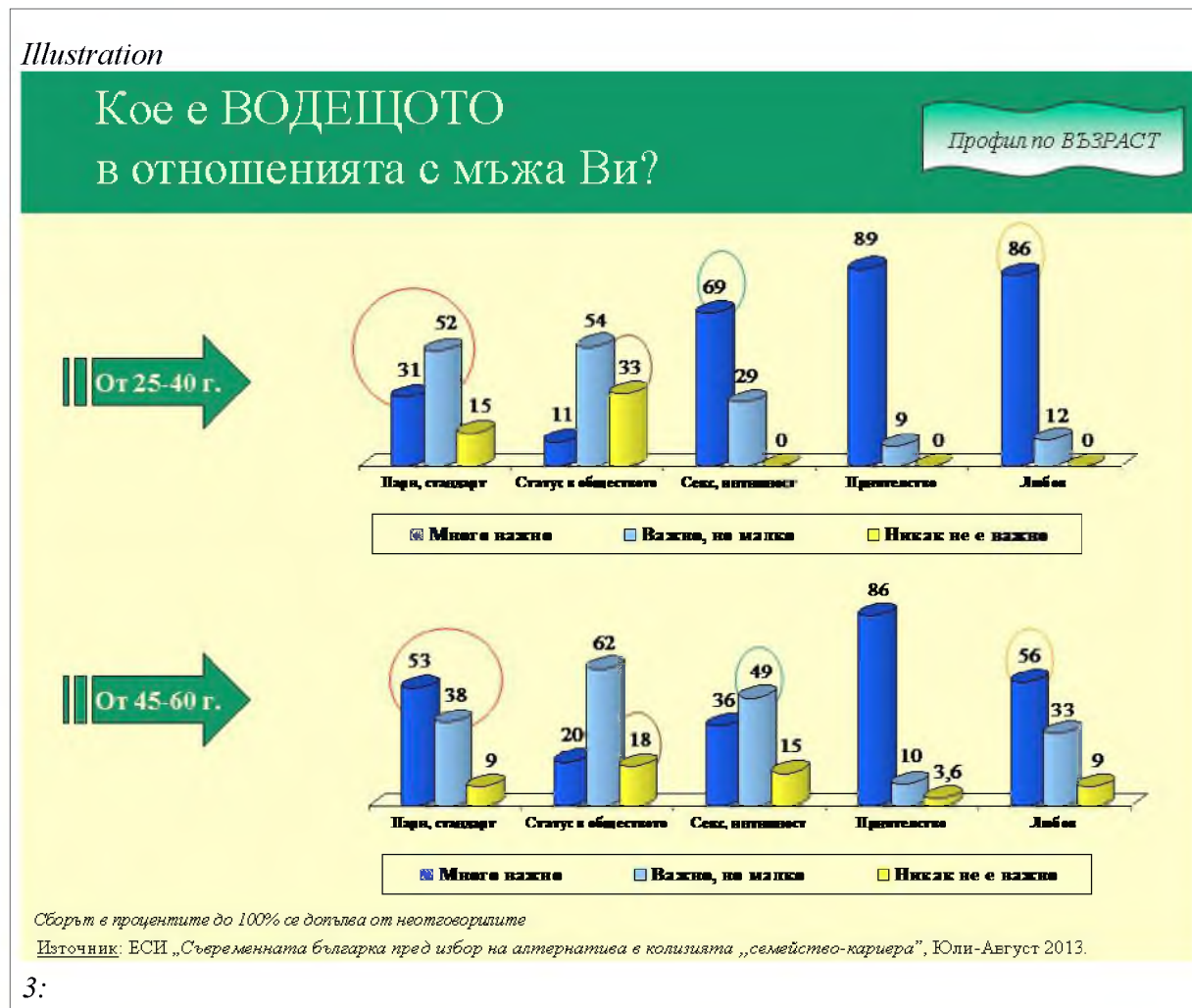
2:

Тук са интересни профилите в зависимост от атмосферата в дома. Прави впечатление, три четвърти (67%) от живеещите в спокойна и приятна обстановка декларират липса на ясно разделение и някой, който заема тази роля. Вероятно това се дължи на нормални и спокойни разговори, обсъждане и консенсус между партньорите по основни въпроси и проблеми, касаещи семейството.

Отношения между съпрузите/партньорите

В изследването бе включен въпроса „Кое е водещото в отношенията с мъжа Ви“. Въпреки издигането в култ на парите, вещите и материалните неща, както и на високия стандарт на живот в съвременното общество, данните показват, че в отношенията на

голяма част от жените с техните партньори **много важни** остават **приятелството** (посочено от 88%), **любовта** е много важна за 73%, **сексът и интимността** за повече от половината (или 54%). Парите и стандарта на живот са водещи в отношенията на 41% от респондентите, посочили ги като много важни.

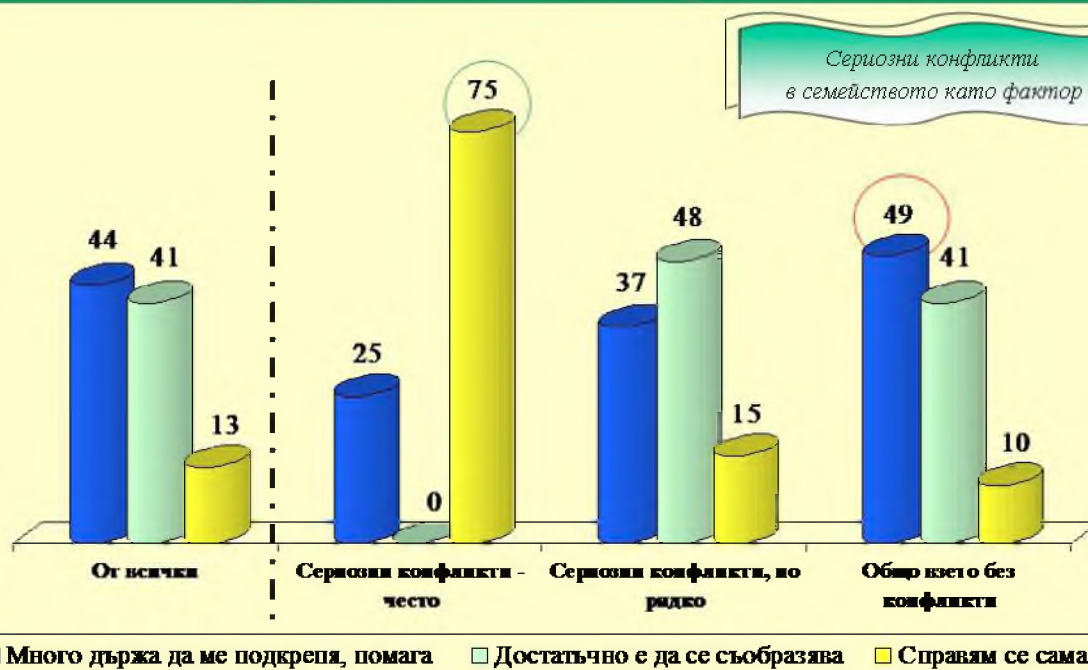

По-значителни разлики се наблюдават в зависимост от възрастта и поколенческата принадлежност на жените – млади жени (възраст 25-40 г.) и жени в зряла възраст – 45-60 г. Логично, младото поколение значително по-често от зрялото посочва **секса** и **любовта** като водещи в отношенията им с партньора. Оказва се, че парите и стандарта са **важни в различна степен** за 83% от младите и 91% от жените в зряла възраст. Статусът в обществото пък е важен в отношенията на 65% от младите, докато при зрялото поколение този дял е по-голям – съответно 82%. Но въпреки всичко, приятелството

между партньорите се възприема от жените (независимо от възрастта им) като нещо много важно и водещо, то е сплотяващо и заздравяващо съпругеската връзка и отношения.

Изследването очертава една важна страна от съпругеските отношения – държат ли жените на съпругеска подкрепа в професионалното си развитие. Общата картина показва, че малко по-малко от половината от жените (44%) категорично желаят и държат на подкрепа от мъжете си, т.е. те търсят одобрение, помощ и съвети, разговарят и споделят с тях, интересуват се от мнението им по определени професионални задачи и ангажименти. Данните разкриват още, че за 41% от респондентите е достатъчно партньорите им да се съобразяват и да не пречат на професионалните им дела и реализация, т.е. те не разчитат на помощ и съвети от тях. И за 13% – няма значение, те не търсят и не очакват съпругеска подкрепа за професионалното си развитие, справят се сами. Те всъщност приемат професията и работата си като личностна (индивидуална) отговорност и сфера на изява, която е независима от семейството/съпруга среда, където жената е напълно независима и самостоятелна, където сама взима решения.

Държите ли на ПОДКРЕПА от мъжа си в професионалното Ви развитие?

Сборът в процентите до 100% се допълва от неутговорилите.

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера“, Юли-Август 2013.

4:

Като цяло не се наблюдават големи различия в отговорите в зависимост от социо-демографските характеристики на жените. По-значителни разлики се появяват в зависимост от наличието на сериозни конфликти в семейството. Близко 50% от жените, живеещи в семейство общо взето без конфликти много държат и разчитат на партньора си за подкрепа, а дори и помощ в професионалните начинания. Разбираемо, по по-различен начин стои въпросът при жените, които често имат сериозни конфликти в семейството – те два пъти по-рядко (или 25%) държат на съпругеска подкрепа.

В тази връзка е важно да се представи и отношението на партньора, когато жената има трудна и отговорна задача на работното място. Данните показват съществуващо съпругеско партньорство, подкрепа и взаимопомощ при повече от половината изследвани жени.

61% от жените заявяват толерантността на своите мъже, както и тяхната готовност за подкрепа и помощ при трудни и отговорни задачи, за тяхното професионално развитие и изява като цяло. Другата част от жените обаче се сблъскват с безразличие, а понякога и с отрицателно отношение от страна на своите партньори. Една четвърт са жените убедено декларират неутрално отношение от своите партньори и при 0,8% от жените се наблюдава несъгласие и нервничене в подобна ситуация. Жените, при които подобна ситуация не е възниквала са 11%.

Разбираем е фактът, че три четвърти от жените (77%), живеещи в спокойна и приятна атмосфера получават подкрепа, помощ и разбирателство от своите мъже при натовареност на работното място, докато 14% декларират, че мъжете им са безразлични в подобни моменти. Останалите заявяват, че подобна ситуация не е имало.

Illustration

За какво най-често СПОРИТЕ с Вашия съпруг/партньор?

% от отговорилите
по 1-ви отговор

Сборът в процентите до 100% се допълва от неотговорилите

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семејство-кариера“, Юли-Август 2013

5:

Темата за семейните и съпружески спорове/конфликти е много съществена, тъй като касае семейното разбирателство, хармония и сплотеност. Данните от проведеното проучване показват, че характерът на спора много често е от финансово естество – заради пари и разпределяне на семейния бюджет. За 23% от всички жени финансовите въпроси, касаещи семейството като цяло се оказват основна причина за възникването на спор с техния партньор. Дейностите, свързани с готвене, чистене, пране, гладене, ремонти у дома и други битови проблеми също се утвърждават като една от основните причини за спорове и неразбирателство между партньорите. Оказва се, че 20% от респондентите най-често спорят заради изпълнение/неизпълнение на домакинските задължения. Споровете между партньорите се концентрират по-често и по отношение на

децата и свързаните с тях грижи и отговорности по отглеждането и възпитанието. Работата и професионалната реализация е причина за спор при 8% от респондентите. И едва 5% не спорят за нищо със своите партньори.

Различна е обаче картината, когато жените биват попитани директно „Имате ли скандали/конфликти с партньора си заради професионалната Ви реализация и кариера“. Тук се има предвид скандали не поради това, че жената ходи на работа, а заради нейната ангажираност, кариера, закъснения от работа, пътувания и командировки по работа. Данните показват, че около 40% от изследваните жени имат скандали и конфликти с мъжете си заради работата и кариерата си, като при 3,3% те са чести. Причината „закъсняване от работа“ е повод за скандал при 38% жени, като при 8% се случват често. Една пета от жените (20%) декларират наличие на конфликти заради работни пътувания, обучения и командировки.

Поколенческият разрез по този въпрос показва, че около 45% от младите съпрузи/партньори имат спорове и конфликти (с различна честота) заради професионалната реализация на жената и най-вече – нейната кариера, закъснения от работа и извънреден труд. Този ролеви конфликт (между съпруга и работеща) напомня за конфликти между съпрузите, възникващи вследствие светския живот и социални контакти и връзки, които жените с кариера имат. Те фактически се превръщат в „дразнител“ за по-консервативните и патриархално настроените съпрузи, неприемащи високия статус на своята съпруга. В тази ситуация са възможни две потенциални посоки – първо, непрекъснати конфликти със съпруга, пристъпи на агресия и ревност, влошени взаимоотношения, завършващи с раздяла или развод, или второ, мъжете се затварят в себе си, чувстват се ненужни и изключени от семейството, тъй като жената влиза в ролята на глава на семейството, получава по-голям доход, организира семейството. Мъжът, носител на патриархалната норма и културен код, влиза в

противоречие с установената рамка, тъй като не той, а неговата жена е дейната и подsigуряваща семейството.

Пътуванията и командировките по повод на работни срещи, както и обученията по повод професионалната ангажираност изправят една пета от изследваните млади жени пред необходимостта да обясняват „къде и с кого отиват, за колко време и какво ще правят там“, а тези въпроси често провокират спорове – при 6% от младите подобни конфликти възникват често. Конфликтите заради работа, закъснения и пътувания възникват много по-често сред младото, отколкото сред зрялото поколение. Това може да бъде обяснено с младостта, ревността и крехката между някои партньори връзка.

Данните от изследването показват, че скандалите заради закъснение от работа възникват много по-често при бездетните жени (често при 17% и рядко при 30%), отколкото при жените-майки (често при 6% и рядко при 30%); при служителите, интелигенцията и жените-предприемачи, отколкото при работниците; при жените, живеещи и работещи в столицата.

Проблемите и напрежението на работното място на жените се отразяват негативно не само върху взаимоотношенията им със съпрузите, но и с децата. Главни причини за това, от една страна, се крият в невъзможността да се разграничават двете сфери и да се поставят „условни“ граници между личен и професионален живот; част от жените „пренасят“ работните си проблеми и напрежение у дома; от друга – напрежението в работата рефлектира върху емоционалното състояние и настроение на жената, свидетели на което в крайна сметка стават съпругът и децата; от трета – прибират се вкъщи уморени, раздразнителни, нервни – „напрежението избива“ и някои жени „го изкарват върху съпруга и децата си“.

Професионалната реализация на жените понякога води и до конфликти с децата. Оказва се, че този проблем е актуален за една четвърт от жените-майки. 21% от майките, без притеснение, заявяват наличие на конфликти с децата си заради тяхната професионална

ангажираност и работа. Успокоително е, че конфликтите при тях все пак възникват рядко, при това не са много сериозни. Мнозинството от майките или 80% декларират липса на конфликти с подобен характер.

Спорове и конфликти между родители и деца възникват по ред причини, свързани с тяхното отглеждане, възпитание, образование, задоволяване на материални потребности и т.н. Влошените отношения могат да бъдат провокирани и от това, че децата понякога обвиняват родителите си, че не им обръщат достатъчно внимание.

Какво правят майките, когато децата ги обвиняват в това? Проучването показва, че този проблем не съществува при 27% от майките, тъй като децата им ги разбират.

Illustration

Какво ПРАВИТЕ за децата си, когато Ви обвиняват, че не им обръщате достатъчно внимание?

Източник: www.happy-at-home.com

% от майките по 1-ви отговор

Източник: www.2do2go.ru

Източник: www.teenproblem.net

- Купувам им лакомства
- Подарявам им играчки, игри
- Вода ги на десенен кът, кино, театър (според възрастта)
- Давам им пари
- Гледа ги, като им разрешавам забранени неща (предметни, филми, храна)
- Разговарям с тях, за да разбера защо нямам достатъчно време
- Не ме обвиняват, не ми се сърдят – разбират ме

Сборът в процентите до 100% се допълва от неответорилите.

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера“, Юли-Август 2013

б:

Останалата част от майките обаче срещат неразбиране в различна степен. Поради това те са намерили различни „тактики“ да се справят с тази ситуация – мнозинството от майките или 50% залагат на

разговора, за да изяснят причините за липса на достатъчно време. Има обаче майки (не са голяма част), които използват други „хитринки“. Така напр. 8% се справят с обвиненията и проблема, като водят децата си на детски кът, театър, кино (в зависимост от възрастта на децата); 6% „залагат“ на лакомствата, за да ги омислотивят и съвсем малки дялове им дават пари, купуват играчки или ги гледат.

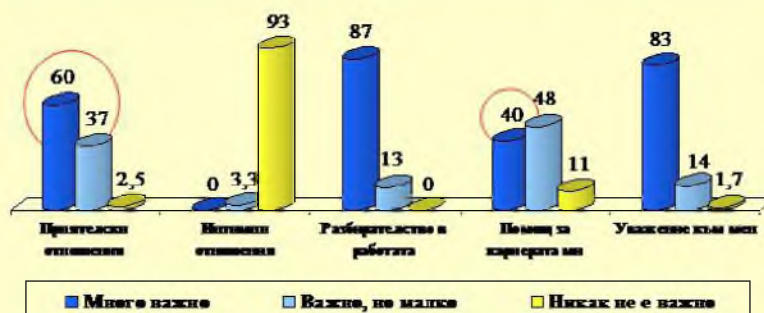
Отношения в работната среда

По аналогия на вече представените семейни отношения, тук ще спрем внимание върху отношенията в работната среда и място, и по-точно върху водещите компоненти във взаимоотношенията с колегите и ръководителите.

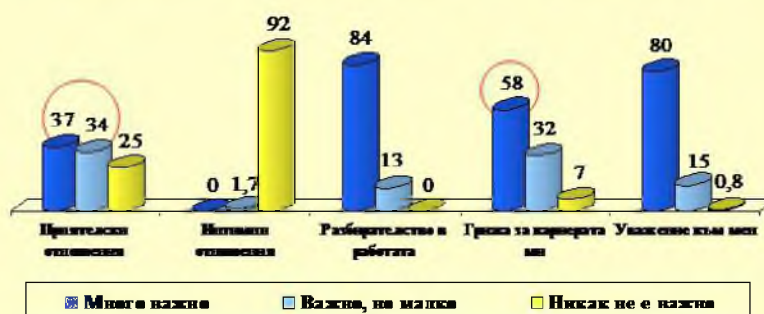
Разбирателството в работата е изключително важна съставна част в отношенията на жените както с колегите, така и с шефовете. Данните показват, че разбирателството с колегите се възприема като важно от всички, като за 87% то е много важно. Разбирателството е водещо и в отношенията с шефовете – за 84% е много важно, а за 13% – важно, но малко.

Кое е ВОДЕЩОТО в работната Ви среда?

С колегите

С шефовете

Сборът в процентите до 100% се допълва от неответорилите.

Източник: БСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера“, Юли-Август 2013.

7:

Уважението е друг водещ компонент, който се очертава като значим и водещ в работната среда. Мнозинството от жените декларират уважението към тях (както от страна на колеги, така и от шефове) като нещо изключително и много важно. Уважителното отношение за тях е знак за признателност за техните качества, способности, умения и професионално изпълнение на работата, а това води до добро самочувствие и мотивация в професионалната им реализация. Близко 60% от жените декларират грижата на шефа за кариерата им като много важна, но когато същият въпрос бива зададен по отношение на колегите – делът на жените, за които помощта за кариерата е много важна намалява до 40%. Изследването показва още, че приятелските отношения също са съставна част от взаимоотношенията на работното място. Разбираемо, по ред причини,

приятелски отношения се формират много по-често между колеги, отколкото между подчинени и ръководители. Приятелските отношения с колегите са важни в различна степен за 97% от изследваните жени, доколкото този тип отношения с шефа са важни при около 70%.

Разбирателството в колегиалната среда, за което вече стана дума, както и добрите отношения на работното място в голяма степен зависят от компромисите, които всеки в структурата и организацията прави или не прави.

С кой и с какво жените най-често правят компромиси на работното място? Оказва се, че над една трета от респондентите отстъпват най-вече по отношение на колегите и работното си време. Компромисите за една четвърт от жените (21%) са свързани с колегите и по-точно – с техните характери, отношение и начин на общуване, с помощта, която оказват в работните им ангажименти и задачи. Компромис с работното време и извънреден труд правят 16% от жените. Не е малък дялът на жените, декларирани, че премълчават, отстъпват и търпят всички в работната си среда – 13%. Други компромиси в работната среда, декларирани от жените са: стрес и натоварване (8%), с шефовете (6%), с качеството на работата (5%), с лицемерието и клюките (2.9%). 12% са жените, които не правят никакъв компромис в работната си среда.

КОМПРОМИСИ, които жените правят в работната си среда

% от отговорилите по 1-ви отговор

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семејство-кариера“, Юли-Август 2013

8:

Добре е да се отбележи, че при 74% от жените се регистрира удовлетвореност от отношенията с колегите и шефовете, като 41% са напълно доволни, а останалите 33% – отчасти доволни. Разпределението на отговорите показва, че неудовлетворените са от порядъка на 7-8%, а останалите попадат в категорията „нито доволна, нито недоволна“.

Нагласа към труда/работата

Освен отношенията в работната среда е важно да се открият нагласите на изследваните жени към труда и работата. Използваният въпрос „Ако сте осигурена материално – ще работите ли?“ индиректно подсказва какви са възприятията на жените по отношение на платения труд (на ценностно равнище) – дали се приема като задължение/принуда, т.е. работят, за да получат определени доходи

или има и други причини, напр. избор и форма за личностно развитие. Изследването показва, че повече от половината жени биха работили дори ако не им се налага, т.е. ако са материално и финансово осигурени – 57% категорично го заявяват. Навярно това са жени, възприемащи работата си не единствено и само като източник на доходи, а и като път за личностно и професионално развитие. Втората група жени са тези, декларирали, че ще помислят – 37% дават уклончив отговор – може би ще работят, а може би не. Това издава липсата на ясни мотиви за труд и условия за неговото извършване. Останалите 6% декларират, че няма да работят.

Вместо заключение или Как съвременните българки съвместяват семейните и професионални отношения?

В заключение е необходимо да се обърне внимание на проблема за съвместяването на семейния и професионалния живот при жените, разкриващ баланс/дисбаланс между техните роли, функции и отношения в семейството и работата. Формулировката на въпроса, чрез който е събрана информацията е „Смятате ли, че успявате да съвместявате семейния и професионалния си живот (постигнали ли сте баланс)?“.

Данните показват, че малко над половината от жените (53%) убедено и категорично декларират, че постигат баланс; малко повече от една трета (или 36%) успяват, но донякъде – т.е. при тях има колебание, несигурност и напрежение между ангажиментите и отношенията в двете сфери, откъдето идва и отговор „донякъде“. Категорично не успяват да постигнат баланс 9% от жените.

Оказва се, че няма значими различия в зависимост от основните социо-демографски характеристики. Тук влияние оказват фактори от друг характер. Така например, местоживеенето (град) оказва влияние върху възможността за постигане на съчетаване и съвместяване, както и обратното – да затрудни и попречи на този процес. Типичен пример

за това са жените, живеещи в столицата. Българките, които не успяват да постигнат баланс в София са три пъти повече (21%), отколкото в другите градове (6%), в които е проведено проучването. Вероятно причините за това са по-големите разстояния между дома и детската градина, дома и училището, дома и работата – повече време за пътуване и придвижване от точка до точка в населеното място; недостиг на места в държавни детски градини; по-голяма мотивация и шанс за кариерно развитие. Вижда се, че успяващите да балансират са по-често в другите изследвани градове.

Illustration

Смятате ли, че успявате да СЪВМЕСТЯВАТЕ семейния и професионалния си живот?

Сборът в процентите до 100% се допълва от неответорилите

Източник: ЕСИ „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизиата „семејство-кариера“, Јули-Август 2013.

9:

В заключение, семејните и професионални одношения на жените са резултат от исполняваните от тях социални роли и функции. С нарастване на ролевия репертоар на жените нарастват и техните взаимоотношения и отговорности. Колизиите между семејни и професионални роли, които се срещат при някои жени, имат негативно

отражение не само върху взаимоотношенията в семейството и на работното място. Те се отразяват на женското психическо, емоционално и вътрешно спокойствие. Това се доказва и от данните на изследването, които установяват наличие на тревожност, напрежение, стрес, неспокойствие и психическа умора сред някои жени, а всичко това рефлектира върху техния вътрешен свят и душевност.

Докторант Лъчезар Няголов, ИИОЗ - БАН

***Преход от образование към първа работа в България:
Регионални различия***

Увод

Темата за прехода от образование към първа работа е с висока степен на значимост за цялото общество. Ориентацията на решенията, свързани с този процес има своето отражение както на ниво общество - чрез значението на работната сила за националната икономика, така също и на персонално ниво по отношение на успешното навлизане на пазара на труда на младите хора. Включването в пазара на труда е основен ресурс за гарантиране на икономическа независимост и начало на независим семеен живот. Този преход от образование към първа работа става особено проблематична тема в България след промените в сектора на икономиката през 1989 г., които се изразяват в либерализация на повечето икономически дейности, структурна реформа и приватизация. Икономическата структура през 1989 г. е доминирана от индустрията - 59,4%, 29,7% е секторът на услугите и 12,9%³⁰ е размерът на селското стопанство

³⁰http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2003/11/01/223684_lukatusheneto_i_zabludite_v_perioda_meidu_1_990_i_1997

като дял от националната икономика. През 2012 г. структурата на икономиката е доминирана от сектора на услугите - 64%, индустрията 30% и селското стопанство 6%³¹. Съществуването на плановата икономика по времето на социализма и гарантираните работни места не проблематизират успешното интегриране на младите хора в пазара на труда. Преходът към капитализъм и промяната в структурата на икономиката, както и преориентирането ѝ към сектора на услугите, водят до съществуването на структурната безработица. Наличието ѝ е отбелязано като: *"От една страна, на пазара на труда, е налице необразован сегмент от хора, които не могат да си намерят работа в производството, поради почти пълната липса на умения. От друга страна, слабата връзка между образованието и бизнеса води до формирането на значителен сегмент от хората в работната сила, който, макар и с високо образование и квалифицирани, не могат да се включат в производствената структура на икономиката, тъй като притежава знания и умения, които не представляват ценност за работодателите."*³² В анализа на риска от макроикономически дисбаланси в 13-те страни-членки Европейската комисия посочва, че един от най-сериозните проблеми, които застрашават икономическия растеж в страната е структурната безработица. Най-уязвимите групи са младите и нискоквалифицирани хора. През 2014 г. същата констатация е направена в доклад на Института за пазарна икономика, като броят на хората, които попадат в тази категория е 243 000³³.

Успешното навлизане на пазара на труда на младите хора е обвързано със структурата на икономиката и нивата на безработица, като водещи са регионалните особености, тъй като преходите между образование и първоначална трудова реализация се извършват в условията на специфични географски и времеви граници. На база на така формулираната обвързаност между факторите на пазара на труда и прехода от образование към заетост основната теза, която се представя в настоящата статия е, че местоживеенето и произтичащите от него регионални фактори (структура на икономиката, нива на заетост и безработица) оказват влияние върху структурата на младите хора по образование и заетост.

31 НСИ <http://www.nsi.bg/bg/content/2215/%D0%B1%D0%B2%D0%BF-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE>

32 Агенция за икономически анализи и прогнози към Министерството на финансите. Антон Гладински . Измервателна на потенциални изходи с помощта на инструментите на производствените функции. 2005, стр.16

33 <http://ime.bg/bg/articles/strukturnata-bezrobotica-v-bvlgariva-e-fakt/> *последно посетен* 20.04.2014

Съществуващата връзка между системата на средното образование на регионално ниво и пазара на труда е адресирана в предходни изследвания. При изследване на тази връзка на ниво кантони в Швейцария по-високите нива на записване на учениците в професионално насочени образователни паралелки вместо в общообразователни се свързва с по-голямото предлагането на подобен вид образование на регионално ниво (Imdorf : 2014). Структурата на средното образование в България го разделя на две основни направления – общо и професионално, които са две отделни писти, водещи до различни резултати в края. Въпреки че няма юридически пречки пред продължаването във висшето образование, тъй като и двете завършват с получаването на диплома, която дава възможност за кандидатстване в университет. Общото образование е това, което всъщност подготвя учениците по-добре за продължаване във висшето образование. Професионалното образование от своя страна е насочено към включването им в пазара на труда. Различията във вероятността за избор на общо или професионално образование в България, както и изборът на определена специалност в професионалното образование също биват обвързани с наличието на определени регионални особености (Stoilova, R., Boyadjieva F. and Trichkova F.:2014), свързани с икономиката, етническият състав на населението и структурата на образователната система в средното и висше образование. Изборът на общо или професионално образование, както и решението за продължаване във висшето образование оказват влияние и чрез последващия им ефект върху насочването на мъжете и жените в различни професионални направления. Докато професионалното образование има способността да ограничава трудовата мобилност за учениците по полов признак към определени професии, то висшето и общото образование напротив намаляват тази тенденция (Bieri, F.; Imdorf, Ch., Stoilova, R., and F. Boyadjieva : в подготовка за публикуване).

На база на формулираната теза и на представените данни и резултати от предходни изследвания са формулирани следните хипотези:

Регионалните избори на образование зависят от структурата на заетостта. По-високите нива на безработица в регионите биха мотивирали младите хора да останат по-дълго в системата на образованието чрез редуциране на отпадащите и чрез избор на по-дълги образователни траектории.

Тенденцията на структурни промени в икономиката, водещи до увеличаване на сектора на услугите и намаляване на сектора на индустрията, насочва младите хора към получаване на общо образование или на професионално образование, което може да им осигури реализация в сектора на услугите.

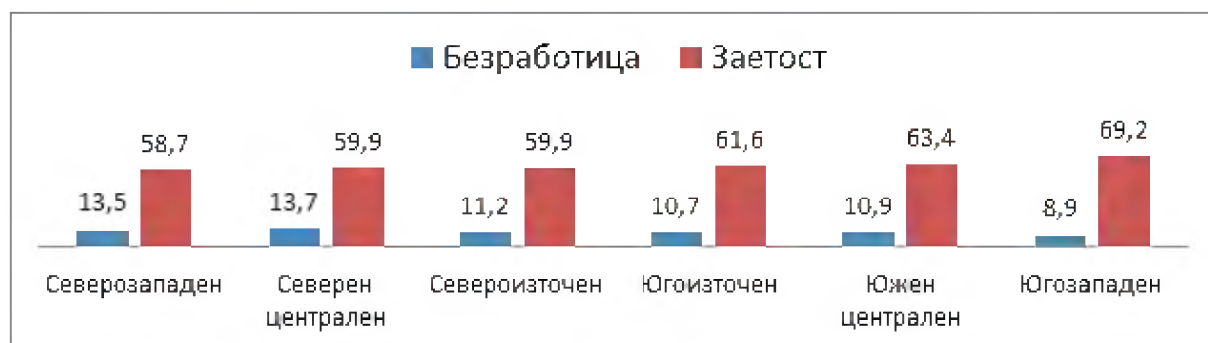
Младите хора биха предпочели професионално образование, което е свързано с индустрията, ако в региона има технически университет.

За проверка на така дефинираните хипотези ще бъде използван сравнителен метод на регионално и областно ниво, като за индикатори ще се използват основните икономически и образователни характеристики – структура на икономиката, нива на безработица, видове образователни паралелки, нива на отпадане от системата на образованието. Анализът ще започне с представяне на основните региони в страната и ще продължи на областно равнище.

Регионално ниво

Шестте региона на страната - Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югоизточен, Южен Централен и Югозападен ще бъдат представени с техните основни характеристики - безработица, заетост, гъстота на населението; съотношението между трите сектора на икономиката - услуги, индустрия и земеделие, както и приносът на всеки регион за формирането на БВП на страната. Нивата на заетост и безработица са показани на фигура 1.

Фиг. 1 Нива на заетост и безработица в % за 2009 г.

Източник: Национална стратегия за регионално развитие 2012-2022

Сравнението показва, че е налице увеличаване на заетостта и намаляване на безработицата на регионално ниво от северните към южните региони. Най-добрите показатели са в Югозападния регион, а най-лошите в Северозападния и Северен централен. От трите северни региона Североизточният е с най-добри показатели. Сравнението с националните нива на безработица и заетост през 2009 г³⁴, съответно 10.8% и 63.5%., показва, че трите северни региона не достигат до

³⁴Национална стратегия за регионално развитие 2012-2022

тези стойности. Всички южни региони успяват или да надминат, или почти да покрият средните за страната нива.

Втората група критерии, които се използват за сравняване, включва приноса за формирането на националния БВП на всеки регион, както и процентното разпределение на сектора на услугите, индустрията и селското стопанство в икономиката на всеки регион. Разпределението е показано на фигура 2.

Фиг. 2 Дял на приноса към БВП на страната и размер на икономическите сектори по региони в % за 2009 г.

Източник: НСИ

Сравнението показва, че съществуват значителни различия в отделните региони. Аграрният сектор е с по-високи нива в северната част на страната, а индустрията е с по-високи нива на юг, особено в Югоизточния регион. Секторът на услугите е почти еднакво развит във всички региони. Единственият регион, който се откроява с по-високи диспропорции е Югозападен, който допринася за почти половината от БВП на страната. Тази диспропорция се дължи най-вече на включването на столицата в него. Приносът за БВП на страната на другите два южни региона - Югоизточен и Южен централна също показва по-добро икономическо развитие в сравнение със северните региони.

Областно ниво

За да се избегне включването на София в Югозападния регион, при сравненията по-нататък, анализът е проведен на ниво области. Включени са четири области, които са разположени в 3 от представените региони - Северозападен, който е с най-лошите показатели от всички региони в страната- с БВП на човек равно на

27%³⁵ от средния в ЕС за 2009 г.. Северен централен, който има сходни показатели със северозападния - с БВП на човек равно на 29%³⁶ от средния за ЕС, но докато в Северозападния регион няма никакви университети, в Северен централен има 4 университета. Югозападният регион е избран поради водещата си позиция - с БВП на човек равно на 75%³⁷ от средния за ЕС. Четирите избрани области са : Монтана в Северозападен, Габрово в Северен централен и Кюстендил и Перник в Югозападен регион.

Има няколко основни причини за избора на тези четири области. Те имат сходно по брой население³⁸, както и сходен брой на училищата, имащи професионални паралелки. В област Монтана има 14 училища с професионални паралелки, с общо 142 професионални паралелки. В област Кюстендил има 14 училища с професионални паралелки, с общо 123 професионални паралелки. В област Габрово има 11 училища с професионални паралелки, с общо 105 професионални паралелки. В Перник има 12 училища с професионални паралелки, с общо 117 професионални паралелки³⁹. В област Габрово има технически университет, който позволява преминаването от средно към висше образование да се осъществи и посредством обучение в професионални паралелки, а не само чрез общото образование. Габрово е и с най-голям процентът на момичета, обучаващи се в инженерни специалности в професионалните училища - 26%⁴⁰. Наличието на голям брой момичета, записани в професионални паралелки – 47% е причина и за избора на област Перник.

Структура на икономиката на всяка област

Освен поради сходствата в броя на населението и особеностите на образователната система, тези области са избрани и поради

35Северозападен регион Социално-демографски профил <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>

36Северен централен регион Социално-демографски профил <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>

37Югозападен регион Социално-демографски профил <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>

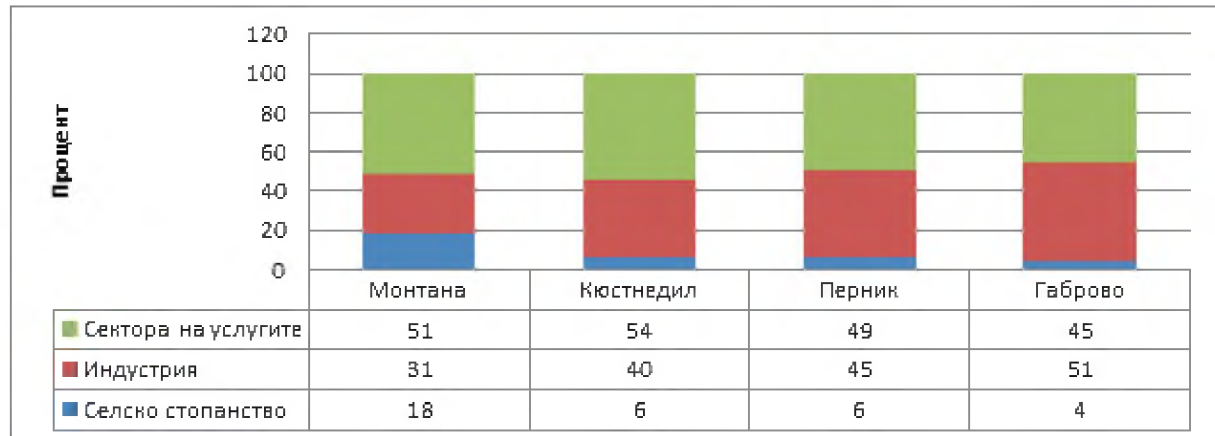
38Монтана – 141596, Габрово - 118 271, Кюстендил – 130301, Перник – 128696 Данни от НИС

39Център за информационно обслужване на образованието

40Център за информационно обслужване на образованието

различната структурата на икономиката, която има всяка от тях. Структурата на икономиката на всяка област е показано на фигура 3.

Фиг. 3 Структура на икономиката по сектори в различните области в %

Източник: НСИ

Сравнението на приноса на всеки сектор за икономиката на всяка област показва, че най-високите нива на сектора на услугите са в област Кюстендил – 54%, на индустрията в област Габрово – 51%, на селското стопанство в област Монтана – 18%. Това позволява да се направи съпоставка между регионите в условията на увеличаващ се сектор на услугите и намаляващи сектори на селското стопанство и индустрията.

Преобразуването на структурата на икономиката на всяка област е бавен процес. За да се отговори на изведените хипотези, структурата на икономиката ще бъде разглеждана като постоянстваща във времето. Анализът на всяка от областите ще се извърши посредством сравняването на основните параметри в две времеви точки – в началото и в края на глобалната финансова криза. Първата точка е 2010 г., когато последиците от финансовата криза вече са осезаеми, а втората точка е 2013 г., когато е налице подобряване на икономиката, използвайки като индикатор за това нивото на БВП в страната. Тенденцията на стабилизиране на ръста на БВП на България е показана в таблица 1⁴¹.

Таб. 1 Брутен вътрешен продукт по пазарни цени в милиони евро

Година	2010	2011	2012	2013
България	36 052,4	38 504,9	39 927,0	39 940,3

Източник: Евростат

41 http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_gdp_c&lang=en

Сравнение на ниво области по икономически и образователни индикатори

Основните икономически индикатори на областите са показани в таблица 2.

	Нива през 2010	Нива през 2013
Област Монтана		
Ниво на безработица	12%	17%
Ниво на заетост за мъжете	44%	43%
Ниво на заетост за жените	37%	36%
Област Габрово		
Ниво на безработица	8%	9%
Ниво на заетост за мъжете	49%	54%
Ниво на заетост за жените	40%	43%
Област Кюстендил		
Ниво на безработица	9%	15%
Ниво на заетост за мъжете	48%	44%
Ниво на заетост за жените	42%	41%
Област Перник		
Ниво на безработица	7%	13%
Ниво на заетост за мъжете	49%	50%
Ниво на заетост за жените	43%	41%

Източник : Регионални профили⁴²

Сравнението на областите по икономически индикатори показва, че най-ниските нива на безработица за 2010 и 2013 са в област Габрово 8% и 9%, като там е и най-ниското покачване на безработицата. Област Габрово е и с най-добрите показатели за заетост, като единствено там заетостта се покачва. Област Перник е на второ място с нива на безработица от 7% и 13% и с увеличаване на заетостта на мъжете с 1% и спад на заетостта на жените с 2%. На трето място е област Кюстендил с увеличение на безработицата с 6% от 9% на 15% и спад на заетостта както за мъжете, така и за жените. Най-високите нива на безработица през 2010 и 2013 са в област Монтана - 12% и 17%, като там са и най-ниските нива на заетост.

⁴²<http://www.regionalprofiles.bg/bg/>

Следващите индикатори, които ще бъдат разгледани са образователните. Те са показани в таблица 3.

	Нива през 2010	Нива през 2013
Област Монтана		
Отпаднали от образованието	3,21%	2,90%
Население между 25-64 с диплома за висше образование	15,40%	18,40%
Учещи в общообразователни паралелки	65%	70%
Учещи в професионални паралелки	35%	30%
Област Габрово		
Отпаднали от образованието	2,25%	2,10%
Население между 25-64 с диплома за висше образование	24,20%	24,90%
Учещи в общообразователни паралелки	62%	67%
Учещи в професионални паралелки	38%	33%
Област Кюстендил		
Отпаднали от образованието	1,94%	1,80%
Население между 25-64 с диплома за висше образование	17,20%	22,50%
Учещи в общообразователни паралелки	62%	65%
Учещи в професионални паралелки	38%	35%
Област Перник		
Отпаднали от образованието	1,54	2,20
Население между 25-64 с диплома за висше образование	16,30	16,90
Учещи в общообразователни паралелки	61	65
Учещи в професионални паралелки	39	35

Източник : Център за информационно обслужване на образованието

Сравнението на областите по образователните индикатори показва, че през 2010 г. с най-ниски нива на отпаднали от образованието е област Перник 1.54%, следвана от Кюстендил 1.94%, Габрово 2.25% и на последно място е Монтана 3.21%. През 2013 областта с най-добри показатели е Кюстендил, където има спад с 0.14% спрямо нивото от 2010г., следвана от Габрово, където има спад с 0.15%, Перник, където има увеличение с 0.66% и на последно място е Монтана, където има спад с 0.31%.

По показател „Население между 25-64 години с диплома за висше образование“ през 2010 г. с най-високо ниво е област Габрово 24.20%, на второ място е Кюстендил 17.20%, на трето е Перник с 16.30%, а на последно е Монтана 15.40%. През 2013 г. с най-много висшисти продължава да е област Габрово – увеличение с 0.90%, на второ място също продължава да е Кюстендил, където има увеличение с 5.30%, на трето е Монтана, където увеличението е с 3%, а на последно е Перник, където увеличението е с 0.60%. През 2010 г. с най-висок процент на обучаващи се в общообразователни паралелки е област Монтана с 65%, на второ и трето място са областите Габрово и Кюстендил всяка с по 62%, а на последно е Перник с 61%. През 2013 г. учащите в общообразователни паралелки отново са най-много в област Монтана, където се увеличават с 5%, на второ място е Габрово, където увеличението също е с 5%, на трето и четвърто място са Перник и Кюстендил, където е достигнато ниво от по 65%.

Разпределението по направления на икономиката на учащите в професионалните паралелки е показано в таблица 4.

Монтана	През 2010	През 2013
Паралелки, насочени към сектора на услугите	49%	51%
Паралелки, насочени към сектора на индустрията	37%	35%
Паралелки, насочени към сектора на селското стопанство	14%	14%
Габрово	През 2010	През 2013
Паралелки, насочени към сектора на услугите	40%	44%
Паралелки, насочени към сектора на индустрията	54%	50%
Паралелки, насочени към сектора на селското стопанство	6%	6%
Кюстендил	През 2010	През 2013
Паралелки, насочени към сектора на услугите	54%	62%
Паралелки, насочени към сектора на индустрията	40%	32%
Паралелки, насочени към сектора на селското стопанство	6%	6%
Перник	През 2010	През 2013
Паралелки, насочени към сектора на услугите	51%	58%
Паралелки, насочени към сектора на индустрията	45%	39%
Паралелки, насочени към сектора на селското стопанство	4%	3%

Източник : Център за информационно обслужване на образованието

Сравнението между областите в процентното разпределение на учениците в професионалните паралелки показва, че най-ниското ниво на желаещи да получат образование, насочено към сферата на услугите през 2010 г. е в област Габрово 40%, следвана от Монтана с 49%, Перник с 51% и Кюстнедил с 54%. През 2013 г. област Габрово отново е с най-ниското ниво, като има покачване от 4%, на второ място отново е Монтана, където покачването е с 2%, на трето място е Перник, където покачването е с 7%. Най-много желаещи да се обучават

в паралелки, насочени към сектора на услугите има в Кюстендил, където има покачване от 8%.

Изводи

Извършената до тук съпоставка между областите е направена на база на обобщени статистически данни, които описват структурите – по образование и заетост, динамика в зависимост от икономическите цикли и влиянието на финансовата криза върху заетостта. На база на направените съпоставки могат да бъдат търсени рационални обяснения относно изборите на младите хора на образование и работа в зависимост от регионалните контексти.

Проверката на първата хипотезата установи, че структурата на заетостта има влияние върху записването в различните видове средно образование. Заедно с увеличаването на безработицата се установява и преориентиране на някои от учениците от паралелки с професионален профил към общообразователни. Теоретичната концепция на Диего Гамбета за образователните решения е подходяща за разглеждането на тази преориентация. В тази концепция образователните решения не се разглеждат само в рамките на системата на образованието, но и във връзка с адаптивни рационални решения, свързани с пазара на труда, към чиито особености те се приспособяват. Когато вземат решение за избор на определено образование, хората го съотнасят към пазара на труда и перспективите за заетост. С избирането на образование, те се стремят да увеличат икономическата му стойност. Оставането в образователната система, от една страна, може да се тълкува като опит да се намери по-добра работа, чрез получаване на по-висока образователна степен, а от друга страна, като желание да се избегне състоянието на безработен при наличието на неблагоприятна перспектива за намиране на работа (Gambeta 1987: 154-155)⁴³. Така формулираната от Гамбета перспектива дава възможност преориентирането да се обясни със специфичната функция на общото образование да бъде "врата" към университетите. Чрез тази функция на образованието би могло да се обясни и защо в областите с високи нива на безработица се увеличава процентът на притежатели на дипломи за висше образование.

Проверката на втората хипотеза установи, че в областите с по-високи нива на сектора на индустрията има по-висок процент млади хора, ориентирани се към получаване на професионално образование,

⁴³Gambeta, D.1987. Were They Pushed or did They Jumped? Individual Decision Mechanisms in Education STUDIES IN RATIONALITY AND SOCIAL CHANGE, Cambridge University Press

както и към постъпване в паралелки, които са насочени към сектора на индустрията. Тази насоченост към сектора на индустрията в професионалното образование е най-висока в област Габрово, където през 2013 г. 50% от всички учащи в професионални паралелки са в паралелки, насочени към сектора на индустрията. Въпреки това е налице намаляване на младите хора, ориентирани към получаване на професионално образование във всяка от четирите области и увеличаване на процента на записващите се в общообразователни паралелки. Налице е и увеличаване на младежите, ориентирани към получаване на образование, насочено към сектора на услугите в рамките на професионалното образование. Това може да се обясни с предположението, че работните места в сектора на услугите осигуряват по-лесен преход между образователната система и пазара на труда.

При проверката на третата хипотеза се установи, че при сравнението на образователните тенденции в област Габрово, с тези в останалите области, се наблюдава значително по-високо ниво на ученици, които са в класове, за професионално образование, насочени към сектора на индустрията. Освен с високия дял на индустрията в икономиката на областта, тази тенденция може да се обясни и с наличието на технически университет. Този университет позволява да се извърши преход от системата на професионалното образование към университетските програми. Като индиректен индикатор за значението на този образователен преход може да се посочи това, че за повече от половината от населението на страната (75% от жените и 65%⁴⁴ от мъжете) притежаването на висше образование представлява ценност. Тези данни са индикатор и за по-голямото значение, придавано на висшето образование от жените. Съществуващите предпочитания към професионалното образование отговарят и на установената в изследването на средното професионално образование в Швейцария тенденция да има по-високи нива на записване в професионалното образование, когато има по-голямо предлагане на професионално образование. В този случай това по-високо предлагане е свързано с възможността за продължаване на професионалното образование на университетско ниво в област Габрово.

Чрез извършената съпоставка на структурите по образование и заетост се показва как протичащите в икономическата система процеси са съпътствани и с изменения на структурата на образованието на

⁴⁴Митев П., Ковачева С. 2014 Младите хора в европейска България, стр.111

ниво области. Като обяснение за промяната на образователните тенденции може да се изведе рационалното преориентиране на младите хора към професионални направления, които са перспективни от гледна точка на възможностите за заетост и заплащане в тях, но за извеждането на подобни заключения е нужно допълнително изследване, посредством използването на индивидуална първична информация. За целите на настоящата статия е важно да се изведе, че измененията в структурата на заетостта в четирите области, както и различните нива на безработица в тях и предлаганите възможности за получаване на образование са съпроводени с преориентиране в структурата на образованието. Това преориентиране е към разширяващия се сектор на услугите. От данните може да се предположи и за наличието на преход от системата на средното професионално образование към системата на висшето образование в област Габрово, както и да се съди за увеличаващия се брой на хората с висше образование във всяка от областите.

Литература

Митев Р., Ковачева С. 2014 Младите хора в европейска България

http://www.fes.bg/files/custom/library/2014/Mladite_hora_v_evropeiska_Balgaria.pdf

Imdorf C., Sacchi S., Wolhgemut K., Cortesi S., Schoch A. 2014, How Cantonal Education Systems in Switzerland Promote Gender-Typical School-to-Work Transitions, *Swiss Journal of Sociology* 4(2), 175-196

Gambeta, D.1987. Were They Pushed or did They Jumped? Individual Decision Mechanisms in

Education STUDIES IN RATIONALITY AND SOCIAL CHANGE, Cambridge University Press, p.128

Доклади от конференции

Stoilova, R., Boyadjieva P. and Trichkova P.:2014, Gender-specific Regional Differences in Vocational Education in Bulgaria, Comparative studies of gender segregation in vocational education and training – Institutional and Individual Perspectives, NOVA Oslo, Norway. November 18-19, 2014

Статии в подготовка за отпечатване

Bieri, F.; Imdorf, Ch., Stoilova, R., and P. Boyadjieva. Education Systems and Gender Stratification in Bulgaria.

Документи и отчети

Агенция за икономически анализи и прогнози към Министерството на финансите. Антон Гладински . Измервателна на потенциални изходи с помощта на инструментите на производствените функции. 2005 Агенция на Министерството на финансите, стр.16

Център за информационно обслужване на образованието – статистически данни

Национална стратегия за регионално развитие 2012-2022

<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=772>

Северозападен регион Социално-демографски профил. Министерство на регионалното развитие <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>
Северен централен регион Социално-демографски профил. Министерство на регионалното развитие <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>
Доклад за младежта (2010-2012) <http://www.strategy.bg/publicconsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=966>
Регионални профили <http://www.regionalprofiles.bg/bg>
Югозападен регион Социално-демографски профил. Министерство на регионалното развитие <http://mrrb.government.bg/?controller=category&catid=69>
Структурната безработица в България, Институт за пазарна икономика <http://ime.bg/bg/articles/strukturnata-bezrobotica-v-bylgariya-e-fakt/>

Национален статистически институт

<http://www.nsi.bg/bg/content/3928/%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE>
<http://www.nsi.bg/bg/content/2215/%D0%B1%D0%B2%D0%BF-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE>
<http://www.nsi.bg/bg/content/2215/%D0%B1%D0%B2%D0%BF-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE>
<http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>

Евростат

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_gdp_c&lang=en
http://ec.europa.eu/economy_finance/economic_governance/documents/2014-03-05_in-depth_reviews_communication_en.pdf last visited on 20.04.2014

Докторант Катерина Бонева, ИИОЗ - БАН

**От образование към работа. Трудови траектории на
млади хора с висше образование**

Социален контекст

Изследване на Българска стопанска камара, направено през септември 2013 г., показва, че все повече се увеличава броят на младите безработни със средно и висше образование. Данните показват, че само 24% от завършилите висше образование заемат позиции за висше образование веднага след завършване на университет, 19% от работните места се заемат от хора с по-ниска от изискваната квалификация, а половината от висшистите, които си намират работа, заемат позиции за средно образование (Българска стопанска камара, 2013:24)

Пример за успешно стартиране и развиване на бизнес от млади български предприемачи под 30 години е случаят със създаването на софтуерната компания Телерик. През 2002-ра година трима младежи, които се познават от университета и заедно с четвърти основават ИТ фирма. Пет години след създаването на фирмата, тя е вече с над 120 служителя, а през 2007-ма година печели наградата за най-добър работодател в категорията „Малки и средни компании“. През 2014 година българската софтуерна компания успя да привлече за купувач на бизнеса си чуждестранен инвеститор, който плати за него 263 млн. долара. Но дали всички випускници на университети в България имат подобна успешна реализация или случаят „Телерик“ е показателен

единствено за добрите шансове на випускници от Американския университет в Благоевград?

В настоящата статия се търси отговор на въпроси като до-колко повисокото образование помага на младите хора да се установят по-бързо на работа, свързана с тяхната специалност. Какво е влиянието на вида на образованието – социално, хуманитарно или техническо за възможностите за работа след завършване на висше образование? Интервюирани са млади хора със средно и висше образование, които са самонаети или предприемачи, на позиции на мениджъри. Тези млади хора могат да бъдат причислени към „средната класа“. Целта е да се анализира как и доколко придобитото образование им е помогнало за намиране на подходяща работа. Друг съществен за статията въпрос се отнася до причините, които правят възможна ситуацията млади хора с висше образование да работят под квалификацията, която притежават. Основните допускания са, че младежите започват работа, която е под квалификацията им поради икономическа необходимост, но и поради липсата на съответствие на образованието им на търсените от пазара знания и умения.

Основни понятия

Чрез заетостта младите хора не се стремят със сигурност единствено да придобият средства за физическото си оцеляване . Видът на заетостта определя и мястото на младия човек в социалната структура. С други думи вида на трудовата заетост е важна за разбирането на социалния процес на заемане на съответни йерархични позиции в социалната структура на съответното общество. Посредством позициите в труда младите хора придобиват определен престиж или обратно заемат ниски позиции в обществената йерархия и това ги води до неудовлетвореност. Важното в случая е да се подчертае е, че зад практическата очевидност на трудовите дейности се разчита социално позициониране (Бодрияр 2006). Трудовите дейности са не

само изпълнение на определени трудови задължения, за които индивидът получава парично възнаграждение, но усилие за постоянно доказване на социална стойност. Трудовите практики препращат към някакви социално значими цели и към социалната логика, те говорят най-вече за определена социална претенция и класификация. Чрез тях всяка група или индивид се стреми да се вмести в определен социален порядък. „Трудовите дейности говорят, за да поставят всеки на мястото му“(Веблен 2008:12).

Според Бодрияр, тази свръхдетерминираност на трудовата дейност винаги е относителна и следва да се отчита спрямо конкретна група. Трудовата дейност има ясна психологическа функция (дава сигурност на работещия) и социологическа – да сродява отделният индивид с цялата класа индивиди, които действат и правят като самия него. Така трудовите дейности са знаци на социална принадлежност. Трудовите практики свидетелстват за определено постигнато положение. Това, което човек прави в работата си, представлява „равносметка за социална съдба, завършено осъществяване, а не възходящо себепостигане“(Бодрияр 2006:42).

Така всяка трудова дейност е едновременно икономически акт и трансикономически акт на произвеждане на диференциална стойност, на знаци за социална принадлежност, според Бодрияр. В този смисъл може да се каже, че чрез трудовите действия се създава социална йерархия – всеки бива класифициран в определена група, в зависимост от това, което изпълнява в работата си. Тоест има категории трудови дейности, които имат престижно значение, такива, които имат по-малко престижно значение и такива, които изобщо не са престижни. Трудовите дейности обозначават битието и социалния ранг на извършващия ги. Зад трудовите дейности може освен това да се разчита социално задължение, да се долавя едно постоянно измерение на социалната йерархия - трудовите дейности определят статуса, който индивидът заема в обществото.

Чрез действията, които изпълнява в работата си, човек разкрива своите стремежи и социални амбиции. Някои дейности конституират фактическия статус, а други някакво желано ниво. Трудовите дейности конституират един код, който индивидите използват по свой начин. Чрез тях индивидът е „член“ на определена социална група или се стреми да се причисли към нея.

Идеята за безупречност на извършване на трудовите дейности е белег за строгата „необходимост към някакво показване“ (Веблен, 2008:15). Това показване е насочено към значимата за индивида група от хора, към която индивидът принадлежи или иска да принадлежи.

Освен придобиването на престиж, на средства за самостоятелен живот за младите хора достигането до първа постоянна работа има значение за постигането на определена сигурност, от която до голяма степен зависят възможностите за встъпване в стабилни партньорски отношения и създаване на собствено семейство.

Предприемачеството се определя по-скоро „като занятие“ (Чавдарова 2014:61), а предприемаческите действия - като „функция от взимане на преценъчни решения за координирането и управлението на ресурсите“ (Чавдарова 2014:48). Предприемачеството не се ограничава единствено до създаването на бизнес или организация, а е нещо трайно, което се осъществява и развива във времето.

„При случая с дребния бизнес, предприемаческата, капиталовата и мениджърската функция са неразривно свързани и обикновено са обединени в едно лице, което може да се нарече „бизнесмен“ (Чавдарова 2014:62). Печалбата не е средство за забогатяване, а се мисли като нещо, което ще се „реинвестира с цел растеж и нова печалба“ (Чавдарова 2014:62).

„Полът заедно с възрастта и етноса най-силно допринасят за шанса за самонаетост“ , в т.ч. за предприемачество (Стоилова 2012:166). По-младите хора по-рядко са самостоятелни на пазара на труда, вероятно защото не им достигат наличен капитал, а и връзки с клиенти, установени в предходни позиции като наети служители във фирма.

Но самостоятелната позиция на пазара на труда е атрактивна и възможна за младите хора с висше образование, затова на нея се отделя специално внимание в проведените интервюта – в двата различни от социално структурна гл. т. случая на самонаети таксиметрови шофьори и на предприемачи, работещи в собствена фирма.

Анализ на интервюта

В анализа са използвани качествени данни от емпирично социологическо изследване, проведено за периода 13 февруари – 5 май 2013 година на територията на град София от социологическа агенция «Ноема» по поръчка на Столична община. Използвани са 20 дълбочинни интервюта – 6 с предприемачи, 6 с мениджъри и 8 с таксиметрови шофьори.

В интервюта младите хора са били питани за начина, по който са започнали работа, за ролята на семейството, за всекидневието им и за престижа на позицията, на която работят.

Целта на интервютата е да се характеризират идентичностите, присъщи за всяка от трите групи (предприемачи, мениджъри и самонаети), но и статусите, придобивани чрез всекидневния труд.

Стремежът е да бъдат очертани приликите и различията между трите категории млади хора и основните им характеристики като част от средната класа.

Предприемачите

На въпроса: Как се става предприемач? – е важно е да се разграничат два вида предприемачи – такива, които наследяват и се развиват в рамките на семеен бизнес и „станалите“ предприемачи, които без да имат родова традиция, но като разчитат на своето образование, знание и предприемчивост стартират свой бизнес. Анализирани са общо 6 интервюта с млади предприемачи (тримата условно обозначавам като „станали предприемачи“ и тримата са „предприемачи в рамките на семейната традиция или бизнес).

Образът на „предприемача“ е много динамичен. Естеството на работата е такава, че интервюираният млад човек не се задържа дълго време на едно място. Цени си времето, поради което предпочита денят му да се движи по определена, зададена предварително програма, но тъй като сам си е «шеф», често се случва, следвайки изискванията на обстоятелствата да пренарежда подреждането на работния си ден, в зависимост от проектите, по които работи. Като цяло мисли през опозицията „аз-другите“ и има съзнание за уникалност и индивидуалност, породени от новата пазарна ниша, която е открил в дадения бранш.

Аз съм първият в София, който смесваше камък, гранит и пясък. Никой не го правеше това. За тази комбинация чух, когато бях в Русия на семинар относно новостите в строителния бизнес.

(мъж, 32 г. висше образование)

Преживява се като човек, който извършва работните си задължения по различен от „другите“ начин. Стреми се да избягва от общовалидните модели на поведение в работата си, няма нормиран работен ден, не желае да е като останалите, стреми се да подчертае своята неповторимост. Има самосъзнанието, че успява в бизнеса именно благодарение на образованието си, на своята иновативност, находчивост и на разкриването на нова пазарна ниша. Цени постоянното развитие на квалификацията, неумолима е нуждата да си в крак с времето и нуждите на пазара.

Строителният бизнес е нещо, което се развива много бързо. Хората винаги ще строят. Строили са и винаги ще строят. За да си успешен трябва да си гъвкав и да си в крак с времето. Да знаеш какво следва, да предвидиш какво ще дойде и да си първи. Така ще задържиш и развиеш бизнеса си.

(мъж, 32 г. висше образование)

Очакванията ми бяха, че създаването, развитието и функционирането на фирми при предприемачите е предварително планиран процес, че в началото е имало ясна идея и съответна стратегия за създаването и развитието на фирмата, че са били на разположение необходимите ресурси за това (парични, образователни, натрупан опит и знания, социален капитал) и след това с работа - систематично и последователно в тази посока се утвърждава конкретният предприемач. Това мое допускане намери потвърждение частично в ситуацията на създаване и разработване на нов бизнес – образованието е важно, но не винаги са налице паричните ресурси. Но пък увереността в собствените възможности и готовността да се рискува мотивира взимането на кредит.

Аз съм по образование архитект...(...) , докато учех бях проектант. И продължих с проектирането известно време. Така няколко години. Имах много идеи, имах малко спестен капитал, изтеглих кредит и рискувах. Ето, че се получи. Създадох си проектанска фирма.

(мъж, 32 г. висше образование)

„Още докато бяхме студенти си направихме фирма. Имаше по една програма, даваха до 20 000 за старт и развитие на собствен бизнес. Ние бяхме много добри приятели в университета и си викаме – „Дай да станем съдружници"...Имахме план, идеи, проекти. Добра идея излезе от това. С упоритост и постоянство всичко се получава.“

(мъж, 29 г. висше образование)

Създаването на строителна фирма е „естествен“ процес, резултат от стратегия, която има своята логика, последователност и план – образование на архитект, натрупан опит в голяма проектантска организация и идеята за започването на собствен бизнес със същия профил е нещо, което следва опита на придобитите знания и умения.

Наблюдава се ясен план и последователност в процеса на създаване на собствена фирма в сравнително ранен етап от трудовата кариера.

Младите хора, които продължават вече разработен семеен бизнес са въввлечени в живота на фирмата обикновено още докато завършват образоването си.

„Аз работех във фирмата на майка ми още докато учих бакалавърска степен. Така теория и практика се случваха едновременно. Малко хора имат този шанс. Но аз трябва да мисля за бизнеса. Нямах как да не работя докато уча. Знаех, че един ден аз ще управлявам бизнеса....Разбира се, като има вече разработен бизнес е по-лесно, в сравнение с останалите предприемачи, които започват от нула, но в никакъв случай не ми е леко. Управлението на една фирма и отговорността, никога не са лесна задача“

(мъж, 27г. висше образование)

„Просто трябва да продължа изграденото, да развивам още фирмата с нови клиенти, нови услуги...“

(мъж, 25 г. висше образование)

Тук също има ясен план, стратегия и последователност. Но сред младите хора със семеен бизнес се наблюдава по-голяма сигурност – те продължават вече започнатата и развита дейност. Целта им е да запазят съществуващите пазарни позиции и да създадат нови такива.

„Различността“ е ценност и се търси от предприемачите и от двете групи като условие за успех на бизнеса им. „Различното“ е и силен идентификационен маркер за разграничаване от „другите“ фирми. „Аз“ и „другите“ е основната опозиция, чрез която се мисли и назовава различието. Аз-ът е този, който е уникален, неповторим, а „другите“ са всички останали, които не са като мен. Оттук идва и силното и подчертано усещане за индивидуалност. Тази „различност“ обикновено се свързва с откриването и разработването на **нова пазарна ниша**.

...За да имаш успешен бизнес, трябва да намериш такава пазарна ниша, която не е разработена до момента, не е достатъчно обаче да я разработиш, трябва и да си най-добрият на пазара и да поддържаш това ниво...

(мъж, 25 г. висше образование)

Всеки нов работен ден за предприемача е различен от предишния. Поради динамиката на работата, обикновено програмата за работния ден се уточнява сутринта – в началото на работния ден или късно вечерта на предния ден.

Сутрин си правя за себе си някаква организация, уточнявам си планировката за деня.

(мъж, 25 г. висше образование)

По-голямата част от работния ден на предприемачите обикновено преминава в срещи с потенциални и настоящи клиенти или в уговорки на такива.

Първата част на деня съм извън офиса. Обекти и срещи и някъде към два часа идвам в офиса

(мъж, 27г. висше образование)

Най-често ходя на срещи с клиенти, които срещи са планирани от предния ден. Това са срещи с бъдещи клиенти, правим преговори, като цяло в много голяма част от времето съм в движение

(мъж, 27г. висше образование)

Ами с братовчедата тичаме по задачи. Уговаряме материали с някакви доставчици, пазарим е за цената, срещаме се с хората с поръчките

(мъж, 25 г. висше образование)

Втората половина от всекидневието на предприемача преминава в контрол на служителите на фирмата и обсъждане на работата по проектите, по които се работи.

Със счетоводителя проверяваме какво има да се прави, защото обикновено там са нещата...След това провеждам бърз оглед по отделите, какво точно се прави. И после пак има някоя среща по-късния следобед

(мъж, 25 г. висше образование)

Подкрепата на родителите и продължаването на семейния бизнес е възможност за започване на бизнес и при млади хора със средно образование.

Майка ми ме направи управител. Аз нямам висше образование. Ще запиша, предполагам в бъдеще, но така или иначе практиката и майка ми са най-добрия учител, по-добри от който и да било ВУЗ.Така или иначе това е нещо, което се учи.

(жена, 32 г. средно образование)

От направените интервюта може да се направи извода, че за младите хора с висше образование възможността да започнат самостоятелен бизнес е добър вариант за навлизане и упражняване на професията. Предприемачите, които започват самостоятелна дейност благодарение на придобитата професия също разчитат на подкрепата на своите родители. Ролята на родителите се изразява основно във финансова помощ, докато при предприемачите, които работят в семейна фирма подкрепата на родителите е освен финансова и чрез предаване на „занаят“, усвоени знания и умения. При малките фирми ролята и подкрепата на семейството е много важна.

Оказва се, че ролята на висшето образование е важна за създаването на собствен бизнес. Единствено при семейната фирма, която е вече има позиции на пазара, ролята на висшето образование и на

притежаваната диплома не е от първостепенно значение. Водещо е предаването на усвоените знания и умения. Дипломата се приема като нещо вторично, което може да се придобие в последствие.

За групата на предприемачите престижът се измерва с това за/с какви клиенти работят. За тях клиентите се делят на „престижни“ и „непрестижни“. Като за престижни се считат клиенти от големите мултинационални компании и работата с тях за предприемачите е постижение, осигуряваща престиж, конкурентоспособност и пазарни позиции.

Много голяма част от проектите, по които работи моята фирма са на международни компании като Кока-кола, Пощенска банка, НестлеЗа мен е престижно, за мен е чест, че съм работила с тях и за тях. Благодарение на работата си по тези проекти фирмата ми много се разви, аз научих много ценни умения и портфолиото на компанията ми стана друго.

(жена, 32 г. средно образование)

Социалното позициониране се създава благодарение на работата и на клиентите, с които работят предприемачите. Престижът за предприемачите се измерва и с потребление на определени стоки и услуги, както и на посещение на определени места.

До НДК има един ресторант – Двата лъва – там ходят обикновено политици и бизнесмени. Правим си обядите там, срещаме се...

(мъж, 25 г. средно образование)

Местата на посещение се мислят от предприемачите като такива, на които ходят „хора като мен“ или такива, които са „близки до мен“. Обикновено техният кръг е „затворен“ и не допускат хора, различни от тях като занятие и социален статус.

Мениджъри

Тук в интервютата се разкриват два типа мениджъри – които са постъпили в организацията по препоръка на свои близки или познати и мениджъри, които са постигнали повишение в рамките на организацията. Направени са 6 интервюта – по три от всяка група.

Доколко различните начини, по които се достига до мениджърска позиция – идвайки откън или израствайки на място се свързва с различни трудови практики и нагласи към труда? Мениджърският статус предполага комплексни функции в организацията на ръководство, организиране, координиране на дейността на другите членове на екипа, контролиране на ресурсите и разходите на фирмата, носенето на отговорност за управлението на организацията или за конкретен проект.

В бизнес структурите мениджърите се разделят на няколко нива – мениджъри от среден ранг и мениджъри от висш ранг. (Славова, 2010). Според длъжностната характеристика в справочника на професиите, мениджърът трябва да ръководи дейността на други хора в организацията, да осъществява връзките и взаимоотношенията с клиентите и партньорите на фирмата. Като изискване за заемане на длъжността е посочено, че мениджърът трябва да знае нормативните актове в областта на търговията, услугите и производството с продукти на фирмата, да може да работи с компютърни системи за отчитане на заявката, да е запознат с вътрешния ред и условията за работа с крайните клиенти. Като условие за заемане на длъжността се посочва, че мениджърът трябва да има образователно квалификационна степен бакалавър или магистър, да има над 3 години опит по специалността и да владее английски език.

От интервютата става ясно, че „мениджърството“ не е силен идентификационен индикатор. За разлика от образа на предприемача, който се отличава с динамика, може да се каже, че образът на мениджъра е в по-голямата си степен по-статичен. Всекидневието се движи по план и има определени дейности, които трябва да свърши за деня. Тези дейности се повтарят ден след ден и за ежедневието на мениджъра може да се каже, че е рутинно. Като цяло, също подобно на образа на предприемача, мениджърът мисли през опозицията „аз-другите“, но за разлика от него няма съзнание за уникалност и саммите млади хора на мениджърски позиции определят начина си на

живот като този „на другите“. За разлика от образа на предприемача, мениджърът в работата си се води от общовалиден модел на поведение.

Очакването ми преди започването на теренното изследване беше, че да станеш „мениджър“ е планиран процес, че човекът, който заема тази позиция е имал предварително ясната идея и стратегия да стане мениджър и че е работил систематично и последователно в тази посока, като е имал необходимите ресурси за това (нужното образование и необходимия трудов опит за придобиване на позицията). Това мое допускане не намери потвърждение в нито един от разглежданите случаи.

Аз не съм искала да ставам мениджър „Човешки ресурси“. Дори и нямам такова образование – политолог съм. Като ме взеха на работа още учех. Просто ми трябваше работа. Имах нужда от пари – трябваше да оцелявам финансово. Видях обявата – кандидатствах и ме взеха.

(жена, 23г., висше образование)

Случайно станах мениджър. Не ми е било цел, не съм си и представяла, че ще работя това. Искях да стана журналист. Но така се случиха нещата. Започнах уж за малко. Ситуацията тогава беше такава, че трябваше да работя. Свикнах и останах.

(жена, 26г., висше образование)

Интервюираните млади хора са придобили мениджърски статус не защото те самите са планирали това за себе си, а по стечение на обстоятелствата. В процеса на работа са показали, че имат нужните лични и професионални качества и им е предложено да заемат по-висока позиция. Тези случаи не изключват и другата възможност, когато младият човек усилено се стреми и работи за придобиване на по-висока йерархична позиция.

Социалните контакти имат своето значение при намирането на първа работа.

Имам приятелка, която работи във фирмата. Тя ме препоръча и ми помогна. Бях година без работа. Бях се отчаяла вече. Искях да започна нещо. Нямах и опит. Бях завършила университета.

(жена, 25г., висше образование)

Социалният имидж и престиж имат основна роля при намирането на първа работа.

Освен това е „тежко“ на визитната ти картичка да пише „мениджър“. Аз и за това съм учила 4 години висше... Не мога да работя като продавач или сервитьор – ще се чувствам в конфликт със самата себе си...

(жена, 23г., висше образование)

Трудовите дейности показват принадлежност към определена група, придават статус и като такива се делят на „престижни“ и на „по-малко престижни“. Висшето образование се счита за условие, което осигурява престижна и добре платена работа.

За групата на мениджърите социалната принадлежност се измерва и с потреблението на определени храни и посещението на избрани места. *Моят приятелски кръг е сведен до колегите ми от работа. Обожаваме след работа да ходим в „Бесо“, да пием шардоне и да ядем вегитарианска салата с риба тон...*

(жена, 25г., висше образование)

За групата на мениджърите местата на посещение са такива, които придават статус и показват принадлежност към дадена социална група.

Работа под придбитото образование

Основните причини младите хора да работят по-ниско квалифицирана работа най-често са икономически и затова допускането беше, че младите хора от средната класа по-рядко в сравнение с по-ниско статусните групи изпитват тази икономическа принуда и биха били принудени да работят под придбитото образование и квалификация, защото са подпомагани от своите родители. От дълбочинните интервюта става ясно, че младите с висше образование, които работят

като таксиметрови шофьори са в ситуация да осигуряват основния доход в домакинствата, в които живеят. Проведени са 8 интервюта на таксиметрови шофьори – всички от София и с висше образование.

„...трябваше да се хвана с нещо – имам жена и дете, разчитат на мен да ги изхранвам...нямах избор...“

(мъж, 26 г., София, завършил Философия)

„...просто ми трябваха пари, баща ми почина, майка ми е пенсионерка – бързо трябваше да си намеря работа, иначе щяхме да умрем от глад...имах приятели, препоръчаха ме и стана бързо...помогнаха ми...“

(мъж, 24 г., София, завършил Педагогика)

Интервюираните таксиметрови шофьори изпитват професионална неудовлетвореност. Те са със съзнанието, че знанията и уменията, които притежават са над дейностите, които изпълняват в ежедневието си, откъдето произлиза и усещането за недоволство.

„На мен не ми харесва това, което работя, аз съм един от отличниците на випуска, а се реализирам като шофьор...“

(мъж, 21 г., София, завършил Педагогика)

„Аз съм принуден да работя това – имам жена и дете – те разчитат на мен...Не се чувствам добре от това...“

(мъж, 27 г., София, завършил Етнология)

Според интервюираните таксиметрови шофьори висшето образование не е ключ към намиране на по-добра работа и придобиване на по-висок социален статус. С оглед на житейската им ситуация, те оценяват висшето образование като загуба на време и средства.

„Нямаше смисъл да уча. Ето и реализацията ми каква е. В България всичко е с връзки. Загубих си времето. Просто живеем в България. Образованието няма значение и смисъл“

(мъж, 24 г., София, завършил Философия)

„Просто висшето образование не е фактор в България. Имам го и какво от това..Нищо не се получи.“

(мъж, 27 г., София, завършил Етнология)

Въпреки, че работят под квалификацията си, някои от интервюираните млади хора са удовлетворени от работата си, защото я оценят като икономически печеливша.

„Аз изкарвам повече пари от хората, които работят за позиции с висше образование. Случвало се е да правя и по 200 лева на ден, а някои работят по половин месец за тези пари..Аз ги изкарвам за часове...“

(мъж, 25 г., София, завършил Българска филология)

Прави впечатление, че младите хора, които работят като таксиметрови шофьори са с хуманитарно образование. Основният мотив да не започнат работа по завършената от тях специалност е по-високото възнаграждение, което взимат като таксиметрови шофьори. За тях труда е средство за икономически по-стабилна позиция в обществото, и не проблематизират своя социален статус.

Заключение

В заключение ще дам отговор на въпроса: Помага ли висшето образование за по-бързо намиране на първа постоянна работа при младите хора? От анализиранияте интервюта, може да се отговори позитивно за групата на предприемачите и на мениджърите и негативно – за групата на таксиметровите шофьори, спрямо които характеризирах явлението работа под придобитото образование. За предприемачите, които не са наследили семеен бизнес именно образованието – и по-конкретно теоретичните и практически умения, които то предоставя, наред с предприемаческата идея и наличието на финансов капитал е това, което прави възможно създаването и развитието на собствена фирма. За предприемачите, които са наследили бизнеса от семейството си образованието е нещо важно, което идва след научаване на фирмения „занаят“.

Ролята на образованието при мениджърите, независимо от това как са започнали работа, е много важно условие за кандидатстване за съответната позиция. При повечето от тях е важна дипломата като такава, а не профила и вида на завършената специалност. В разгледаните случаи няма връзка между профил на образованието и трудови дейности, които се извършват във всекидневните практики.

Според интервюираните таксиметрови шофьори висшето образование не води задължително към намиране на по-добре платена работа и придобиване на по-висок социален статус. С оглед на житейската им ситуация, те оценяват висшето образование като загуба на време и средства. Тук трябва да се отбележи, че всички те са завършили хуманирано образование – по-конкретно специалностите педагогика, философия, етнология и българска филология в Софийски университет.

От интервютата с млади мениджъри и предприемачи става ясно, че работата не се мисли единствено като средство за придобиване на икономическа стабилност и независимост от родителите, но и като такава осигуряваща социален статус, принадлежност към определен социален слой в обществото и по-голям престиж. Чрез работата си предприемачите и мениджърите получават социална позиция и социално членство към по-високите нива на социалната структура.

Във всички интервюта се съдържат изказвания, които свидетелстват за обособяването и консолидирането на групите на мениджърите и тази на предприемачите. Това е видно най-вече при потреблението и при местата, на които ходят младите хора, които са представители на двете групи.

Проведеният от мен анализ може да провокира дебати за връзката и съответствието на образование и работа, както и за разработването на политики и стажове, които правят възможен плавен преход от образование към първа работа. Аналогични интервюта ще бъдат проведени в бъдещи с млади хора с висше образование от турски и ромски етнос, за да установи дали се различават техните траектории

за преход от образование към устойчива позиция в заетостта, а с това и на придобиване на собствен статус в социалната структура на обществото.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бодрияр, Ж „Системата на предметите“, 2006 г., Сиела, София

Българска стопанска камара, Доклад „Състояние на българското общество“, 2013 г., София

Веблен, „Демонстративно потребление“ , 2008 г., София

Национална квалификация на професиите и длъжностите, 2010, София

Славова, П., „Какъв искам да стана? С какво да се захвана?“ 2011, Изток-Запад, София

Стоилова, Р, „Пол и стратификация“, Сиела, 2012, София

Тилкиджиев, Н, “Средната класа”,2002, София

Чавдарова, Т, “Социална вграденост на дребното предприемачество”, 2014, София

Доц. д-р Албена Накова, ИИОЗ - БАН

**Свободното време на младите хора в града и селото –
диференциация на модели на поведение и ценностни
ориентации**

Моделите на поведение представляват специфична структура, отразяваща съвкупността от културни ценности, социални норми, образци и правила за поведение, характерни за културата на дадено общество и интериоризирани от определена социална общност. Ъ. Гофман определя моделите на поведение като „определена културна конфигурация на правилата на поведение, които човек спазва“ (Гофман 2000: 93), която има подчертан социокултурен характер. Моделите на поведение подлежат на непрекъсната промяна и обогатяване в зависимост от настъпващите промени в обществения живот, както и в интелектуалното ниво, социалния статус и жизнените ориентири на отделния индивид или група. От тази гледна точка изследването на моделите на поведение в свободното време придобива все по-нарастваща значимост в съвременното общество, предвид превръщането на свободното време, определяно често като „най-продължителното социално време“ (J. Dumazedier) във все по-съществена част от социалното време на хората. Моделите на

поведение на младите хора в свободното време изразяват както спецификата на техните ценностни ориентации в зависимост от своеобразието на интелектуалния и социалния им статус, така и съществуващите представи за дължимо и обществено приемливо поведение. Те съсредоточават в себе си множество съдържателни социални отношения, които изразяват духа на времето, както и водещите ценностни ориентири на групата. Те задават значимите за обществото и групата ценностни индикатори, като очертават пресечната точка, синхронизацията на ценностите, валидни за личността, групата и обществото.

В България продължилият дълги години преход и задълбочаващото се все повече обществено разслоение и разтваряне на ножицата между бедни и богати доведе до разграничаването и остро противопоставяне между „културата на бедността“ и „културата на богатството“, между моделите на поведение в свободното време на бедния, самозатворил се в личния си живот, трудно живеещ човек и на търсеция лукс, показност и всевъзможни забавления богат човек. В същото време, постепенното задушаване, до почти пълното ликвидиране на всякакъв културен живот в провинцията и особено в селата и малките градове в годините на прехода (закриване на кинозалони, театрални салони, читалища, библиотеки и т.н.) доведе до рязко разграничаване и неминуемо отдиференциране на различни модели на поведение в свободното време в столицата и големите градове, от една страна, и в малките градове и селата, от друга. Какви са различията и спецификите в моделите на поведение в свободното време на младите хора (18 – 35 години) в градовете и в селата ще покажа чрез резултати и данни от представително за страната емпирично социологическо изследване, проведено през 2009 г., както и чрез примери от проведени през периода 2007-2010 г. над 120 дълбочинни интервюта. И емпиричното социологическо изследване и интервютата са част проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН и осъществен от екип на

Института за изследване на обществата и знанието при БАН в състав:
проф. Таня Неделчева, доц. Нина Пехливанова и доц. Албена Накова.

Таблица 1

Как прекарвате свободното си време?	Столица (в %)	Областен град (в %)	Малък град (в %)	Село (в %)
Семейни задължения и труд в домакинството	53,2	54,0	59,2	61,1
Труд в личното стопанство (в двора, градината)	-	-	56,0	58,7
Пред телевизора	57,4	61,2	70,4	71,9
В кафенето	33,6	34,2	36,8	35,9
В ресторант	19,6	18,0	1,6	2,5
Ходя на гости/партита или каня гости/организирам партита	21,0	19,8	9,6	9,7
Ходя на дискотека/клуб	7,0	5,4	1,6	-
Чета книги	32,2	30,6	17,6	15,7
Чета вестници и списания	37,8	39,6	19,2	18,1
Слушам музика	35,0	37,8	20,8	19,3
Ходя на кино	18,2	16,2	1,6	1,3
Посещавам театър	11,2	9,0	-	-
Ходя на екскурзии	2,8	1,8	-	-
Разхождам се	16,8	14,4	8,0	8,5
Участвам в самодейни състави	2,8	1,8	4,8	4,9
Сърфиране в интернет	81,2	79,2	51,2	55,1
Спортувам	8,4	7,2	6,4	6,1
Нямам свободно време	4,2	3,6	1,6	3,6

(Респондентите са посочили повече от един отговор, поради което процентите надвишават 100.)

Още първият преглед на данните от изследването показва, че съществува сходство в моделите на поведение в свободното време на младите хора от столицата и областните градове, от една страна и в моделите на поведение в свободното време на младите хора, живеещи в малките градове и селата, от друга.

Първото ниво в структурата на свободното време на младите хора, живеещи в столицата и областните градове се задава от три индикатора: **сърфиране в интернет, гледане на телевизия и семейни задължения и труд в домакинството**, на които най-голям дял от младите хора от столицата и областните градове, посвещават от свободното си време.

Второто ниво в структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове се очертава от други четири индикатора, посочени с приблизително еднакъв, но намаляващ процент единодушие от интервюираните респонденти: **четене на вестници и списания, слушане на музика, четене на книги и посещение на кафенета**.

Третото ниво в структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове се очертава отново от четири индикатора, посочени обаче с доста по-ниски проценти на единодушие от интервюираните младежи: **ходене на ресторант, ходене и канене на гости/организиране на партита, ходене на кино и разходки**.

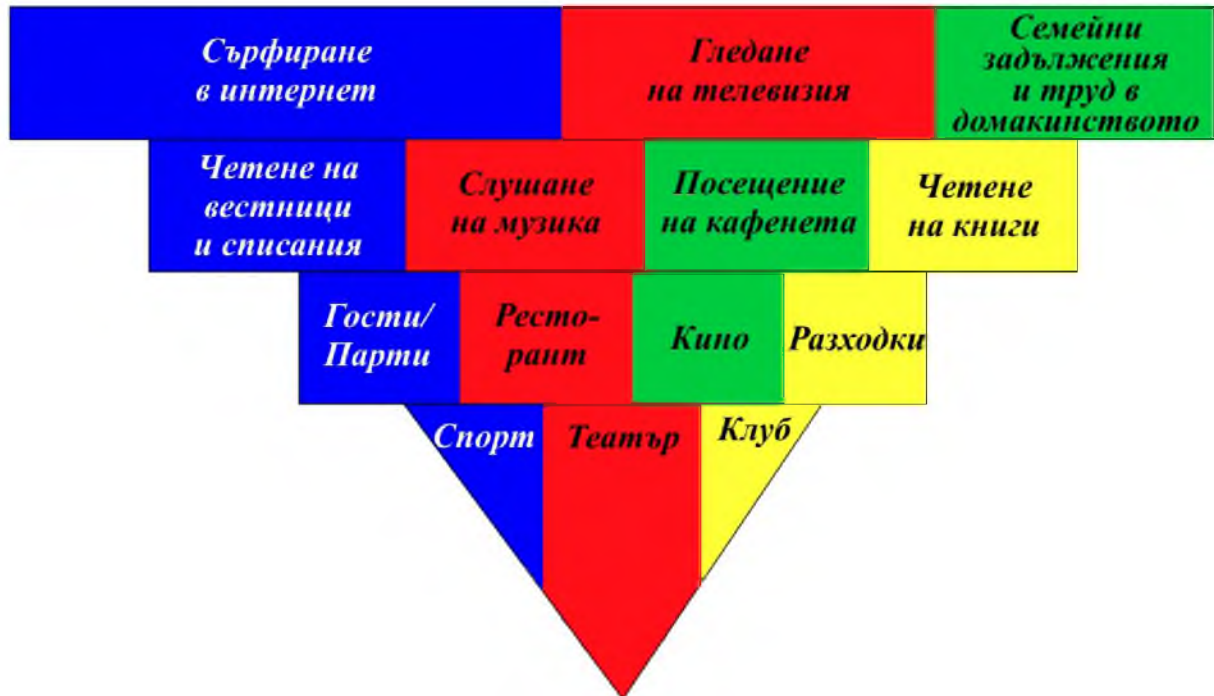
Последното четвърто ниво в структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове се определя от три индикатора, посочени с най-нисък процент единодушие от младежите: **ходене на театър, спортуване и ходене на дискотека/клуб**.

По този начин структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове може да бъде представена като обърната пирамида, на която отделните нива се задават от комбинация от различни индикатори – компоненти на модела на поведение на младите хора в свободното време, като всяко следващо ниво отразява все по-ниския дял, който заемат съответните индикатори в структурата на свободното време на младите хора.

Извън структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове остават няколко индикатора, посочени от тях с процент на единодушие, който е близък или по-нисък от

статистическата грешка от $\pm 3\%$ или изобщо не посочени от интервюираните респонденти. Става дума за: **участие в самодейни състави, ходене на екскурзии и труд в личното стопанство (двора или градината).**

Фигура 1

В следствие на това ето как изглежда моделът на поведение в свободното време на младите хора от столицата и областните градове:

Сърфиране в интернет - 81,2% (за столицата) и 79,2% (за областните градове);

Гледане на телевизия - 57,4% (за столицата) и 61,2% (за областните градове);

Семейни задължения и труд в домакинството - 53,2% (за столицата) и 54,0% (за областните градове);

Четене на вестници и списания - 37,8% (за столицата) и 39,6% (за областните градове);

Слушане на музика - 35,0% (за столицата) и 37,8% (за областните градове);

Посещение на кафене - 33,6% (за столицата) и 34,2% (за областните градове);
Четене на книги - 32,2% (за столицата) и 30,6% (за областните градове);
Ходене и канене на гости/организиране на партита - 21,0% (за столицата) и 19,8% (за областните градове);
Ходене на ресторант - 19,6% (за столицата) и 18,0% (за областните градове);
Ходене на кино - 18,2% (за столицата) и 16,2 % (за областните градове);
Разходки - 16,8% (за столицата) и 14,4% (за областните градове);
Ходене на театър – 11,2% (за столицата) и 9,0% (за областните градове);
Спортване – 8,4% (за столицата) и 7,2% (за областните градове);
Ходене на дискотека/клуб – 7,0% (за столицата) и 5,4% (за областните градове).

Извън модела на поведение на младите хора от столицата и областните градове остават **ходенето на екскурзии, участието в самодейни колективи и трудът в личното стопанство (двора или градината).**

И макар най-голям дял от свободното си време младите хора от столицата и областните градове да посвещават на сърфирането в интернет, очертаващият се модел на поведение в свободното време може да бъде определен като относително затворен от гледна точка на преките междуличностни контакти и обществени изяви, характеризиращ се със самозатваряне в собствения жизнен свят – преобладава сърфирането в Интернет, телевизионната релаксация, изпълнението на семейните задължения, четенето на вестници, списания и книги, слушането на музика. Значително ограничени са ходенето и каненето на гости, организирането на партита, ходенето на ресторант, кино, театър, дискотека, клуб, разходките, екскурзиите и спорта.

За илюстрация ще цитирам няколко мнения на интервюирани респонденти:

„В това време на безпаричие какво щяхме да правим без телевизия. И гости не можем да поканим, защото пари трябват“ (жена, 35 г., от столицата).

„Какви дискотеки и развлечения можем да си позволим, на нашите – 22 на жена ми и моите 25 години – когато се прибираме изморени, яли по една баничка на обяд и сме почти без пари. Приготвяме нещо за вечеря, пресмятаме какви сметки ще плащаме, гледаме телевизия и в кревата. Пари за друго няма“ (мъж, 25 г., от областен град).

„Имам свободно време и го посвещавам изцяло на семейството си. Гледам телевизия, новини, развлекателни програми, филми. Това е свободното ми време“ (жена, 25 г., от областен град).

„Развлечения нямам. Може да седна на кафе с приятели да говорим за политика. Вечер гледам телевизия. Чета вестници и политическа и християнска литература и гледам телевизия – това ми е развлечението“ (мъж, 35 г., от областен град).

„Свободното ми време е малко. Децата, къщата, храната. Един иска едно, друг – друго. Ходя по тях и съм на тяхно разположение. Е, има и празници, ама и те искат труд. Телевизорът е отмората“ (жена, 28 г., от столицата).

Такава е масовата картина в страната, не само в столицата и областните градове. В същото време има млади хора, които определят себе си като заможни живеещи, които с лекота заявяват:

„Свободното време е за развлечения, за срещи с приятели, за някакво пътуване. Изобщо най-хубавото време. Зависи как ще го организираме според моите предпочитания или на приятеля ми. Той има слабост към сафарито“ (жена, 25 г., от столицата).

„Цяла седмица – срещи, телефони, работа. Чакам да дойде петък, за да разпусна. Не е проблем да се отскочи до Гърция, до Дюбровник, до Пампорово или Банско. Хората знаят вече как да живеят. По-високи са изискванията им към развлеченията“ (мъж, от столицата).

Разликата между тези два модела на поведение в свободното време – с преобладаваща релаксация в къщи в интернет или пред телевизора и с разнообразието от скъпи пътувания и забавления е фрапираща. Още по-фрапираща става тази разлика, когато се съпоставят моделите на поведение в свободното време на младите хора от столицата и областните градове с моделите на поведение в свободното време на младите хора в малките градчета и в селата.

Първото ниво в структурата на свободното време на младите хора, живеещи в малките градове и селата се задава от четири индикатора: **гледане на телевизия, семейни задължения и труд в домакинството, труд в личното стопанство (двора, градината) и сърфиране в интернет**, на които най-голям дял от младите хора посвещават от свободното си време. Още на това първо ниво се очертават разликите между моделите на поведение в свободното време на младите хора, живеещи в столицата и големите градове и младите хора, живеещи в малките населени места – малките градове и селата. От една страна, поради спецификата на живота в малките градове и селата на преден план в структурата на свободното време на младите хора излиза трудът в личното стопанство, двора, градината, а от друга страна, на доста по-заден план отстъпва интернет комуникацията, поради недостатъчно изградената техническа инфраструктура в селата и отчасти в малките градове.

Второто ниво в структурата на свободното време на младите хора, живеещи в малките градове и селата се определя от само един индикатор – **посещение на кафенета**, посочен с почти еднакъв процент единодушие от младите хора от малките градове и от селата и близо до процента единодушие, с който е посочен този индикатор и от живеещите в столицата и областните градове млади хора. Това на свой ред е една своеобразна индикация за наличието, въпреки разликите, и на известно сходство и близост в моделите на поведение в свободното време при младите хора, независимо от тяхното местоживееене.

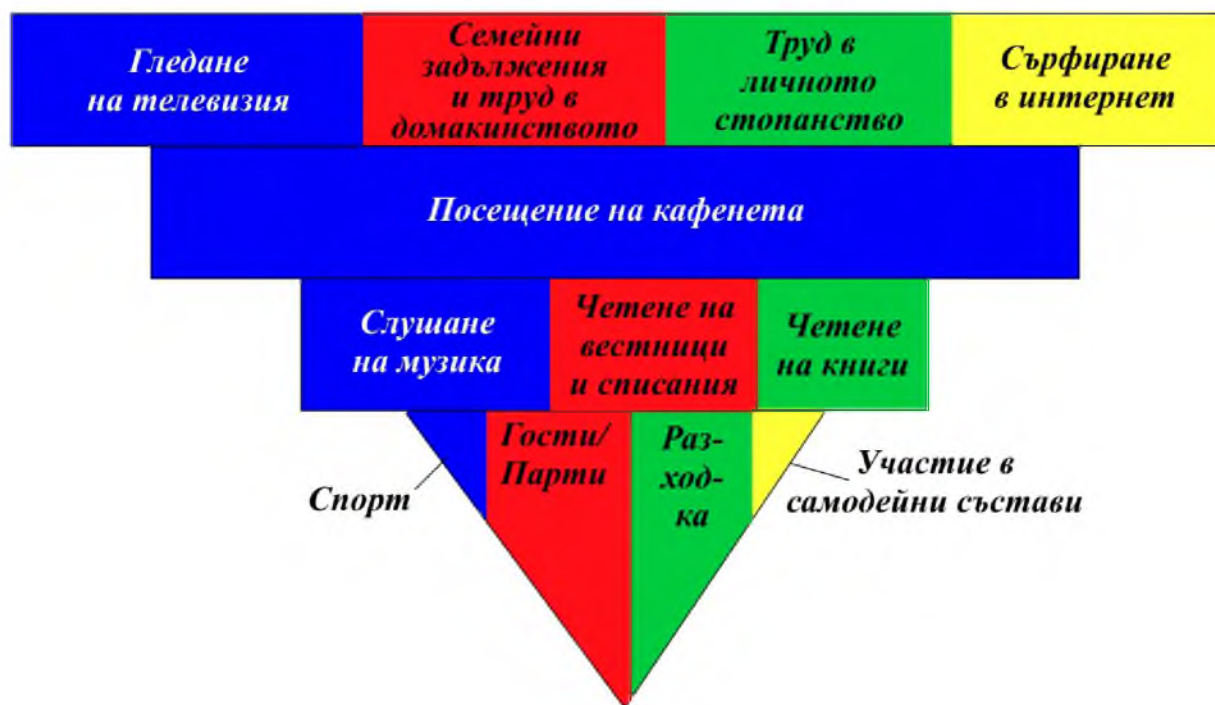
Третото ниво в структурата на свободното време на младите хора, живеещи в малките градове и селата се очертава от три индикатора – **слушане на музика, четене на вестници и списания** и **четене на книги**, посочени обаче със значително по-ниски проценти на единодушие в сравнение с живеещите в столицата и областните градове млади хора, което е показател за доста по-ниския дял на тези три индикатора в свободното време на младите хора от малките градове и селата в сравнение с дела, който те заемат в свободното време на младите хора от столицата и областните градове.

Последното четвърто ниво в структурата на свободното време на младите хора от малките градове и селата се определя от четири индикатора, посочени с най-нисък процент единодушие от интервюираните респонденти: **ходене и канене на гости/организиране на партита, разходки, спортуване и участие в самодейни състави**. Един от тези индикатори (**участие в самодейни състави**) изобщо липсва в структурата на свободното време на младите хора от столицата и областните градове, а останалите три са посочени от тях с доста по-висок процент единодушие, което е показател и за по-големия дял от свободното време на младите хора от столицата и областните градове, което тези индикатори заемат в сравнение с дела, който те заемат в свободното време на младите хора, живеещи в малките градове и селата.

Извън структурата на свободното време на младите хора от малките градове и селата остават няколко индикатора, посочени от тях с процент на единодушие, който е близък или по-нисък от статистическата грешка от $\pm 3\%$ или изобщо не посочени от интервюираните респонденти – **ходене на кино, посещение на театър, ходене на дискотека/клуб, посещение на ресторант и ходене на екскурзии**. С изключение на **ходенето на екскурзии**, всички останали четири индикатора присъстват като компоненти в модела на поведение на младите хора от столицата и областните градове за разлика от модела на поведение на младите хора от

малките градове и селата. От тази гледна точка моделът на поведение в свободното време на младите хора от малките градове и селата се очертава като *по-тесен* в сравнение с модела на поведение в свободното време на младите хора от столицата и областните градове, доколкото включва по-малък брой компоненти като елементи на структурата на свободното време.

Фигура 2

Моделът на поведение в свободното време на младите хора от малките градове и селата може да бъде представен по следния начин:

- Гледане на телевизия** - 70,4% (за малките градове) и 71,9% (за селата);
- Семейни задължения и труд в домакинството** - 59,2% (за малките градове) и 61,1% (за селата);
- Труд в личното стопанство (в двора, градината)** - 56,0% (за малките градове) и 58,7% (за селата);
- Сърфиране в интернет** - 51,2% (за малките градове) и 55,1% (за селата);

Посещение на кафене - 36,8% (за малките градове) и 35,9% (за селата);
Слушане на музика - 20,8 % (за малките градове) и 19,3% (за селата);
Четене на вестници и списания - 19,2% (за малките градове) и 18,1% (за селата);
Четене на книги - 17,6% (за малките градове) и 15,7% (за селата);
Ходене и канене на гости/организиране на партита - 9,6% (за малките градове) и 9,7% (за селата);
Разходки – 8,0% (за малките градове) и 8,5 % (за селата);
Спортуване – 6,4% (за малките градове) и 6,1% (за селата);
Участие в самодейни състави – 4,8% (за малките градове) и 4,9% (за селата).

Извън модела на поведение на младите хора от малките градове и селата остават ***ходенето на кино, посещението на театър, ходенето на дискотека/клуб, посещението на ресторант и ходенето на екскурзии.***

Така очерталият се модел на поведение в свободното време на младите хора в малките градове и селата се оказва още по-затворен в сравнение с модела на поведение, характерен за младите хора в столицата и областните градове. Намалява съществено интернет комуникацията. Като че ли единствената възможност за пряко междуличностно общуване остава посещението на кафене и отчасти ходенето и каненето на гости (макар че и то е силно ограничено). Липсва изцяло ходенето на кино, театър, дискотека/клуб, екскурзии, ресторант. Възможностите за забавления са силно ограничени. Същевременно това очертава и една картина на българския малък град и село с липсващите в тях кино и театрални зали, читалища, библиотеки, книжарници и спортни съоръжения, които поради това започват да губят и своето значение на ценност за младите хора, живеещи в селата и малките градове. Свободното време се запълва основно с телевизия като средство за развлечение, труд в домакинството и личното стопанство и сърфиране в интернет.

Въпреки съществуващите различия в моделите на поведение в свободното време на младите хора от столицата и големите градове и от малките градове и селата, емпиричните данни показват, както вече отбелязах, че могат да бъдат изведени и някои общи компоненти на модела на поведение на младите хора в България, независимо от мястото, където живеят – столица, голям град, малък град или село. Моделът на поведение на младите хора в свободното време може да бъде представен по следния начин:

Сърфиране в интернет – 67,7%;

Гледане на телевизия – 65,8%;

Семейни задължения и труд в домакинството – 57,9%;

Посещение на кафене – 35,7%;

Четене на вестници и списания – 29,8%;

Слушане на музика – 28,9%;

Четене на книги – 25,2%;

Ходене и канене на гости/организиране на партита – 16,2%;

Разходки – 12,4%;

Спортуване – 6,9%.

Това е един модел на поведение в свободното време, който създава впечатлението, че младите хора у нас демонстрират една култура на организация и потребление на свободното време, която е по-скоро култура на „бедността“, отколкото култура на „богатството“. Това е култура на самозатворилия се в частния си живот трудно живеещ млад човек, който посвещава най-голямата част от свободното си време на интернет, телевизията, семейните задължения и труда в домакинството, който рядко чете вестници, списания и книги, рядко слуша музика, рядко посещава кафенета и още по-рядко кани гости и ходи на гости, ходи на разходки и спортува. А посещенията на кино, театър, дискотека, клуб, ходенето на екскурзия, и дори посещенията на ресторант са инцидентни мероприятия в неговото свободно време. Свободното време за младите хора в България се оказва не толкова време за развлечения и забавления, колкото време за продължение на

трудова дейност, само че вече не в офиса, на бюрото или на работното място, а в домакинството и личното стопанство. Единствената масова отмора и отдушник от натрупаното напрежение е телевизорът, а единственото масово за младите хора средство за общуване извън тесния семеен кръг е интернет, който се превръща в прозорец към ценности и светове, недостъпни в масовото ежедневие.

Литература

Гофман, Ъ. 2000. Представянето на Аз-а във всекидневието. София: ИК „Петър Берон“.

Dumazedier, J. 1962. Vers une civilization du loisir? Paris: Seuil.

**Докторант Велина Костадинова Балканска, УНСС (катедра
Икономическа социология)**

***Сравнителен анализ на градска и селска култура върху качеството на
живот на болни от диабет тип 2 (по резултати от емпирични
изследвания)***

Въведение

Целта на изследването е да се разбере ролята и влиянието на градска и селска култура върху качеството на живот на хронично болни от диабет тип 2 в България. С помощта на количествени методи (анкетна карта) са изследвани 300 лица в три региона на страната - беден градски район, относително заможен градски район и беден селски район. Резултатите представят социалнодемографски и социологически характеристики на участниците в изследването; самооценката за качество им на живот и жизненият им стил и самоуправлението им свързано с диабетната болест.

Под “качество на живот” обикновено се разбира благосъстоянието на индивидите най-често свързано с развитието на страната, здравеопазването, политиката и заетостта. От 2008г. насам се приема определението на Р. Костанца, според което в качеството на живот влизат “обективни” и “субективни” индикатори, сред които “стандарт на живота”, измерен във финансови термини; емоционално състояние и оценка на живота; оценка за щастие; свобода на жизнения избор и др. В даденият

случай по отношение на здравната грижа “качеството на живота” се определя като „степената”, в която в своя живот човек може да се възползва от значими възможности¹.

Индивидуалното здраве зависи от “жизнения стил” – понятие дефинирано като всяко време употребено за хигиена, физическа дейност или диета². В случая се търси описанието на здравословния жизнен стил. За съвременната медицина се знае че, здравословният или нездравословен жизнен стил се предава генерационно, т.е. жизненият стил на родителите се предава и на техните деца по пътя на научаването.³ Поради това, видът на жизнения стил е относително стабилна категория, която представлява интерес не само сама по себе си, а и във връзка с оценка на качеството на живот

През 2012 г. стартира проектът „Самоуправление на болестта при хора с хронични заболявания като диабет и болести на сърцето“ (Self-care Support For People With Long-term Conditions, Diabetes & Heart Disease: A Whole System Approach). Проектът EUWISE (euwise.com) е съфинансиран от 7-ма РП на ЕК по Програма „Здраве“, в която участват 6 страни и 7 организации, включително и България. Проектът се разработва от екип на катедра „Икономическа социология“, с ръководител проф. Елка Тодорова и с участието на автора. Целта на проекта е да се установи, сравни и интерпретира ролята и влиянието на ресурсите, които болните ползват, за да запазят относително постоянно състоянието си. Обект на изследване са не само ресурсите на хората, но и наличието и характера на взаимоотношенията им, доколкото оценката на практики в тази област разкриват, че последните са сериозно средство за планиране и успешна реализация на здравни интервенции на национално, международно и европейско ниво.

Методология

1 Costanza, R., Fisher, B., Ali, S., Beer, C., Bond, L., Boumans, R., Danigelis, N., Dickinson, J., Elliot, C., Farley, J., Gayer, D., Glenn, L., Hudspeth, T., Mahoney, D., McCahill, L., McIntosh, B., Reed, B., Rizvi, A., Rizzo, D., Simpatico, T. and Snapp, T. An Integrative Approach to Quality of Life Measurement, Research, and Policy, *Sapiens*, 2008, 1(1), pp. 17-21

2 Балканска В. Щрихи от образа на болните от диабет тип 2 в България. Резултати от сравнително изследване на самоуправление на диабетната болест в 6 европейски страни. *Сп. Сестринско дело*, 2014, бр.3, под печат

3 Wickrama, K., Conger, R., Wallace, L., and Elder Jr, G. The intergenerational transmission of health-risk behaviors: Adolescent lifestyles and gender moderating effects. *Journal of Health and Social Behavior*, 1999, Vol. 40, pp. 258-272.

Методът на изследване е извадково емпирично социологическо проучване с пациенти. В извадката от 300 души изследвани лица, участвали в анкетата влизат болни от диабет тип 2 набирани с помощта на отделните практики на общопрактикуващи лекари в 3 целенасочено подбрани населени места - беден градски район (до 15 000 жители), относително заможен градски район и беден селски район (под 10 000 жители). Тези райони за България съответно са Сливница, София и Съединение. Въпреки, че формално погледнато Съединение е град, той отговаря на предварително зададените и търсени показатели за селски район: една до три лекарски практики, наличие на достатъчен брой диабетно болни, отсъствие на болница, по-нисък среден доход на член от домакинството от средния за страната, наличие на организирани общности и групи за подкрепа и интереси.*

Анкетната карта се състои от две части. Първата част изследва представата за здраве и благосъстояние на анкетирания лица, търси оценка на физическите дейности, които те извършват и оценка на дейностите като лична грижа за диабета, използването на здравни грижи за диабета и грижа за себе си, участие в организации, както и социално демографски характеристики. Втората част на анкетната карта се интересува от социалната мрежа на респондентите и характера им на отношение с другите членове на мрежата. Основните въпроси към разделите в първата част на анкетната карта са взети от валидизирани методики, използвани в практиката на анкетиране на диабетно болни или болни от други хронични заболявания. Сред тях са SF-12V2, европейско социално изследване за качество на живот, RAPA, SDSCA, MMAS, HEIQ V3.0. [5]. В тази статия се разглеждат резултатите получени от първата част на анкетната карта.

Резултати

Сравнителен анализ на социално демографските характеристики на респондентите от София, Сливница и Съединение

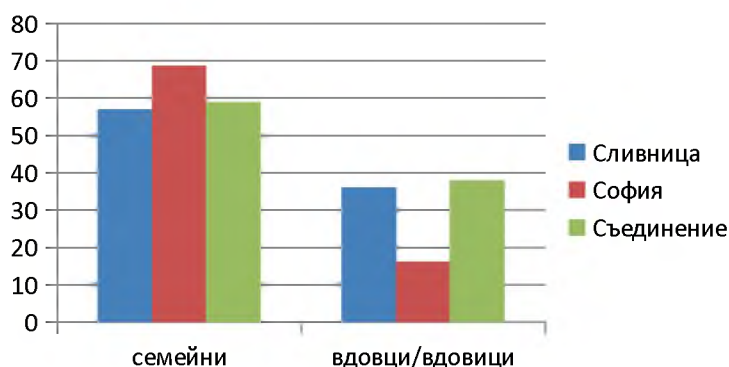
Разпределението на мъже и жени в трите населени места е сходно, няма значима разлика в броя на попадналите мъже и жени и в трите групи изследвани лица. Както вече беше казано по-горе, анкетирания участници са набирани от практиките на общопрактикуващи лекари, по три от всяко населено място.

* * Във всички европейски страни понятието „селски“ район, включва малки населени места, независимо от това дали са наричани градове или села. Това се отнася не само за гр. Съединение, който е третиран като беден селски, а и за подбора на съответни райони в Англия, Холандия, Норвегия, Испания и Гърция.

Първата очевидна разлика по отношение на броя на членовете в домакинствата е, че в Сливница и София, около половината от респондентите живеят с партньор или с друг член на домакинството. В Съединение една трета от респондентите живеят в двучленно домакинство, една четвърт в домакинство от пет члена, а останалите са равномерно разпределени в едночленно, тричленно и четиричленно домакинство. Както в бедната градска така и в заможната градска среда броят на респондентите в петчленното домакинство е незначителен, съответно 3 и 6 срещу 24 в селския район. Най-много респонденти живеещи сами има в Сливница – 26%. Всички изброени параметри до тук не дават възможност да бъдат посочени вероятни обяснителни тези за горните разлики.

Във всички райони, живеещите с партньор са повече от половината като най-висок е този процент за София – 68%. Най-много разведени има отново в София (79 % от всички разведени). В категорията вдовци/вдовици попадат около 40% от изследваните лица в Сливница и Съединение, докато в София този процент е повече от два пъти по-нисък (16%). Всички разлики по отношение на семейния статус са статистически значими. Би могло да се предположи, че става дума за културните разлики между градска и селска среда, които са характерни за изследваните населени места (Вж. Фиг. 1).

Фиг. 1. Разпределение по райони на живеещи с партньор (семейни) и вдовци/вдовици

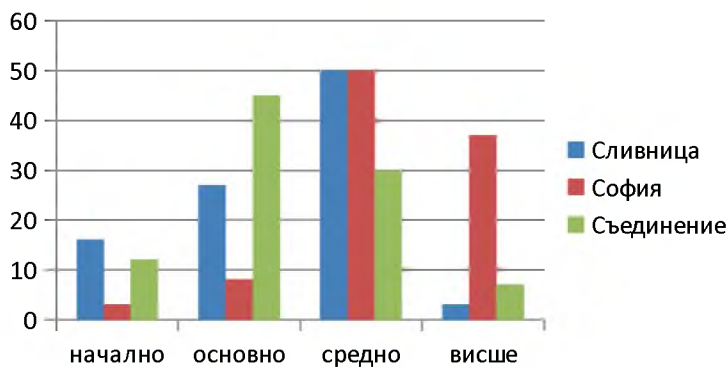

Връзката между ниво на образование на респондентите и местоживеенето им в различен социално икономически район е статистически значима. При анализ на посочените данни ясно се забелязва, че около 90% от лицата в богат градски район са със средно и висше образование, докато в останалите райони в тези образователни

степени попадат между 38 и 57 на сто от респондентите. Струпването на изследвани лица в начално и основно образование се наблюдава в бедния селски район – 58 на сто.

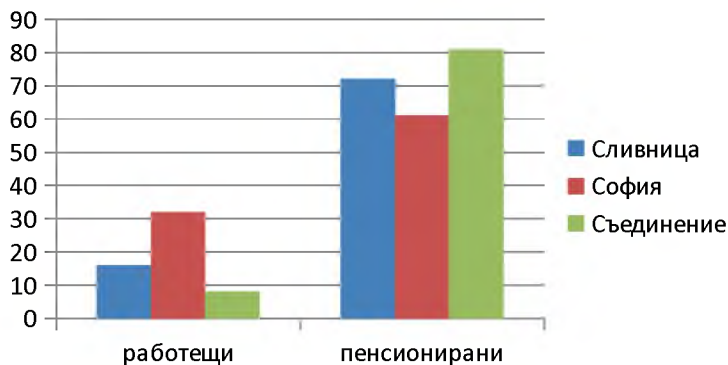
Ако разгледаме групата на хората със средно образование виждаме, че те са еднакво разпределени както в бедна, така и в богатата градска среда (около 50%). В селска среда хората със средно образование са с по-нисък процент – 30 на сто. Данните по отношение на образователната степен разкриват различния достъп до финансови ресурси и възможности в бедна градска, селска и заможна градска среда (Вж. Фиг. 2).

Фиг. 2. Образователен статус на анкетираните лица по райони (в %)

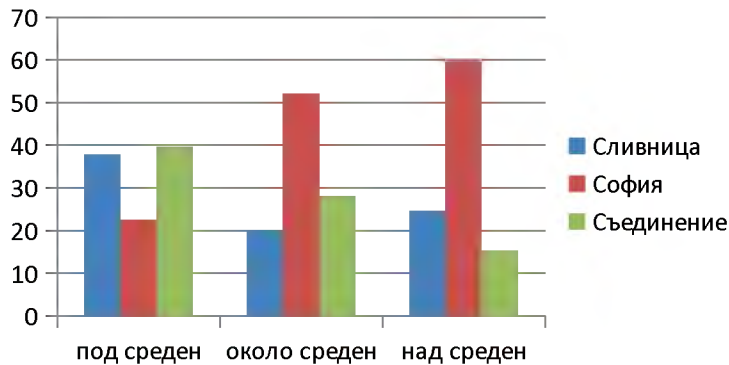
По следващия социалнодемографски показател - заетост отново се открива статистически значима разлика в трите групи изследвани райони. Най-много работещи на пълно и непълно работно време има в София - всеки трети анкетиран пациент от този район е активен и работи. В селска среда работещите са едва 8%, а в бедната градска - 16%. По отношение на пенсионираните лица най-голям е техният дял в Съединение – 82%, при 72% за Сливница и 61% в София (Вж. Фиг. 3).

Фиг. 3. Работещи и пенсионирани изследвани лица по райони (в %)

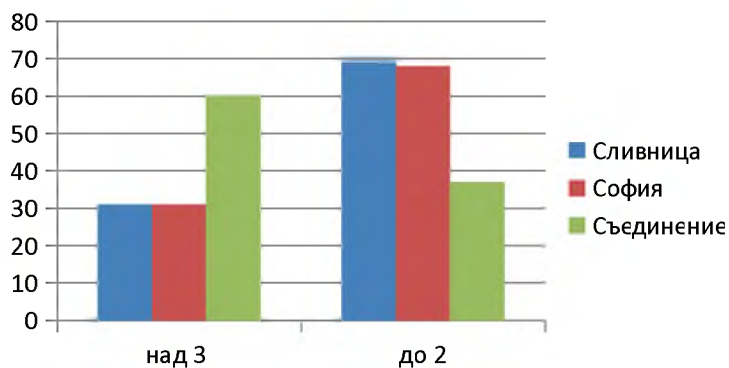
Разпределението на доходите сред анкетираните лица в различните населени места от изследването също е статистически значимо. Хората с по-нисък доход на член от домакинство са почти 70% в цялата извадка, като два пъти по-голям е делът на тези от бедния градски (38%) и селски (40%) райони. За разлика от тях, 60% от лицата с доход над средния за страната са от София (Вж. Фиг. 4).

Фиг. 4. Разпределение по доходи в различните райони (в %)

По отношение на съпътстващите заболявания се наблюдават отчетливи разлики между града и селото (Вж. Фиг. 5).

Фиг. 5. Разпределение по съпътстващи заболявания (до 2 и над 3) в отделните райони (в %)

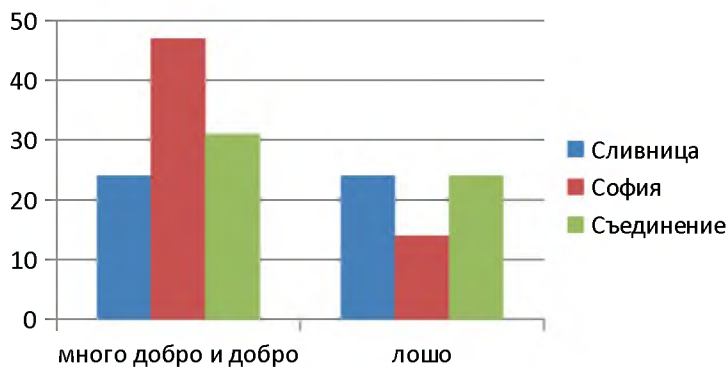
Данните за София и Сливница за хората с над 3 съпътстващи заболявания, посочват, че те са 31%, докато в Съединение те са два пъти повече (68%). Сред анкетираните лица в градска среда (Сливница, София), повече от две трети от респондентите са посочили, че имат до 2 съпътстващи заболявания, съответно (68% и

69%). Докато живеещите в селски район, посочили, че имат до 2 заболявания са около една трета т.е. 37 на сто.

Сравнителен анализ на самооценката за здраве и благосъстояние на респондентите от трите населени места

Налице са значими връзки между самооценката на общото здраве и типа район на живеене. Анкетираните лица в София се самооценяват с по-висока оценка за общото си здраве като половината от тях го определят като „добро“ и „много добро“ (47%). В останалите райони подобни самооценки дават около една трета от пациентите в Съединение (31%) и една четвърт в Сливница (24%). От друга страна 14 на сто от анкетираните в София посочват, че имат „лошо“ здраве, при 24% в Сливница и 24% в Съединение (Вж. Фиг. 6).

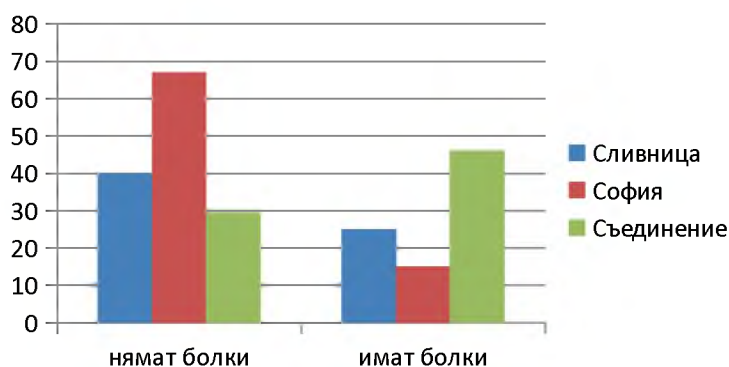
Фиг. 6. Респонденти със самооценка „лошо, добро и много добро здраве“ в различните райони (в %)

Има значими разлики между отговорите на лицата в различните райони на въпроса дали са имали свързани с болка пречки при извършване на нормална работа. В София повече от две трети от респондентите (67%) заявяват, че нямат болки, които да пречат на работата им в дома и извън него, в Сливница те са 40 на сто, а в Съединение – 29 на сто. В Съединение 46% от лицата декларират, че имат пречки, свързани с болка,

които пречат на нормалната им работа. Докато този процент в София е съответно 15, а в Сливница – 25 на сто (Вж. Фиг. 7).

Фиг. 7. Лица, които нямат или имат болки, пречещи на нормалната им работа (в %)

Анализът на резултатите, свързан с това как са се чувствали анкетиранияте през последния месец по отношение на спокойствие, енергичност и потиснатост също разкрива интересни разлики за отделните населени места. На въпроса „Дали сте се чувствали умиротворени и спокойни?“ около една трета от лицата в трите района дават сходни негативни отговори (30% за Сливница, 29% за София и 33% за Съединение). Половината от лицата в София дават отговори, че са спокойни „през цялото време“ и „през по-голямата част от времето“ (50%). Този процент за лицата от Сливница е 39 на сто, а в Съединение – 44 на сто. В София хората по-рядко се възприемат като загубили енергия – 33% (се възприемат така), за разлика от Сливница (49%) и Съединение (50%).

По отношение на чувството за обезсърченост и потиснатост данните показват, че всеки трети в Съединение се е чувствал по този начин. В София и Сливница обезсърчени и потиснати заявяват, че са 25% от лицата. Никога не са се чувствали обезсърчени и потиснати са съответно 7 на сто от лицата в Сливница, 17 на сто - в Съединение и 23 на сто - в София (Виж. Фиг. 8, Фиг. 9).

Фиг. 8. Лица, чувствали се спокойни и умиротворени „през цялото време“ и „през по-голямата част от времето“ (в %)

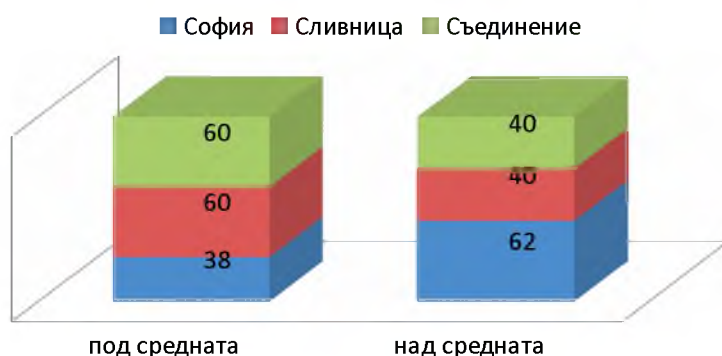
Фиг. 9. Лица, чувствали се обезсърчени и потиснати отговорили „през цялото време“ или „в по-голяма част от времето“ в сравнение с отговорили „никога“ (в %)

Сравнителен анализ на самооценката за щастие на респондентите от трите населени места

Получените резултати от самооценката за щастие на лицата в трите района са със статистическа значимост. Респондентите от Съединение и Сливница в 60 на сто от случаите се самооценяват под средната оценка за щастие, която е 5,5 за цялата българска извадка. В София те са 38%. В същото време в София две трети от анкетираните лица (62%) се самооценяват над нея. Докато в Сливница и Съединение те са едва 40 на сто (Вж. Фиг. 10).

Фиг. 10. Самооценка по скала „щастие“ (0-10) на лицата от различните райони (под и над средната стойност за страната 5,5, в %)

Сравнителен анализ на оценката за физическата активност и личната грижа за диабет тип 2 в трите населени места

Дейностите за лична грижа за диабет тип 2 включват физически дейности, спазване на хранителен режим, регулярна проверка на кръвната захар и др.

Физическите дейности, свързани с личната грижа за диабета могат да бъдат разглеждани като движения, свързани с всякаква физическа активност изобщо, но и като конкретни физически упражнения, различни от домашната или професионална работа изпълнявани с цел поддържане на здравното състояние. По отношение на общата физическа дейност се наблюдава статистическа значима разлика в трите района, като по-активни са изследваните лица в София и Сливница (Вж. Приложение 1 - Табл. 26). Почти половината от респондентите в Съединение (45%) заявяват, че не са физически активни. В София и Сливница тези проценти са съответно – 23 и 21 на сто. Повече от половината лица от всички райони казват, че не спортуват, т.е. не извършват конкретни физически упражнения (Вж. Фиг. 11).

Фиг. 11. Лица, които са физически неактивни в трите района (в %)

По отношение на здравословното хранене има статистически значима разлика между трите групи изследвани лица. В Съединение 26 на сто от анкетираните лица посочват, че не са спазвали диета през последната седмица или месец. В София – те са 9%, а в Сливница – 5%. В Сливница (64% от анкетираните лица), в София (49%), а в Съединение (42%) следват препоръките за здравословно хранене и съблюдават диетата си над 5 дни седмично. Едно възможно обяснение за високия процент болни, стриктно следващи режим на хранене и диета в Сливница е това, че там има регистрирано диабетно дружество, което организира множество събития и често дискутира темата за личната грижа на диабетно болните.

Ангажиментът с тестването на кръвна захар в трите населени места също показва значими разлики. В седмицата, предшестваща изследването, по-малко от половината от респондентите в Съединение са тествали кръвната си захар, за разлика от Сливница и София, където тези проценти са съответно 81% и 75%. Около половината от изследваните лица в София (48%) и Сливница (54%) тестват кръвната си захар поне два пъти седмично, докато в Съединение това се прави само от 33% от лицата (Вж. Фиг. 12, Фиг. 13).

Фиг. 12. Лица, тествали кръвната си захар в седмицата преди изследването (в %)

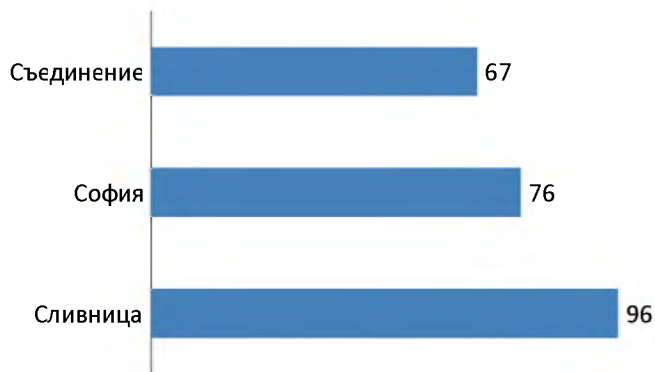
Фиг. 13. Лица, проверяващи кръвната си захар, поне 2 пъти седмично (в %)

Дейностите, свързани с грижа за себе си е отнасят към оценка на самоконтрола и уменията за вглеждане в себе си.

На въпроса дали имат реалистични очаквания за собственото си здраве, 92% от анкетираните лица в София, 91% в Сливница и 84% в Съединение са категорични, че знаят какво могат и не могат да правят. Редовно следят промените в собственото си здраве 96 на сто от анкетираните лица в Сливница, 76% - в София и 67% - в Съединение. Тези разлики са значими (Вж. Фиг. 14).

Фиг. 14. Лица, следящи редовно промените в здравето си (в %)

Сравнителен анализ на режима за прием на лекарства и използване на съществуващите здравни грижи и услуги

При спазването на режима на лекарства не се наблюдават статистически значими разлики в отделните райони (Вж. Фиг. 15). Над 85 на сто от респондентите отговарят, че стриктно си взимат лекарствата и не нарушават предписанията за лечение (86% са в Сливница, 89% - в София и 90% - в Съединение).

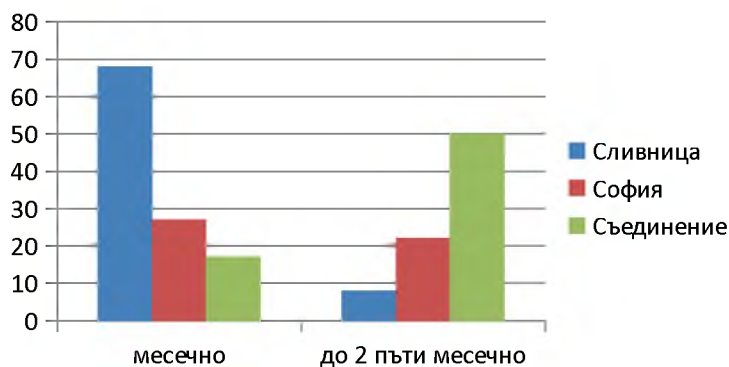
Фиг. 15. Спазване на режим на лекарства (в %)

По отношение на посещенията при лекар или медицинска сестра през последните шест месеца, данните за респондентите от трите района разкриват значими разлики. Най-често срещаната бройка посещения при здравен професионалист варират от 1 до 2

пъти месечно във всички райони. За Сливница е характерно, че 68% от анкетираните лица правят посещение един път месечно. За София този процент е 27, а за Съединение – 17. В същото време над 50% от респондентите в Съединение посещават здравни професионалисти 2 пъти месечно. Като цяло, би могло да се каже, че в Съединение посещенията са най-чести, в София най-редки, а в Сливница най-много струпвания има при едномесечните посещения (Вж. Фиг. 16)

Фиг. 16. Посещения на здравен професионалист един или до два пъти месечно (отговорите се отнасят до последните 6 месеца и са в %)

Разграничават се значими разлики между регионите в отношението на респондентите към посещения и участие в работата на групи по интереси и организации за прекарване на свободното време. Най-активни са анкетираните лица в Съединение където 68 на сто от тях посещават подобни организации. Най-голям процент на хора, които не са свързани и не посещават организирани групи са респондентите в София (81%).

Обсъждане и изводи

- Очевидно е, че градската култура влияе върху вида на домакинството и особено върху броя на членовете в него. В София, за разлика от другите две населени места, формата на многопоколенски живот е по-слабо представена. Освен това, влиянието на градската култура може да се види и в посочената горе разлика между по-големия процент разведени в София в сравнение с другите места. Образователният статус на респондентите от София е значимо по-висок от този в другите населени места, така както и броят на работещите. Възможно е да има връзка между образованието и работния статус на респондентите от София,

които са в пъти повече от тези в другите градове, но също така е възможно и това да отразява по-добрите условия за намиране на работа в града и специално по-високата заетост на населението в София.

- Очаквани и обясними са разликите в доходите на респондентите в трите населени места (като тези в София са най-високи). Би могло да се очаква, че това дава отражение върху здравословното състояние на болните от диабет тип 2, които в по-високо доходна среда съумяват да се предпазят много по-добре от съпътстващи заболявания.
- Самооценката на общото състояние на здравето, която в София е най-висока, защото тук и морбидността е по-ниска, в сравнение с другите два района, би трябвало да се разглежда като обективен резултат на здравното състояние на респондентите.
- Би могло да се предположи, че оценката на проблемите, свързани с физическото състояние (много по-категорично негативна в селото в сравнение с града), вероятно е свързана с характера на труда, спрямо който физическото състояние в селската среда играе по-голяма роля, отколкото играе физическото състояние в условията на града. Подобно обяснение може да се даде и на оценката за емоционалното чувство на спокойствие, което в града е значително по-често срещано, отколкото в селото. Вероятно достъпът до повече ресурси в града предлага по-спокойно съществуване и гарантира по-устойчиво качество на живота на болните с хронични заболявания. Това се потвърждава и от по-малкия брой хора, които в София се възприемат като загубили енергия или се чувстват обезсърчени и потиснати.
- Разликите в самооценките по скалите за щастие и удовлетвореност разкриват, че респондентите в София т.е. в заможна градска среда се чувстват и по-щастливи и по-удовлетворени от живота. Не се забелязва съществена разлика обаче в самооценките по двете категории в трите изследвани населени места. С други думи и в града, и в селото величините с които се описват тези конструкти, изглеждат по-скоро сходни.
- Наличието на организации, в които членуват респондентите, особено ако са здравно ориентирани (местни дружества на диабетици или централна диабетна организация) какъвто е случаят със Сливница, оказва силно влияние върху стимулиране на дейностите, свързани с личната грижа, сред които: следването на диета повече от 5 дни в седмицата; проверка на кръвната захар повече от 5 дни в седмицата; два до три пъти по-малък процент хронично болни, които избягват

редовна проверка на кръвната си захар; стриктното ежемесечно посещение при лекар или медицинска сестра и др. В същото време данните за това, че най-често проверяват състоянието на ходилата си респондентите от Съединение може да бъде обяснено с локална особеност. Един от местните лекари, от чиято практика са подбрани респондентите, се оказва, че лично упражнява сериозен контрол върху допълнителните прегледи на диабетно болните, поради това, че той самият е диагностициран като болен от диабет тип 2.

Заключение

Основното заключение, което може да е направено тук е, че са налице достатъчно данни, които потвърждават тезата за различното влияние на градската и селската култури върху качеството на живот на болните от диабет тип 2. Поначало самоусещането за лична грижа, вглеждането в себе си за респондентите от града и селото имат различен смисъл. В селото съществено по-малко респонденти са усвоили умения за вглеждане в себе си и притежават реалистични очаквания за здравето си. Много по-рядко отделят внимание на промените в здравето си и разполагат със знание за това, кое провокира здравните им проблеми.

Също така, от резултатите е видно влиянието на икономическите фактори като доход, наличието на ресурси, включително достъп до информация, които в трите района са нееднакво осигурени и които подпомагат много повече болните с диабет тип 2, живеещи в заможна градска среда. В същото време по-тясната комуникация между лекари и пациенти в малките населени места от типа на Съединение е в състояние да компенсира този недостиг, така прави и поддържащата качеството на живот на болните от диабет тип 2 местна диабетна организация в Сливница.

Доц. д-р Искра Дандолова, ИК „Урбаносоциология, БСА

TIERRA UTOPIA

TIERRA UTOPIA е другото име на едно село или малко градче в Испания, в Андалузия, на 80 км от Севиля с официалното название Мариналеда (Marinaleda). Неговите жители са около 3000, между тях няма нито един бездомен, безработицата е под 5 %, хората нямат финансови задължения, живеят задружно и щастливо, не се оплакват от съдбата си. И това е в условията на съвременна Испания, която се тресе от социални проблеми, от безработица с колосални размери, в някои случаи за групи население над 40-50% и където има хиляди домакинства останали без покрив заради невъзможността да плащат ипотеките си към банките, където отчаяни младежи и хора от всички слоеве участват всекидневно в протести, манифестации...

Какъв е този социален оазис? Как е постигнат? По какъв начин този модел е изграден и може ли да се умножи примерът му?

Мариналеда е старо селище, разположено на 250 м височина в един от най-известните райони за производство на качествен зехтин в Андалузия - Естепа. Съвременната история на Мариналеда обаче започва през 1979 г. Тогава се появява жесток конфликт между Дука, собственик на земите, в които се отглеждат маслинени дървета и други земеделски култури и на езерото с вода – единствен източник за напояване. Селяните, в състав от 18 националности, подложени на силна експлоатация от Дука за когото работят, след като разбират, че няма с преговори да подобрят съдбата си, решават да му се противопоставят и обсаждат езерото, като прекратяват достъпа до водата. Стачката им с обсадата продължава 9 месеца. Дукът вика жандармерия, успява дори да отреже за една нощ дърветата, под които обсаждащите търсят сянка от палещите лъчи на слънцето. Но те не отстъпват. Накрая Дукът се оттегля. Така те овладяват 10% от земите му или 1200 хектара земя. Тя не им принадлежи, но не е повече стока и повод за експлоатация. „Нищо не могат да ни направят: ние сме много и сме задружни.” (В Андалузия 4-5 семейства притежават цялата земя).

Решават сами да се организират и погрижат за съдбата си. Образуват кооператив. Кмет на селището им става водачът на обсадата: Хуан Мануел Санчес Гордило, който и досега изпълнява задълженията си: жертвоготовен и грижовен. Той е завършил висше образование по история, атеист е, и е член на Обединената лява партия : „Всички мислят, че пазарът е Господ, който принуждава с невидимата си ръка да се работи и въведе ред в живота ни. Смяташе се, че е смъртен грях държавата да има участие и роля в управлението на икономиката. Но това не е така и сега виждаме, че трябва да поставим икономиката в услуга на ЧОВЕКА, а след това на капитала”. Решават да прекръстят помежду си името на селището им и го наричат TIERRA UTOPIA. „Утопията е работа на хора, които не искат да загасне пламъкът на живота!” А над селския бар има лозунг:” Друг свят е възможен”.

Над 30 години вече TIERRA UTOPIA съществува и процъфтява. Организацията на живота в кооператива е вдъхновена от идеалите на Че Гевара. Тук няма полиция, тя би струвала около 300 000 евро. Всички бдят за реда и спокойствието в селището. Не се плаща за смет. През няколко седмици се провеждат дни за почистване, които наричат „Червена неделя”. Всички взимат участие. Най-сериозното усилие полагат за устройването на домакинствата с подходящи жилищни условия. Създават се нови квартали за обитаване от бездомните. Те получават безплатно земя, на която

построяват със собствени усилия нов дом. Собствени усилия...условно казано, защото всички съседни помагат за новостроящия се дом. А срещу договор с кооператива новодомците могат да получат заем от около 19 000 евро за закупуване на строителни материали. Всички проекти, разрешителни и специални технически решения се отдават безплатно. И така новодомците получават след няколко месеца дом с площ 90 м², три спални, баня, общо помещение и двор, при това строителният период на домакинството се заплаща в размер на 450 работни дни. Тези къщи не се продават, те остават собственост на кооператива и обитателите заплащат по 15 евро месечен наем. По този начин са построени 350 къщи. Нови квартали са на път да се оформят и нови къщи ще се строят. Кметът особено много държи всички домакинства да имат достойни жилищни условия и не допуска бездомници.” Няма по-голямо нещастие за човека от лишаването му от покрив. Дори и да си беден, безработен, имаш ли дом нещата се възприемат по съвсем различен начин и възможностите за уреждане на проблемите са много по-големи.”

Отглеждането на децата и образованието в кооператива е поставено на високо ниво: за децата до тръгването им на училище има детски заведения, за които се заплаща месечно по 12 евро за дете, включително обучението и храненето му. Има периодично и други професионални курсове и обучение. Стимулира се висшето образование на младежите. Всички ползват безплатно интернет, услугите на кметството и други обществени услуги.

Кооперативът произвежда различни земеделски култури: броколи, боб, артишок, люти чушки, орехи, но най-сериозен е дялът на маслинените дървета и на зехтина, чието качество е изключително високо. Само за маслините има ангажирани 250 работници. Освен това има и стада овце – това е животновъден рай, земеделски и занаятчийски занимания или общо трудово заети са 700 души. Оттук идват и доходите на кооператива. От една страна, те произвеждат част от това, което имат нужда домакинствата или става самозадоволяване, от друга – продават произведеното и реализират печалби, за да покрият разходите си. Спечеленото се влага в обща каса, средствата принадлежат на цялата общност. Голяма част от печалбата не се разпределя, а се обмисля как да се инвестира, за да има нови работни места и още по-големи приходи за кооператива. Всички работещи в кооператива получават еднакви заплати.

Най-важен за съществуването и безпроблемното функциониране на кооператива се оказва местния парламент. Един-два пъти седмично през цялата година минава кола с високоговорител и съобщава, че ще има общо събрание. На стария площад от 14 век има голяма зала на TIERRA UTOPIA, в която се събират всички, обсъждат поставените въпроси и взимат общо решение за действие. Така се разпределят средствата: всеки приход и разход се обсъжда. Организацията на труда и разпределението на задълженията също се обсъжда общо. Организиран се празници.

Този модел на реализирана утопия сигурно ще събуди смесени чувства: от една страна, показва как жителите на това градче са имунизирани срещу кризата, която бушува в страната; от друга – смущава заради предизвиканите скептични усмивки на тези, които са преминали през десетилетията на комунистическия режим от съветски тип. Разказвам с подробности този социален оазис, защото предусещам въпросите и скептичните усмивки: „Това го знаем и сме го минали. Достатъчно натрупахме опит и с ТКЗС-та и с правилата „на всички по равно.”

Струва си да си да се замислим обаче сега, след като през първите години след Войната разтурихме земеделските кооперации у нас какво постигнахме и след като 25 години минаха откакто разтурихме ТКЗС-та и други сдружения от периода преди 1989 г. - каква е поуката и какво се очертава за бъдещето ни с този натрупан опит?

Ще се радвам на коментар.

23.03.2013 г.

VILLAGE – TOWN MIGRATION TRENDS OF POPULATION IN TRANSITION PROCESS IN SERBIA

JELIC Sreten,¹ MARCETA Milica²

Abstract

The paper indicates the migrations of population from villages to the city in transition period in Serbia until now. Especially it is pointed out the analysis of the mobility of the population from 1990 to the present. Based on the census of 1991 2002 and 2011 the data indicates that migrations are expressed from village to city, especially in certain regions. Considering the mobility of the population of the village-town and regional districts are evident tendency in some regions, local communities and districts. This resulted that some villages remain completely empty and in the other to drastically reduce the number of residents. Migration of population between town-village in Serbia affecting the socio-demographic changes in the population structure in rural and urban areas, and the change is still continuing. The migration of the population affected and the structural changes of the population in relation agriculture-other sectors of the economy. Changes of villages in the transition process affected the stagnation in their development. Many villages remained empty, without population, especially young people, and part of the village suffered a demographic collapse. Emptying villages and causing changes in the structure of the active population, declining demographic

1 University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade - Zemun

2 University of Belgrade, Faculty of Forestry, Belgrade

reproduction, population growth, population decline and changes in gender and age distribution in rural areas. In order to mitigate the consequences it is necessary to create conditions for the development of comparative advantages of rural areas, especially modern agriculture, manufacturing, infrastructure and other activities, attractive to young people, with the active participation of local communities, municipalities, regions and the state.

Keywords: migration, population, rural - urban, structural changes, structure of population, rural areas.

1. INTRODUCTION

Demographic changes in the population structure engulfed our society, especially rural areas. Population migrations village city, or agriculture -industry, were an integral part of the process of migration, industrialization and urbanization.

Migrations of population from rural to urban areas are expressed in the transition process as well. In the last decade of the 20th century movement of population was much greater extent under the influence of external migration (immigration and emigration). Migration trends of population from villages to the city, and in this regard, and urbanization and land reclamation, have influenced the change in the socio-demographic structure of the population, especially in rural areas. The villages becoming empty and according to the research, in a few years almost one of four villages in Serbia will be without inhabitants. Resources of villages such as empty houses, land funds, infrastructure is unused.

The consequence of these changes, population movements, and under the influence of a very advanced demographic aging, resulted in a decrease in the total population of Serbia. Rural areas have experienced a real "demographic collapse". At the beginning of the first decade of the 21st century, many cities and towns have been declining in population. The basic structure of the rural population yielded a reduction of the agricultural population. Also, the reduced proportion of active and dependent rural population.

In the last two decades the rural areas undergoing through a series changes. Social deagrarianization among the rural population and urbanization (rural-urban migration), are carried out haphazardly and unevenly in time and space, intermittently and a campaign. These processes are manifested in a series of changes in the structure, the spatial distribution and characteristics of

the population. The structure of the population in the villages and towns changes in the number, territorial distribution, gender, age and activity.

2. RESULTS

2.1. Demographic changes of the population structure

In rural areas are created significant demographic changes in the population structure because of village-city migrations and agricultural activities are changed into the other activities. They change the structure of the population in rural areas and have influence the character and development of agriculture and the overall economy. Migration of people from villages took place spontaneously leading to demographic drain in many rural areas, and rural communities are left empty without inhabitants. Population migrations village town is not some peculiarities of development of our society, because most countries in the world and in Europe, the last time the migration tendency of population and abandonment of agriculture, especially the mobility of young people. However, it is necessary to analyze the causes and consequences of mobility that occur in order to take some measures. With special reason, the question of scale departure of population from rural areas and agriculture after two decades of transition, accompanied by a host of failed privatization of industrial enterprises and influences, the global financial and economic crisis, the decline in industrial production and a sharp rise in the percentage of unemployed persons in the field of industrial and other activities. That is why it is necessary to try to be as rational to invest in new industries and re-industrialization processes. In fact, it's still more of the population that wants to leave the village and agriculture, but what are the prospects for employment in the city, especially in contemporary Serbia. The drastic population shifts and chaotic abandonment of agriculture, affected the overpopulation of cities and the concentration of population and population drain.

The industry as a driving force of economic development launched the rural population to the city. The rural population is leaving agriculture, and agricultural population is drastically reduced, which resulted in a fall in the total population in rural areas. There are fewer young people in rural areas, and more elderly. Reducing the rural population is mainly caused due to the migration of young people from the countryside to the city and an aging population. Almost all relevant research aspirations of rural youth in our country suggest that the vast majority of young people have such aspirations, whose satisfaction implies the abandonment of rural areas. On

migration aspirations of young people affected by the type, size, technical equipment, material status of the household, the size of land holdings. Young people are more likely to decide to abandon the village those from non-agricultural households, agricultural households with smaller farms, households from those who are less technically equipped, those who are not heirs.../Malesevic 2004:57-58/.

According to the census of 1991 in 112 municipalities in Serbia recorded a decrease of the population compared to 1981 year. The rural population has declined in 155 of the 184 municipalities.

For example, in the districts is recorded decline in population. Jablanica district recorded a total absolute decrease in population between the two censuses, which recorded a decline of the population in all municipalities except in Leskovac. In this municipality was a growth in the population of 3,027 as a result of moving from rural areas.

In Zlatibor district is recorded an absolute decline in population. Only in Uzice saw a rise in population about 5,614 and in other municipalities saw a drop unless in Arilje and Priboj where there has been a slight increase in population. The situation is similar in Sumadija, Nis, Macva and Danube districts.

In Serbia urban population predominates since 1991, and in 2002 recorded only minor changes, as the rate of urbanization was very low, less than half of one percent (0.2%). The number of people living in cities increased by only 87,038 in Central Serbia for 37,413 and 49,625 in Vojvodina. At the same time the numbers of people in the country declined by nearly double about 165,000, and the whole reduction occurred in Central Serbia (178,000), while in Vojvodina increased for 12,172.

In 2002 in Serbia, 75% of towns with less live births than deaths, in central Serbia, there were 73% and 89% in Vojvodina. Cities of Central Serbia were better than average, because they are less than half the recorded negative population growth rate (49%), while in Vojvodina only four cities recorded a positive value, and those with negative values were even 92%.

With 56% of the urban population of Serbia is 2002 European poorly urbanized area. Lower concentration of the urban population has only Liechtenstein (21%), Albania (37%), Portugal (36%), Bosnia and Herzegovina (41%) and Slovenia (51%). The process of urbanization is quite gone far in developing countries, where 76% of the population lives in cities.

In Serbia, the number and proportion of urban population increased continuously. Due to the mobility of the population in specific regions Serbian primarily rural areas are completely empty as the south and southeast of the country.

Graph 1. Immigrant population according to areas in Serbia

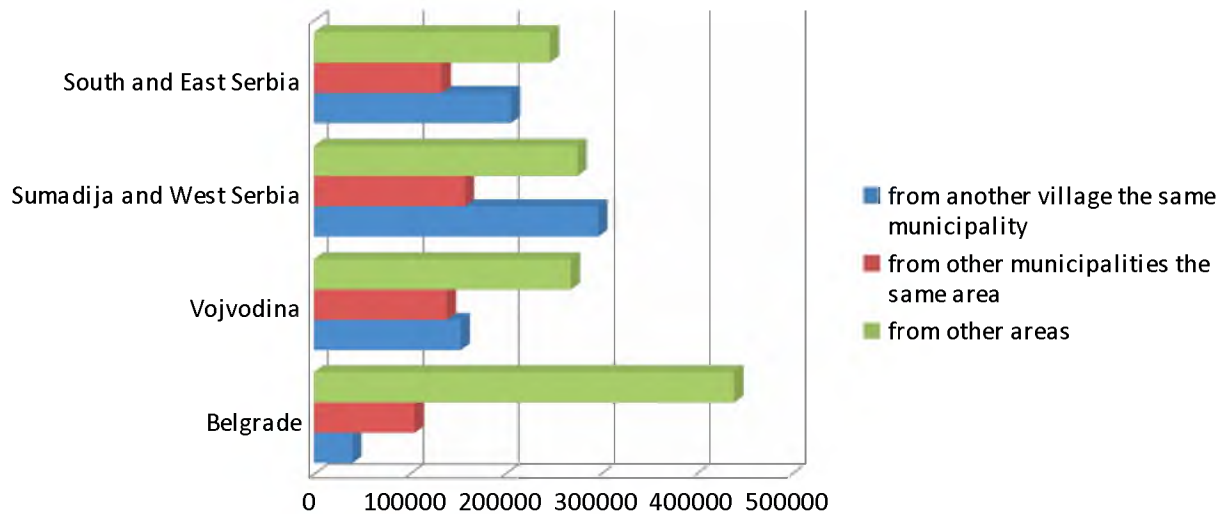

Illustration 1

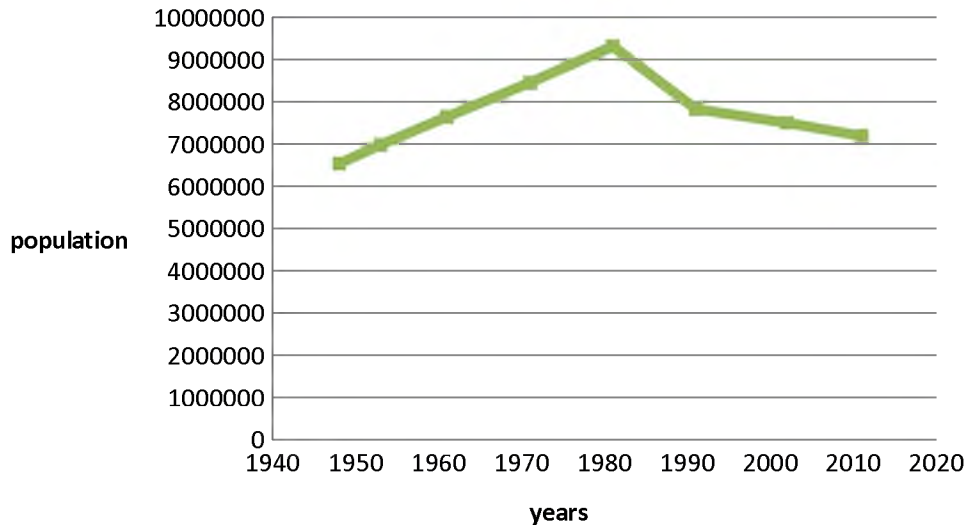
Source: Book of Migration

Of the 160 urban settlements in Serbia in 2002 only in Belgrade live more than a million people, or more precisely 1,119,642. Far fewer were Novi Sad, Nis, Kragujevac, because they are each individually numbered fewer than 200,000 inhabitants. In another 73 city lived less than 100,000 and more than 10,000 residents in 85 cities there were 1,000 to 10,000 inhabitants, and in seven urban settlements lived less than 1,000 inhabitants (at least in Kursumlija, only 151 of them).

In Serbia there is unequal population of other cities in relation to Belgrade. The unevenness is especially pronounced in Central Serbia, where Nis (173,724) and Kragujevac (146,373) is far less than a half or a third of the population of Belgrade. Such a model in which a city is a dominating called a primate model city. It is believed that primate cities are characterized by the periphery countries of the world, or developing countries, where agriculture is the dominant sectors of the economy and where the population is growing rapidly. Existing a size distribution of towns in our country indicates a high degree of concentration of the population in the capital and encouraging stories about 'belgradization'. In addition to the delayed industrialization, such our uniqueness contributed to the strong insistence on the development of

major cities in the former Yugoslav state. In Vojvodina, the situation is almost ideal, because Novi Sad (191,405) ideally accompanied Subotica (99,981) and Zrenjanin (79,773). In Vojvodina, there is no urban settlement with fewer than 1,000 inhabitants, but even that does not deviate from the rules.

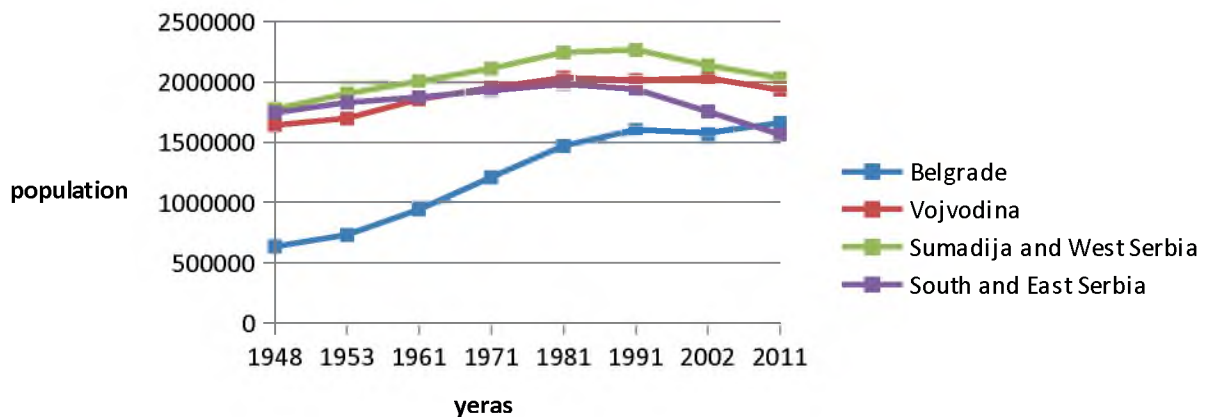
Graph 2. Comparative overview of population in Serbia

Source: Statistical Office, Census of Population and Housing 2011 in Serbia
 • surrounded is transitional year in Serbia

On the basis of the data on the population in the interval from 1948 to 2011 there was a positive trend until 1980, after which the performance period of stagnation in the strength of the people. This negative trend relates to the transition period in Serbia (Graph 2).

Graph 3. Comparative overview of population by region in Serbia

Source: Statistical Office, Census of Population and Housing 2011 in Serbia
 • surrounded is transitional year in Serbia (1991 - 2011)

From the standpoint of the region was found generally positive population movements in the interval from 1991 to 2011. year. In the transition period in Serbia comes to a mild decline trend of the population. This negative trend is most pronounced in the Southern and Eastern Serbia (Graph 3).

The empirical material of the census of 2002 confirms, in the demographic literature, the fact that the local and regional migration was the predominant form of spatial mobility of the population of Serbia in the twentieth century. Shares of migrants in the total number of migrants in 2002 in the city compared with other settlements in Serbia amounted to 37.4% compared to 28.2% in central Serbia 39.1% versus 29.4% in Vojvodina 32.5% against 25 , 4% and 36.4% of Belgrade towards 27.6% / Summary, 2004: 13-17 /.

There is a demographic deterioration of the rural population, whose number decreases in central Serbia. In Vojvodina, the multitudes of refugees only postponed. This process will limit rural-urban migration and the growth of the absolute number of population in the cities. The level of urbanization will, however, still grow due to atrophy of the rural population.

Demographic changes in the population structure occurred due to migration tendency of population to and from agriculture, and low birth rate, low mortality, demographic differences in the developing regions of the country, and intensive aging of the population, of the important demographic are just a few characteristics. Population aging is a consequence of the operation of the process of migration and natural increase. The process of population aging and the birth rate works, where its height, specificity and movement over a longer period of time are reflected in the age structure of the population. In a particularly difficult financial position and the difficult social and health care, found themselves poor one-person, rural households of old people /Rasevic, 2010: 84-93/.

In the period that is the subject of our analysis of the data shows that the total population increased and that the rural population is continuously recorded decline in the relative contribution of the rural population has decreased from a decade in and decade is shown in table 1.

Table 1. Number of population in Serbia 1961-2002 year

Census year	Total population	Rural population	Share (%)
1991	9,778,991	3,589,506	36,70
2002	7,498,001	3,272,105	43,64

The data of 2002 are related to Central Serbia and without data for Kosovo and Metohija.

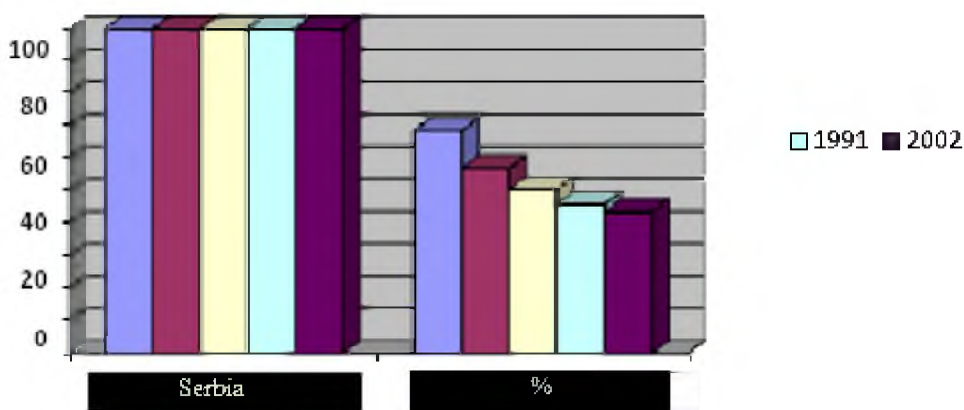
Source: SGS for the years then ended, Republic Statistical Office of Serbia

2.2. Participation and structure of the rural population in Serbia in the period 1991 - 2002 year

- 2002 year

Share of rural population to total population in continuously decreased as shown in graph 4. The fact that some long-term processes are significantly accelerated, such as for example, an aging population, deagrarization, increasing share, emigration from the country), while others are significantly slow or suddenly interrupted (urbanization, depopulation). Demographic development was marked by new processes, forcible mass migration in the last decade of the previous century.

Graph 4. Share of rural population in the total population of Serbia from 1961 – 2002 year

The data of 2002 are related to Central Serbia and without data for Kosovo and Metohija. Source: SGS for the years then ended, Republic Institute for Statistics, Belgrade

The decline in the agricultural population is one of the legality of the social division of labor and economic development. With regard to the conditions of underdevelopment, population is mainly engaged in agriculture, his transition into non agriculture directly provides workforce necessary for the development of secondary and tertiary sectors.

The declining trend in the agricultural population is intensely manifested in Serbia. The main characteristics of the population are deagrarisation, randomness and velocity. Transfer of population from agriculture was often faster than the capabilities of industry and other non-agricultural activities to accommodate the influx of workers.

The fall in the share of agricultural labor in the total result of the expansion of non-agricultural activities as well as changes in agricultural production, which is due to technological

progress require fewer and fewer people. Intensive decrease of agricultural population did not follow the same pace of urbanization.

Deagrarization of population was slightly more marked in Vojvodina than in Central Serbia. A higher percentage of rural population in Central Serbia in relation to Vojvodina, remained still, although the differences are mitigated. Transfer from agriculture in non agriculture carried out selectively - agriculture is largely leaving the younger working age male population, which is reflected in the gender structure of the agricultural population. In Serbia until 1991, the total agricultural prevalent female population, and in 2002 a larger proportion of the male population. The declining trend in the agricultural population is particularly noted in the 1991-2002 period, so its share in the total population in 2002 was only about 11%. Reduced by the proportion of active and dependent population.

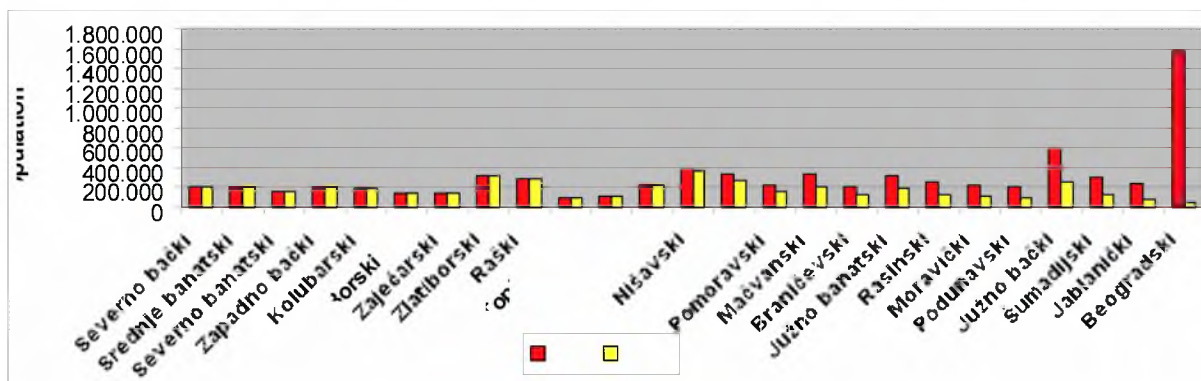
Table 2. The structure of the agricultural population in Serbia 1991 - 2002

Population	1991	2002
Total population	100,00	100,00
Total agriculture population	13,35	10,90
Active agricultural population	9,25	7,05
Supported agricultural population	4,10	3,85

The data of 2002 are related to Central Serbia and without data for Kosovo and Metohija. Source: SGS for the years then ended, Republic Statistical Office of Serbia and calculation of author

Demographic aging, as a general process present in the population of Serbia, particularly affecting the agricultural population. This process is intensified making it significantly compromised reproducing the agricultural population. When it comes to the labor force in agriculture, such changes in the age structure have a negative influence on the process of agricultural production, and the labor force is becoming a limiting factor in agricultural development. In the period after 1991, changes in the age structure of the agricultural population took place in the direction of reducing the absolute number of all age groups. Particularly large absolute reduction was observed in over 55 years. In the group of 55-64. there were over 310,000 agricultural population in 1991, and only 108,000 in 2002. A significant decrease was a result mainly of increased retirement of farmers.

Graph 5. Share of rural population in total population in Serbia

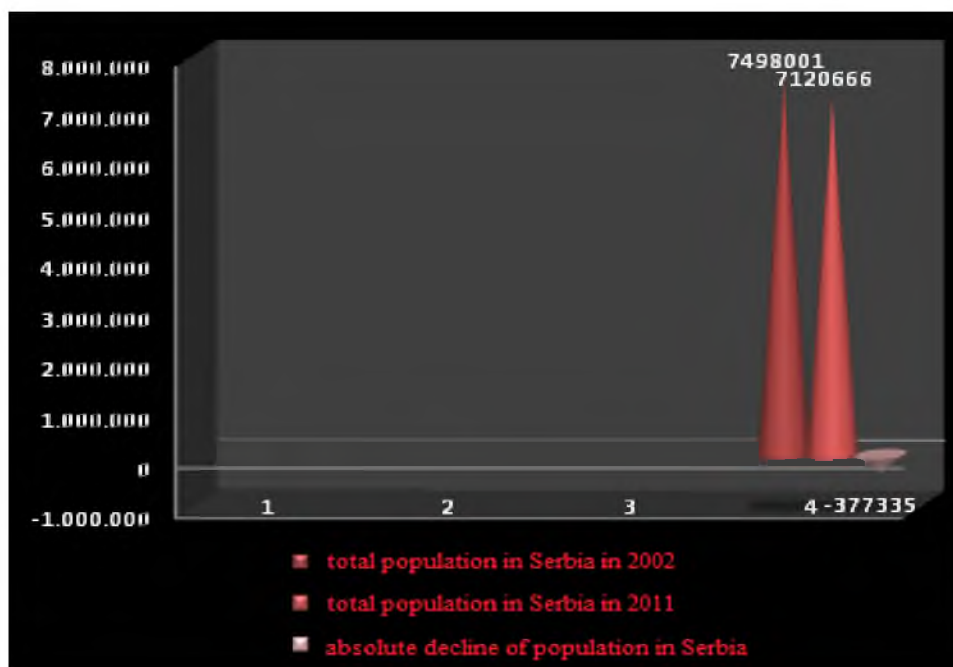
Source: The author, according to Bogdanov et al., (2006)

If we observe the overall share of rural population in total population in most districts in Serbia there is a relatively balanced ratio of these two categories of the population (Graph 5). The exception is the Belgrade region which is categorized as predominantly urban environment (Marceta et al. 2012).

2.3. The demographic development of the population in transition

The demographic development of Serbia in the late 20th and early 21st century is marked by the migration tendency of the population to a much greater extent than in previous decades under the influence of external migration (immigration and emigration), which arose due to exceptional socio-economic and historical conditions. The natural movement of the population continued downtrend in fertility. However, the decline in fertility was notably faster than in the eighties of the 20th century, while the results in the reduction of mortality, especially in some age groups were fairly modest. As a consequence of such changes in the components of population movements, and under the influence of a very advanced demographic aging, the period of reduction in the total population of our country and the occurrence of negative natural growth, particularly pronounced in rural areas. The declining trend in the total population is set and what the data of the last census in 2011, where it is quite clear that the largest drops recorded in rural areas.

Graph 6. The total population according to the census from 2002 to 2011 in Serbia

Source: Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia, 2011. First results, Bulletin 540, National Bureau of Statistics, Belgrade, 2011

Table 3. The total population according to the census 2011/2002 - Regions and Districts

	Total number of population		The absolute decline 2011 - 2002	Index 2002 = 100
	2011	2002		
SERBIA	7,120,666	7,498,001	-377,335	95.0
SERBIA - NORTH	3,556,010	3,608,116	-52,106	98.6
Vojvodina region	1,916,889	2,031,992	-115,103	94.3
West Backa	187,581	214,011	-26,430	87.7
South Banat	291,327	313,937	-22,610	92.8
North Banat	146,690	165,881	-19,191	88.4
North Backa	185,552	200,140	-14,588	92.7
Middle Banat	186,851	208,456	-21,605	89.6
Srem	311,053	335,901	-24,848	92.6
SERBIA - SOUTH	3,564,656	3,889,885	-325,229	91.6
Sumadija and West Serbia	2,013,388	2,136,881	-123,493	94.2
Zlatibor	284,929	313,396	-28,467	90.9
Kolubara	174,228	192,204	-17,976	90.6
Mačva	297,778	329,625	-31,847	90.3
Moravicka	212,149	224,772	-12,623	94.4
Pomoravska	212,839	227,435	-14,596	93.6
Rasinska	240,463	259,441	-18,978	92.7
Sunadijska	290,900	298,778	-7,878	97.4
South and East Serbia region	1,551,268	1 753,004	-201,736	88.5
Borska	123,848	146,551	-22,703	84.5
Branicevska	180,480	200,503	-20,023	90.0
Zajecarska	118,295	137,561	-19,266	86.0
Jablanicka	215,463	240,293	-25,460	89.4
Nisavska	373,404	381,757	-8,353	97.8
Pirotska	92,277	105,654	-13,377	87.3

Podunavska	198,184	210,290	-12,106	94.2
Pcinjska	158,717	227,690	-68,973	69.7
Toplicka	96,600	102,075	-11,475	88.8

Source: Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia, 2011. First results, Bulletin 540, National Bureau of Statistics, Belgrade, 2011, p.15-18

CONCLUSION

Migration trends of population from villages to towns marked the shift of population to the larger cities, the closest towns and municipal centers of Serbia. Migrations of population are especially pronounced since the middle of last century. The mobility of the population has continued with a reduced intensity. In the last decade of the 20 th century and the early 21st century, population mobility has been intensified due to exceptional socio-economic and historical conditions. Migration of population affected the demographic structure of the population changes.

Population decline has continued in the period 2002 - 2011 years especially there has been a decrease in population in Southern and Eastern Serbia in areas of Pcinja, Zajecar, Toplica and Jablanica. The migration is particularly involved agricultural population causing significant changes have occurred and fall in this category of the population. Its massive mobility of the agricultural population less we can talk about deagrarization and more about the devastation and depopulation of rural areas. This trend is reflected on the agriculture and villages.

In rural areas it is present demographic deterioration of the rural population whose abundance in Central Serbia decreased. In Vojvodina, the process has a large number of refugees only postponed. This process will limit rural-urban migration and the growth of the absolute number of population in the cities. The level of urbanization, however, will grow due to atrophy of the rural population. The above features of the movement and structure of urban and rural population, reflect, for many years present, urbanization and land reclamation in Serbia.

LITERATURE

1. Bogdanov, N., Stojanovic, Z. (2006): Methodology for determining rurality and identification of rural Serbia, chapter in the monograph Agriculture and Rural Development of Serbia during the transition period, DAES, and the Institute for agro economy Faculty of Agriculture in Belgrade (47-70)

2. Jelic, S. (2007): Socio-demographic structure of the SEE countries, Monograph, International experience in transitional agrarian sector and rural areas, Serbian Association of Agricultural Economists and the Institute for agro economy, Faculty of Agriculture, University of Belgrade.
3. Markovic, P. (1994): Agricultural atlas of Serbia, Volume II, Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management, the Committee for the Study of villages SANU, Belgrade.
4. Marceta, M., Keca, Lj., Jelic, S. (2012): Land degradation and increasing poverty in rural areas of Serbia. International Scientific Conference "Forest in future-Sustainable Use, Risks and Challenges", October 2012, Belgrade, Republic of Serbia, Book of abstract pp.189
5. Malesevic, K. (2004): Where does our village, Essays in Rural Sociology, Institute of Agricultural Economics, Belgrade
6. Penev, G. (1995): Protecting the rural environment, and the International scientific conference "meetings Vlasinski 95", Balkan village in the changes and the Regional Rural Development, Yugoslav Association of Rural Sociology and Agriculture, Proceedings Vlasotince.
7. Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia, 2011, first results, Bulletin 540, National Bureau of Statistics, Belgrade
8. Overview of Serbia and Montenegro, Informative documentary Quarterly, Volume XLVIII, No. 4, 2004, in Belgrade.
9. Radovanovic, V., Maksimovic, M. (2011): Possibilities and limitations of rural development in Serbia in the process of joining the European Union, Proceedings, Crisis and Development, Institute of Social Sciences, Center for Economic Research, Belgrade.
10. Rasevic, M. (2010) Older people in Serbia and crises, Proceedings, Crisis and Development, Institute of Social Sciences, Center for Economic Research, Belgrade.
11. SGS 1991, 2002, 2013, Republic Statistical Office of Serbia, Belgrade.